મજમુદાર મણિશંકર જટાશંકર કીકાણી ગ્રંથમાળાનો

ઉપોદ્‌ઘાત

કાઠીઆવાડના તત્ત્વજ્ઞાની મજમુદાર મણિશંકર જટાશંકર કીકાણીની યાદગીરી કાયમ રાખવા સારૂ જુનાગઢમાં એક સ્મારક ફંડ કરવામાં આવ્યું હતું. તે ફંડમાં ભરાએલા રૂ. ૨૦૦૦) ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીના ટ્રસ્ટમાં સન ૧૮૮૬ ની સાલમાં તે ફંડના સેક્રેટરીઓએ સોંપ્યા હતા, તેની સાડા ત્રણ ટકાની સરકારી પ્રોમીસરી નોટો સોસાયટીએ લીધેલી છે. તેના વ્યાજમાંથી ન્યાય, મીમાંસા; વેદાંત વગેરે સંસ્કૃત પુસ્તકો ઉપરથી ભાષાન્તરરૂપે અથવા અસલ ગ્રંથો, તેમજ ઈંગ્રેજી પુસ્તકો ઉપરથી ન્યાય (લૉજિક), અર્થશાસ્ત્ર, રસાયણશાસ્ત્ર, ખગોળ વગેરે વિષયો ઉપર પુસ્તકો લખાવવાનો ઉદ્દેશ છે. તે અન્વયે આજસુધીમાં સદરહુ ફંડ ખાતેથી પારિતોષિક આપીને નીચેના પુસ્તકો રચાવી, "મજમુદાર મણિશંકર જટાશંકર કીકાણી ગ્રંથમાળા" તરીકે ગુ. વ. સોસાઈટીએ છપાવી પ્રસિદ્ધ કર્યા છે.

૧. દર્શનશાસ્ત્ર સંબંધી ચર્ચા		૦—૭—૦
૨. પાતંજલ યોગદર્શન		૨—૦—૦
૩. શ્રી બ્રહ્મસૂત્ર શાંકર ભાષ્યાનુવાદ, પ્રથમ ભાગ		૫—૦—૦
૪. „ „	દ્વિતીય ભાગ	૫—૦—૦
૫. યૂરોપમાં બુદ્ધિસ્વાતંત્ર્ય		૦—૧૨—૦
૬. એરિસ્ટોટલનું નીતિશાસ્ત્ર		૦—૧૨—૦
૭. અખાકૃત કાવ્યો, ભાગ. ૧		૧—૦—૦

અમદાવાદ.
તા. ૨૦–૪–૧૯૩૧

હીરાલાલ ત્રિ. પારેખ.
આસિ. સેક્રેટરી.

પ્રસ્તાવના.

અખાનાં કાવ્યોને લગતું સાહિત્ય નીચે પ્રમાણે આજસુધીમાં ઉપલબ્ધ થયું છે.

(अ) મુદ્રિત સાહિત્ય

૧ અખાજીના છપ્પા—અમદાવાદ પુસ્તક વૃદ્ધિ કરનાર મંડળી તરફથી પ્રસિદ્ધ થયેલા. ઇ. સ. ૧૮૫૨. ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાઇટીની લાયબ્રેરીમાં આ ગ્રંથ છે.

૨ જૂનાં કાવ્યદોહન તથા બૃહત્ કાવ્યદોહનમા આવેલા છૂટક કાવ્યો વિભાગ ૧ થી ૮

૩ અખાની વાણી—કવિ હીરાચંદ કાનજીની બાળબોધ લિપિમા. ઇ. સ. ૧૮૬૪, સંવત્ ૧૯૨૦

૪ અખાની વાણી—ઓરીએન્ટલ છાપખાનાના માલીકે પ્રસિદ્ધ કરેલી. ઇ. સ. ૧૮૮૪, સંવત ૧૯૪૧

૫ અખાની વાણી—મણિલાલ મહાસુખરામની કંપની-મુમ્બઈ. ઇ. સ. ૧૮૯૪, સંવત્ ૧૯૫૦

૬ અખાની વાણી, અને ગંગવિનોદ—મહાદેવ રામચંદ્ર જાગુષ્ટે; અમદાવાદ. ઇ. સ. ૧૯૦૪, સંવત્ ૧૯૬૦

૭ અખાની વાણી—વિવિધ ગ્રંથમાળામા પ્રસિદ્ધ થયેલી. પુસ્તક ૫૧ તથા ૫૨.

૮ અખાની વાણી—ભિક્ષુ અખંડાનંદ સસ્તું સાહિત્ય

		ઇ. સ.	સંવત્
	પ્રથમાવૃત્તિ	૧૯૧૪	૧૯૭૧
૯ અખાની વાણી તથા—	,, દ્વિતીયાવૃત્તિ	ઇ. સ.	સંવત્
મનહર પદ		૧૯૨૪	૧૯૮૧

(ब) લેખી પ્રતો.

૧ લેખી ગ્રંથોનો ગુટકો. નં. ૧. રા. હીરાલાલ ત્રિભુવનદાસ પારેખે

મેળવેલો. ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાઈટીની લાયબ્રેરીમાં છે; જેમા અખાના અખેગીતા, અને ચિત્તવિચાર–એ બે ગ્રથો સમાયેલા છે તેમા નરસિંહ મહેતાના ૨૮ પદો, ધીરાનો સુરતીબાઇનો વિવાહ, સુદરદાસ તથા પ્રીતમદાસના ચિંતામણિ, ગમાનદની આરતિ, કબીરનું પદ, તથા કૃષ્ણજી મહારાજના પદો, તથા કોઈ અજ્ઞાત કવિની તિથિઓ આ ગુટકામા છે.

૨. લેખી ગ્રથોનો ગુટકો ન. ૨ રા. હીરાલાલ ત્રિભુવનદાસ પારેખ તરફથી મેળવાયેલો, તે ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાઈટીની લાયબ્રેરીમા છે. તેમા અખાની અખેગીતા, તથા પંચીકરણ છે તે ઉપરાત અજ્ઞાત લેખકની વિચારમાળા, (આદ "વિશ્રામ"વાળી,) કૃષ્ણજી મહારાજના ૧૮૯ પદો, તથા ગોપાળના વિષ્ણુપદો તે ગુટકામા છે

૩. લેખી ગ્રથોનો ચોપડો ન ૩ ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસઈટીના હસ્તલિખિત ગ્રંથ સંગ્રહમાથી નં. ૭૪૦ આ ચોપડાના પૂર્વાર્ધમા અખાના ૭૮ પદો, બ્રહ્મલીલા, "વસ્તુ તો સદોદિત જાણીએ"—એ પદ, "આપે ન આવે ત્યા ઉદ્દાસી"–એ પદ, અખાજીના વાર, "આપે સો ગેબી અવાજ"–એ પદ, અખાજીના કક્કા, અખાજીના મહિના, પંચીકરણ, અખાજીના છપ્પા (પૈકી "વિક્રમ" અગ માત્ર છે), અખાકૃત સાખી, અખેગીતા, "ભટ પડિત નેવેદી વૈષ્ણવ ગર્વ કરે તે ઘેલા"–એ પદ, "અનુભવીઓ ઘેર લેને પુરષપદ નિજધામ"–એ પદ, અને બે અજ્ઞાત કવિના રામનિહાળો અને સશય ટાળો, આ ગોકુળ માહેલી ગોપિકા ભલે સરજી ભગવાન–એ બે પદો સંગ્રહિત થયા છે. આ ચોપડાના ઉત્તરાર્ધમા બીજા લેખકોના ૧૭ ગ્રથો છે, અને તેનો અખા સાથે સંબધ નથી.

૪. અખાજીકૃત પરજીઆ દુહા. ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાઇટીની લેખી પ્રત નં. ૩૮૩. આ દુહા તથા સસ્તા સાહિત્યની બીજી આવૃત્તિમા છપાયેલા સોરઠા એકજ છે. છપાયેલી પ્રતના સોરઠા ઘણા અશુદ્ધ છે; લેખી પ્રતના દુહા શુદ્ધ છે.

(ક) નિબધો અને વિવેચનો.

૧. Classical Poets of Gujarat by G. M Tripathi.

૨ Milestones in Gujarati Literature Vol. 1 (Chapter V Poets of the 17th Century) by D B Krishnalal M. Jhaveri.

૩ અખો અને તેનું કાવ્ય—નર્મદાશંકર દેવશંકર મહેતાનો નિબધ, ૧૯૦૩ ધી સોશીઅલ એન્ડ લિટરરી એસોસીએશન તરફથી ઉજવાતી જયતીઓમા બીજી જયતી પ્રસંગે વચાયેલો. સસ્તા સાહિત્યની આવૃત્તિમા તે છાપવામા આવેલો છે.

૪ ગુર્જરકવિઓ અને તેમના ગ્રથો—કવિ અખા ભગતનુ વાચવા-જોગ વૃત્તાત માસિક હિંદી ગ્રાફિક, પુસ્તક ૧, અક ૧૦ મો, ઇ સ ૧૯૦૭

૫ અખા ભગત અને તેમની કવિતા—અંબાલાલ બુલાખીરામ જાનીનો નિબધ, દ્વિતીય સાહિત્ય પરિષદ્‌મા વંચાયેલો.

૬. અખાનો પરિચય—સ્વામી સ્વયજ્યોતિનો લેખ સસ્તા સાહિત્યની અખાની વાણી સાથે છપાયેલો.

૭. સતોની વાણી—સંગ્રહકાર અને પ્રકાશક, ભગવાનજી મહારાજ, કહાનવા બદર, તાલુકા જંબુસર–ભરૂચ ઈ. સ. ૧૯૩૦, સવત્ ૧૯૬૬

૮. ગુજરાતી સાહિત્ય અને સસ્કૃતિનું વિહગાવલોકન—એ લેખમા રા. રતનમણિરાવ ભીમરાવનું અખાને લગતુ ટુંક વિવેચન; વસત વર્ષ ૨૫-૮. પૃ. ૨૯૮.

૯. અખો—સ્વ રા. બા. કમળાશંકર સ્મારક વ્યાખ્યાનમાળા, પુષ્પ ૧ લું. નર્મદાશંકર દેવશંકર મહેતાનું વ્યાખ્યાન–૧૯૨૭.

ઉપરના સર્વ મુદ્રિત તથા અમુદ્રિત સાહિત્યની સમાલોચના મેં સને ૧૯૨૭ મા સુરત મુકામે સ્વર્ગસ્થ રા. બા કમળાશંકર-ભાઈના સ્મારક વ્યાખ્યાન પ્રસંગે કરી હતી. તે સ્મારકના વ્યવસ્થાપક મંત્રીએ મને આ સમાલોચનાનો અન્ય પ્રસંગે ઉપયોગ કરવાની સમ્મતિ આપી હતી, અને તે બદલ તેમનો અત્યંત આભારી છુ. આ ગ્રંથમા તેનો ઉપયોગ થયો છે.

આ અખાકૃત કાવ્યોના પ્રથમ વિભાગમા નીચેના ગ્રંથોના સસ્કરણો થયા છે —

(૧) અખેગીતા
(૨) પંચીકરણ
(૩) ગુરુ–શિષ્ય–સવાદ
(૪) અનુભવબિંદુ.

આ પ્રકરણ ગ્રંથોમા અખાના તાત્ત્વિક વિચારો સારા રૂપમા ગ્રથિત થયા છે. તેની પ્રત્યેક કૃતિનું વિવેચન જેમણે જાણવું હોય તેમણે "અખો અને તેનુ કાવ્ય" (૧૯૦૩) તથા સ્વ. રા. બા. કમળાશંકર સ્મારકમાળા, પ્રથમ પુષ્પ (૧૯૨૭) અવલોકવા હું વિનંતિ કરૂં છુ.

આ પુસ્તકમા દાખલ થયેલા ગ્રંથો પૈકી "અખેગીતા" અને ' પચીકરણ" તે લગતી આદર્શ પ્રતો (ઘ) વર્ગના આક ૧, ૨ અને ૩માથી મળી આવી છે, અને મુદ્રિત પ્રતો સાથે તેમની સરખામણી પણ કરવામા આવી છે. વિચારણીય પાઠભેદની નોધ ફુટનોટમા કરવામા આવી છે. આદર્શ પ્રતોની સજ્ઞા નીચે મુજબ છે —

સજ્ઞા —

(ઞ) લેખી ગુટકો ન. ૧–૨ (ઘ) વર્ગના સાહિત્યનો આક ૧–૨.

(घ) લેખી ચોપડો નં. ૩ આંક ૩
સને ૧૮૬૯માં લખાયેલો.

(क) પંચીકરણમાં આને 'क' સંજ્ઞા આપવામાં આવી છે. શિલાછાપની પ્રત ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાઇટીની. આ પ્રત ઘણે ભાગે घने અનુસરે છે.

(ख) અખાની વાણી અને ગંગવિનોદ—મહાદેવ રામચંદ્ર જાગુષ્ટે, ૧૯૦૪.

(ग) સસ્તા સાહિત્યની અખાની વાણી, સને ૧૯૧૪. આ પ્રત ઘણે ભાગે खने અનુસરે છે.

ગુરુ-શિષ્ય-સંવાદ અને અનુભવબિંદુનાં આદર્શ પુસ્તકો મળી શક્યાં નથી; તેથી સસ્તા સાહિત્યની પ્રસિદ્ધ આવૃત્તિનો આધાર લેવામાં આવ્યો છે.

અખાના જીવન તથા કાવ્યોને લગતું વાર્તિક ગ્રંથના આરંભમા છે. દરેક ગ્રંથને લગતી ટિપ્પણી પણ આપવામા આવી છે. આ ટિપ્પણી ગ્રંથના તાત્પર્યને સમજવા પુરતી આપી છે. ભાષાશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ આ નોટ નથી. ભાષાશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ વિશેષ વિજ્ઞાન કોઇ કોઈ શબ્દોનું જેમણે મેળવવું હોય તેમણે દિ. બ. કેશવલાલ હર્ષદરાય ધ્રુવ તથા રા. રા. નરસિંહરાવ ભોળાનાથ દીવેટીઆ જેવા વૃદ્ધતર ગુરુજનો પાસેથી મેળવી લેવું ઘટે છે. તેઓ મુબઇ યુનિવર્સિટીની કૉલેજોમાં ગુજરાતીના સુપ્રસિદ્ધ અધ્યાપકો છે; અને ગુજરાતી ભાષાના જીવંત વિજ્ઞાનકોશ રૂપે છે. મારી નોટ અખાના શાસ્ત્રીય વિચારોનું સ્પષ્ટીકરણ કરનારી છે, અને તે જ અંશમા અખાના કાવ્યો આજસુધી અટપટા રહેલાં છે.

પરિશિષ્ટમાં શંકરાચાર્યના મૂલ સંસ્કૃત પંચીકરણ ઉપર લખેલો મારો ઇંગ્રેજી ઉપોદ્ઘાત અખાના પંચીકરણના અભ્યાસકને ઉપયોગી થશે એમ ધારી મુદ્રિત કરવામાં આવ્યો છે.

આ ગ્રંથની સંસ્કરણ કરેલી પ્રતની છાપના લાયક નકલ કરી આપવામાં, તથા વિવરણ કરવા લાયક કઠિન ભાગ કયા છે તેનો નિર્દેશ કરવામાં, રા. ગોવિંદલાલ ગણપતરામ ભટ્ટે જે શ્રમ લઈ મને મદદ આપી છે તે સંબધમાં હું તેમનો સર્વથા આભારી છુ. તેમની સાહાય્ય વિના મારા વ્યવસાયી જીવનમાંથી સમય બચાવી ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાઇટી તરફથી માથે લીધેલું આ કાર્ય હું ભાગ્યેજ પૂરું કરી શકત.

ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાઇટીના વિદ્વાન્ આસિસ્ટંટ સેક્રેટરી શ્રી હીરાલાલ ત્રિભુવનદાસ પારેખે ઘણી કાળજીથી લેખી પ્રતો સંપાદન કરી મારા ઉપયોગમાં મૂકી, અને પ્રુફ વગેરે તપાસવામાં તથા અન્ય સૂચનાઓ કરવામાં જે ઉદાર ભાવે મારી સાથે સહાનુભૂતિ દર્શાવી છે તે બદલ તેમનો ઉપકાર માની વિરમુ છુ

શિવસદન—શાહીબાગ
અમદાવાદ.
તા. ૩–૪–૩૧.

નર્મદાશંકર દેવશંકર મહેતા.

વિષયાનુક્રમણી.

પ્રસ્તાવના.

શુદ્ધિપત્ર.

મૂળ પૃષ્ઠ.	પંક્તિ.	અશુદ્ધ.	શુદ્ધ.
૩૩	૨	ધ્યો	ઘો
૩૬	૧૬	હવે	હરિ
૬૮	૧	નસર્ગિક	નૈસર્ગિક
૮૧	૧૯	વતથ્ય	વૈતથ્ય
૧૦૦	૨૫	પંચમૂત	પંચભૂત
૧૫૬	૨	વજ્નેળી	નૌળી

અખાનું ક્ષર જીવન

રાજ્ય પરિસ્થિતિ—ગુજરાતમા હિંદુ રાજ્યના અસ્ત પછી મુસલમાન રાજ્યના ઉદય તથા અસ્તના પ્રસંગો ઇ. સ ૧૪૧૧ થી ૧૮૧૮ સુધીમા ચાર આવી ગયા છે; અને તેના અંગે ગુજરાતની રાજ્યધાની અમદાવાદની ચઢતી પડતીના પણ ચાર સમયો આવ્યા છે. સુલતાન અહમદ પહેલાએ અમદાવાદ નગરની સ્થાપના ઇ. સ. ૧૪૧૧ મા કરી. ત્યાથી તે ઇ સ, ૧૫૧૧ સુધીના શતકમા અમદાવાદના સ્થાનિક મુસલમાન રાજાઓએ શહેરની સારી આબાદી કરી હતી. ત્યાર પછીના સાઠ વર્ષ (ઇ. સ ૧૫૧૨–૧૫૭૨) સુધીમા તે નગરની પડતી આવી; અને મોગલ બાદશાહ અકબરે તે નગરમા તા. ૧૮–૧૧–૧૫૭૨ ના રોજ જીત કરી પ્રવેશ કર્યો, ત્યાર પછી મોગલ શહેનશાહના પ્રાન્ત તરીકે ગુજરાતની રાજ્યક્રાન્તિ થઈ, અને તે રાજ્યતંત્રના સમયમા (ઇ. સ ૧૫૭૨ થી ૧૭૦૭) મોગલ રાજવંશી સુબા તરીકે ત્યા રહેતા. મોગલાઇની પડતી ઔરંગઝેબના રાજ્ય સમયથી થઇ, અને ત્યાર પછી અમદાવાદની પણ ૧૭૦૭ થી ૧૮૧૮ સુધીમા પડતી થઇ. ત્યાર પછી પાચમા સમયમા (૧૮૧૮ થી આજ સુધી) બ્રીટીશ રાજ્યની છત્રછાયા નીચે અમદાવાદ પુનઃ વ્યાપાર ધંધામા ચઢતું થયુ.

✓ **મોગલાઈ રાજ્યમાં ગુજરાતી સાહિત્યનુ ખેડાણ.** ગુજરાતમા મોગલાઈ રાજ્યની પ્રતિષ્ઠાના ૧૩૫ વર્ષ (૧૫૭૨–૧૭૦૭) સુધીમા ગુજરાતી સાહિત્ય ક્ષેત્રમા ત્રણ રત્નો પાકયા છે. (૧) જ્ઞાની ભક્તરત્ન તે અખો, (૧૬૧૫–૧૬૭૫) (૨) કવિરત્ન તે પ્રેમાનંદ (૧૬૩૬–૧૭૩૪), (૩) કથાકાર રત્ન તે સામળભટ (૧૬૪૦–૧૭૩૦). સત્તરમા

સકામાં ગુજરાતમાં મોગલાઇ રાજ્ય સમયમાં પરદેશીઓ અમદાવાદમાં વ્યાપારઅર્થે આવી વસ્યા હતા. ઇ. સ. ૧૬૧૩ માં આલ્ડવર્થ બત્રીસ વેપારીઓ સાથે આવી વસ્યો હતો. જહાંગીર બાદશાહની પરવાનગીથી સર ટામસ રો ઇ.સ. ૧૬૧૭ માં આવ્યો હતો. વલંદાઓએ ઇ. સ. ૧૬૧૮ માં કોઠી નાખી હતી. ૧૬૨૧-૨૨ માં શાહીબાગ બંધાયો. જહાંગીરે હાલના સ્વામીનારાયણના મંદિરથી ૩૦૦ વાર દૂર ટંકશાળ સ્થાપી. આ પ્રમાણે પરદેશીઓના અવર જવરને લીધે, વેપાર ધંધાના ઉત્તેજનને લીધે, અને રાજ્યની આબાદીને લીધે અમદાવાદના પરાઓમા ઘણી વસ્તી જામી હતી. અમદાવાદ શહેરની નજીકના જેતલપુર ગામમા આપણા જ્ઞાની ભક્ત અખાનો સોનીની જ્ઞાતિમા જન્મ થયો હતો. અખો પોતાને કવિ સંજ્ઞા આપતો નથી પરંતુ તેની પ્રસિદ્ધિ "અખા ભગત" તરીકે થઇ છે. પરંતુ તે ખરી રીતે એકલો "ભગત"જ ન હતો; પરંતુ એક અનુભવી-જ્ઞાની મહા પુરુષ હતો. તેથી આપણે તેને "જ્ઞાની ભક્ત" તેવી વિશિષ્ટ સંજ્ઞા આપીએ છીએ. તેનામા તત્ત્વજ્ઞાન અને ભક્તિ બેનું સંમિશ્રણ થતા તેના ચિત્તનો રંગ કેવળ તત્ત્વજ્ઞાનને દર્શાવનારો ધોળો નહતો, તેમ કેવળ ભક્તિને દર્શાવનાર લાલ ન હતો, પરંતુ તેનો રંગ "ભગવો" કાપાય હતો.

અખાના જીવન સંબંધી મળી આવેલી માહિતી—

જેતલપુરથી તે અમદાવાદ આવી વસ્યો હતો. તેનું રહેવાનું ઘર અમદાવાદમા ખાડીઆમા દેસાઇની પોળમા સ્વ. રા. બા. રણછોડલાલ છોટાલાલ અથવા સર ચિનુભાઈના મકાન પાસેના કુવા વાળા ખાંચામાં હતું, અને જે ઓરડામા તે નિવાસ કરી રહ્યો હતો તેને અદ્યાપિ "અખાનો ઓરડો", કહે છે. અખાના ક્ષર દેહના વંશજો પૈકી હાલ વિદ્યમાન લલ્લુભાઈ ધોળીદાસ પોતાની પેઢી નીચે પ્રમાણે અખા સાથે જોડી બતાવે છે.

રહીઆદાસ

ગંગારામ ૧	અખેરામ (અખો) ૨	ધમાજી ૩

ભૂખણ

અનોપચંદ

મગનલાલ

ઘેળીદાસ

લલ્લુભાઈ

આ પેઢીનામુ વહીવચાના ચોપડાનું નથી, પણ મોઢે ઉતરાવેલુ છે. અખો બાળપણથી જ સાધુ મંતોના સંગનો રમીઓ હતો. તેની સ્ત્રી કંકાશીઆ સ્વભાવની હતી

✓સમાજનું તે કાળનું સ્વરૂપ છે—તે કાળનો ગુજરાતી સમાજ ભલો ભોળો હતો. છતા ગુજરાતીઓની વ્યવહાર જાળવવાની ઝીણવટ સારી હતી. લડવાડ કરી જીતવાને બદલે સમજીને તોડ લાવવાની પદ્ધતિ પસંદ થતી હતી.

ઉદાહરણ+—"જ્ઞાની વિવેકી ડેરાવ્યા રાય, ત્યારે આસુરી થાણા ઉઠી જાય.
અદલ થયું સવાશેર, વિષ્ટિ કરતા ચૂક્યું વેર.
આનંદમંગળ ઓચ્છવ થાય, હરિના જન તે હરિ ગુણ ગાય."
છપ્પા ૭૦૭

+ સને ૧૬૨૧ના અરસામા શાહજહાએ જહાગીર સામે બળવો કર્યો. તેમા જેતલપુર પાસે લડાઇ થઈ હતી. જહાગીરના પક્ષકારોની જીત થઈ. આ. પિતાપુત્રની પક્ષકારી લડાઈમા વિષ્ટીઓ પણ કરવી પડી હશે. જેતલપુરમા મહમદ સફીએ સૌફ બાગ અગર જીત બાગ બંધાવ્યો હતો.

૨. સમાજમા વિનોદને સ્થાન હતું ચામમેડાના ખેન, કાષ્ઠ-પુતળીના ખેન અને નાટક કરનારી ટોળીઓના ખેલ થતા હતા. અખો તે વેષ જોઈ માર્મિક વચનો બોલતો હતો (છપ્પા, કવિ અગ ૨૧-૨૩, કુટકળ અંગ ૭૨૬-૭૨૯, વિશ્વ રૂપ અગ ૧૫૦)

૩ બાળલગ્નનો પ્રચાર હતો

ઉદા૦—" ગુરૂ થઈ બેઠો હોશે કરી, કંઠે પાણુ શકે કેમ તરી,
જેમ નાર નાનડી હવુ પ્રસૂત, વગતી વાધે નહિ અદ્ભુત

૪ કવિઓમા રાગદ્વેષ હાનના જેવાજ હતા

ઉદા૦—"કવિતા ચવે ન કાઢ્યુ કર્મ, અખા ન સમજે મૂળગો મર્મ,
મહાપુરુષ કહાવે માઈ બળી, વેષ પહેર્યો પણ ટેવ ન ટળી
સ્તુતિ નિંદા અદેખાઈ આદ્ય, પેરે ખાઇ પણ વાધી વ્યાધ્ય,
અખા કૃપા વિના જીવ કબુધિ, પાક્યુ ઈંદ્રવારણુ ને કડુતા વધી
(છપ્પા ૨૬૬)

અખાના કાળનો નિર્ણય ૧૬૧૫-૧૬૭૫—અખાના જીવન સમયનો નિર્ણય બાહ્ય સાધનો દ્વારા થઇ શકે એમ નથી, પરતુ તેના ગ્રંથોના અતર સાધનો વડે લગભગ વિશ્વાસપાત્ર રીતિએ થઈ શકે છે તે પ્રમાણે તેનો સમય ઈ સ ૧૬૧૫-૧૬૭૫ના અરસામા પડે છે.

"અખે ગીતા" નામનો તેનો પ્રકરણ ગ્રન્થ તેની પ્રૌઢ મતિનું ફળ છે તે ગ્રન્થના અતમાં તે લખે છે કે—

"સવત્ સત્તર પચતોતરો, શુક્લ પક્ષ ચૈત્ર માસ.
સોમવાર રામનવમી, પૂરણ ગ્રન્થ પ્રકાશ"

સચા રૂવાળી લેખી પ્રતમા પૃષ્ઠ ૬૩ સવત્ ૧૭૦૫ એવા આંકે બાધેલા શબ્દો છે તેથી, તથા જે માસ, પક્ષ, તિથિ અને વારનો યોગ આપ્યો છે તે પ્રમાણે સવત ૧૭૦૫ની સાલ ચોક્કસ થઈ શકે છે અખાના છપ્પા છૈસા ('કુટકળ અંગ')ના આરભમા તે ઘણું કરીને પોતાને ઉદ્દેશીને લખે છે કે—

"તિલક કરતાં ત્રેપન વહ્યાં, જપમાળાનાં નાકાં ગયાં,
તિરથ ફરી ફરી થાકયા ચર્ણ, તો એ ન પહોંચ્યા હરિને શર્ણ."

મારા અનુમાન પ્રમાણે છપ્પામાં અખો બ્રહ્માનંદ ગુરુનો સ્પષ્ટ ઉલ્લેખ કરતો નથી, અને "અખે ગીતા"માં તેમનો નામ વડે નિર્દેશ કરે છે, તેથી "અખે ગીતા" છપ્પા પછીની જણાય છે, અને ત્રણ ચાર વર્ષ પછી લખાઈ હોય તો સંવત. ૧૭૦૫ અથવા ઇ. સ. ૧૬૪૯ માંથી છપ્પન વર્ષો બાદ કરીએ તો અખાનો જન્મ સમય ૧૫૯૩ અથવા લગભગ ૧૬૦૦ આવે. દિવાન બહાદુર શ્રી કૃષ્ણલાલ ઝવેરી જન્મ સમય ઈ. સ. ૧૬૧૫ દર્શાવે છે, તે આ કાલ નિર્ણય સાથે ઘણે ભાગે બંધબેસતો આવે છે.

તે સબંધમાં કેટલાક અનુમાનોમાં દોષ—અખાના જીવન સમયના નિર્ણયમાં તેની 'પ્રાપ્તિઅંગ'ની નીચેની પંક્તિઓનો ઉપયોગ શ્રી અંબાલાલ બુલાખીરામ જાનીએ પોતાના 'અખા ભક્ત અને તેની કવિતા'એ નિબંધમાં કર્યો છે; તથા સ્વામી સ્વયંજ્યોતિએ-અખાનો પરિચય એ નિબંધમાં કર્યો છે:—

"બાવનેથી બુધ્ય આવી વડી, ભણ્યા ગણ્યાથી રહી ઉલટી."
("પ્રાપ્તિ અંગ."૨૪૨)

શ્રી અંબાલાલ જાની લખે છે કેઃ—"અખા ભગતના જન્મ મરણ સંબંધી સાલ વગેરેની માહિતી મળતી નથી. પરંતુ ઉપર જે એક પંક્તિ "બાવનેથી" ઈત્યાદિ આપેલી છે તે જોતા, તથા 'ત્યાર પછી ઉઘડી સુજવાણુ' એ પંક્તિનો સંબંધ તેની સાથે ઘટાવતાં અનુમાન કરી શકાય છે કે કવિએ પોતાના પ્રયાસનો પ્રારંભ **બાવન વર્ષની** ઉંમરે કર્યો હોય. "અખે ગીતા" એ **અખા ભગતનો પ્રથમ ગ્રંથ** છે. તેમાં ૧૭૦૫ની સાલ આપેલી છે; તો તે ઉપરથી ૧૬૫૩ની સાલમા અગર તે અરસામાં કવિ જન્મ્યા હોય એમ અનુમાની શકાય. વનમાં પેઠા પછી કવિતા કેમ કરી શકયા એવી શંકા થાય તો તેનું નિરાકરણ આ છે કેઃ—+ +"

આવાંજ ભાવનાં વાક્યો સ્વામી સ્વયંજ્યોતિ પણ લખે છે.

પરંતુ ઉપરના અવતરણો ઉપરથી જે બે અનુમાન તારવ્યા છે:—(૧) અખાએ બાવન વર્ષની ઉંમરે પોતાના લખવાના પ્રયાસનો આરંભ કર્યો, અને (૨) 'અખે ગીતા' એ અખા ભગતનો પ્રથમ ગ્રંથ છે—તે મારા નમ્ર અભિપ્રાય પ્રમાણે યોગ્ય નથી. પ્રથમ અનુમાન—'બાવનેથી બુધ્ધ આઘી વડી, ભણ્યાગણ્યાથી રહી ઉલટી' એ પંક્તિમાં બાવન વડે બાવન વર્ષનો અર્થ જે કરવામા આવે છે તેજ ભ્રમ છે. અખો "બાવન" શબ્દનો જે ઉલ્લેખ કરે છે તે બાવન વર્ષનો નહિ, પરંતુ ગુજરાતી લિપિના "બાવન" અક્ષરોને લગતો કહે છે, અને આ ઉલ્લેખ તે ઘણા સ્થળે કરે છે. જુઓ નીચેની પંક્તિઓ:-

(૧) "બાવનથી બુધ્ધ આઘી વડી, ભણ્યા ગણ્યાથી રહી ઉલટી."
(પ્રાપ્તિ અંગ. ૨૪૨)

(૨) "બાવન બાહરો રે, હરિ નાવે વાણી માંહ્ય."
(અખાનું પદ ૧૯ મું)

(૩) રાખ્ય આશરો અક્ષરનો અખા, જે છે બાવનથી વળી બાર"
(અખાનું પદ ૩૭ મું)

(૪) બોલ્યું બાવન માહ્ય, જે બુધ્ધ વિલાસ બુધ્યે કર્યો."
(સોરઠા ૧૧૧)

આ બધાં અવતરણોમાં અખો એમ કહેવા માગે છે કે હરિતત્ત્વ અથવા પરમાત્મતત્ત્વ બાવન અક્ષરની શબ્દજાળથી પર છે. અને તે "બાવન અક્ષરથી બહાર" એટલે શબ્દબ્રહ્મથી તે વસ્તુ અથવા પરબ્રહ્મ ચઢીઆતું છે. મનુષ્યના જ્ઞાનના સાધનો, બુદ્ધિ તથા વાણી, તે ("બાવન બ્હાર"ના) તત્ત્વને સ્પર્શ કરી શકતા નથી, માત્ર તેનો આશ્રય લેવામાં આવે છે. જેઓ તે "બાવન" અક્ષરની શબ્દજાળમાં ગુંચાઈ પંડિતો ગણાય છે તેવા "ભણ્યા ગણ્યાથી" તે બુદ્ધિ ઉલટી અથવા ઉંધી રહે છે. સારાંશ, શબ્દપાશમા ગુંચાયેલા મનુષ્યો આ બાવન બ્હારના તત્ત્વને ઓળખી શકતા નથી.

બીજું અનુમાન કરવામાં આવે છે કે "અખેગીતા" તે અખાની પહેલી કૃતિ છે તે પણ અયોગ્ય છે. "અખેગીતા" એ છુટક પદોનો સંગ્રહ નથી. પરંતુ પ્રકરણ ગ્રંથ છે. તેમાં વૈષ્ણવ બ્રહ્મ-સંબંધ કરાવનાર શ્રીગોકુળનાથજીથી સંતોષ નહિ પામેલા અખાએ કાશી નિવાસ કરી રહેલા બ્રહ્માનંદ ગુરુનો સંબંધ થયા પછી પોતાના વિચારો જણાવ્યા છે. તે ગ્રંથના મંગલ વાકયમાં અખો શ્લેષછાયા વડે બ્રહ્માનંદ ગુરુનો ઉલ્લેખ કરે છેઃ—

"ચરણ ચિતવીને સ્તુતિ કરૂં ચિદ્દશકિત બ્રહ્માનંદની."

આ બ્રહ્માનંદ ગુરુનો તેને સંબંધ ઉત્તર અવસ્થામાં થયો છે, પૂર્વાવસ્થામાં નહિ. બ્રહ્માનંદ ગુરુનો ઉલ્લેખ તે વારંવાર ઉત્તરાવસ્થાનાં કેટલાંક પદોમાં કહે છે. ઉદાહરણ તરીકેઃ—

(૧) સદ્દગુરુની સંગત કરીએ, મનક્રમ વચને તનમન ધરીએ.
બ્રહ્માનંદ નિજ સુખ અનુસરીએ તો, મોટો મહિમા ગુરુ દેવનોરે.
(અખાની વાણી. પૃ. ૨૮૬)

(૨) બ્રહ્માનંદ સાગરમાં ઝોલતાં, નવ જાણ્યું તે દિનને રાત.
(અખાની વાણી, પૃ. ૨૯૪)

(૩) બ્રહ્માનંદ સ્વામી અનુભવ્યોરે, જગ ભાસ્યો છે બ્રહ્માકારે.
(અખાની વાણી પૃ. ૨૯૬).

આ પ્રમાણે બાવન વર્ષે અખાએ પોતાની વાણી પ્રજા સમક્ષ ઉઘાડી, અથવા "અખેગીતા" તે પહેલોજ ગ્રંથ છે-એ અનુમાનો બાજુએ રાખી સંવત ૧૭૦૫ મા "અખેગીતા" લખાઇ અને તેની ઉમરનાં છપ્પન વર્ષ ગયા પછી તે લખાઇ તે અનુમાન સ્વીકારવા યોગ્ય છે. અને તે અન્વયે અખાનો જન્મ સમય સંવત ૧૬૪૯ માં આવે એટલે ઇ.સ. ૧૫૯૩ અથવા ૧૬૦૦ ના અરસામાં આવે તેમ છે.

અખાના ઉપર આવી પડતો વૈષ્ણવ ગુરુની અણ-ઘટતી નિંદાનો આરોપ ખોટા પાઠની માન્યતા ઉપર બંધાયેલો

છે અને તે આરોપ સત્ય પાઠથી દૂર થાય છે. અખાના જીવન સમય ઉપર આડકતરી રીતે પ્રકાશ નાખનારા વાક્યો પૈકી "ગુરુ કર્યા મે ગોકુલનાથ" (પ્રપંચ અંગ, ૧૬૭) એ વાક્ય વિચારવા યોગ્ય છે. આ આરંભના પાદ સાથેના ત્રણ પાદો લોકોકિતની પરંપરામા ભ્રષ્ટ થયા છે. અને તેથી કરીને અખાના ઉપર વૈષ્ણવ ધર્મનો તે નિંદક છે તેવો આક્ષેપ આવી પડયો છે. દિ બા. શ્રી કૃષ્ણલાલ ઝવેરીના Milestones in Gujarati Literature vol I પૃ. ૬૧ મા આ છપ્પો નીચે પ્રમાણે છપાયો છે —

ગુરુ કીધા મેં ગોકુળનાથ, ઘરડા બળદને ઘાલી નાથ,
ધન લેને ધોકો નવ હરે, એ ગુરુ કલ્યાણ શું કરે (પૃ ૧૬૯)

પ્રોફેસર ગજેન્દ્રશંકર પંડયા પોતાના તા. ૫-૧૨-૨૬ ના "પ્રાચીન ગુજરાતી સાહિત્યમા વિશિષ્ટ અંગો" એ વિષય ઉપરના ભાષણમા આ પાઠનો અનુવાદ કરે છે. વળી સસ્તા સાહિત્યની અખાની વાણીમા આ પાઠને બદલે નીચે પ્રમાણે પાઠ છે —

ગુરુ કર્યા મેં ગોકુળનાથ, ગુરુએ મુજને ઘાલી નાથ,
મનન મનાવી સદ્‌ગુરુ થયો, પણ વિચાર નગરાનો રહ્યો

આ પાઠો કઈ લેખી પ્રત ઉપરથી ઉદ્‌ધૃત થયા છે તે જણાતું નથી; પરંતુ મને લાગે છે કે પ્રથમ પાઠ તો લોકોકિતને અનુસાર ઉતરી આવ્યો હશે, અને બીજો પાઠ કદાચ કોઈ લેખી પ્રતને આધારે હશે. પરંતુ ઇસ. ૧૮૫૨ ની સાલમા છપાયેલા અને અમદાવાદની પુસ્તક વૃદ્ધિ કરનાર મંડળ તરફથી પ્રસિદ્ધ થયેલા અખાજીના છપ્પામા પાઠ નીચે મુજબ છે —

ગુરુ કર્યા મે ગોકુલનાથ, નગુરા મનને ઘાલી નાથ,
મન મનાવી સગુરુ થયો, પણ વિચાર નગુરાનો નગુગે રહ્યો.

આ જૂનામા જૂનો પાઠ સપ્રમાણ છે અને શુદ્ધ છે. પ્રકરણ વડે સમજાય છે કે લોક રૂઢિને વશ વર્તી તેણે શ્રીગોકુલનાથને ગુરુ કર્યા. અને પોતાના "નગુરા" ગુરુ વિનાના અને વગર નાથના બળદ જેવા

-મનને નાથ ઘાલી તથા મનનું માત્ર સમાધાન કરી સગુરુ એટલે ગુરુવાળો થયો, પરંતુ તેનો વિચાર જે સ્વતંત્ર હતો તે "નગુરો" એટલે ગુરુ ભાવવાળો ન રહ્યો.

આ ત્રીજો પાઠ જે ખરો છે તેમા ગોકુળનાથજી ગુરુની પ્રથમ પાઠમા જે નિંદા છે તે નથી. તેમ બીજા પાઠમા જે 'મન ન મનાવી સદ્‌ગુરુ થયો' એ અર્થહીન પાઠ ત્યજી દેવાય છે. આ ત્રીજા પાઠથી આપણે બે સત્ય મુદ્દા તારવી શકીએ છીએઃ—

(૧) અખાએ બ્રહ્મસંબંધની વૈષ્ણવી દીક્ષા ગોકુળનાથજીની પાસે લીધી હતી; અને તે પણ ગોકુળમા કારણ કે આ પંક્તિ પહેલાની પંક્તિમા લખે છે કે.—

"ઘણા કૃત્ય કર્યા મેં બાહ્ય, તો એ ન ભાગી મનની દાઝ,
દર્શન વેશ જોઈ બહુ રહ્યો પછે ગુરુ કરવા ગોકુળ ગયો."

લોકો જયપુરમા દીક્ષા લીધાનું જણાવે છે તે આ વાક્યથી ખોટું પડે છે. બ્રહ્મદીક્ષા તેણે ગોકુળમા લીધી જણાય છે.

(૨) આ બ્રહ્મ સંબંધની વૈષ્ણવી દીક્ષા તેણે સ્વીકારી હતી પરંતુ તેના વિચારનું સ્વાતંત્ર્ય જેવુંને તેવુંજ રહ્યુ, અને તે આગલી પંક્તિમા લખે છે કેઃ—

"વિચાર કહે પામ્યો શું અખા, જન્મ જન્મનો કયા છે સખા,
બહુ કાળ હું રોતો રહ્યો, આવી અચાનક હરી પ્રગટ થયો
ત્રણ મહાપુરુષને ચોથો આપ, જેનો ન થાયે વેદે ઉથાપ.
અખે ઉર અન્તર લીધો જાણ, ત્યાર પછી ઉઘડી મુજ વાણ
પરાત્પર બ્રહ્મ પરગટ થયા, ગુણ દોષ તે દીનના ગયા.
અચ્યુત આચાર્યનું એ એંધાણ, અચ્યુ ન આવે એ અખો અજાણ
જે નરને આત્મા ગુરુ થશે, કહ્યુ અખાનું તે પ્રીછશે."

આ પ્રમાણે પોતાના અતર્યામી આત્મદેવને અચ્યુત ભગવાન્ રૂપે ઓળખી તે ગુણ દોષ વિનાનો થઈ તૃપ્ત થયો.

ઉપરથી પંક્તિઓમા 'ગોકુળનાથ' અને 'ત્રણ મહાપુરુષ' એ વૈષ્ણવ સંપ્રદાયની ઐતિહાસિક વ્યક્તિઓ છે.

શ્રીમદ્ વલ્લભાચાર્ય—શુદ્ધાદ્વૈત સંપ્રદાયના આચાર્યશ્રીને (ઇ. સ. ૧૪૭૯–૧૫૩૧) વૈષ્ણવો 'મહાપ્રભુજી' નામથી વ્યવહરે છે. તેમના વડીલ પુત્રશ્રી ગોપીનાથનો દેહ વહેલો પડી ગયો હતો, અને બીજા પુત્ર શ્રી વિઠ્ઠલનાથજીને સાત પુત્રો હતા. શ્રી વિઠ્ઠલનાથજીનો જન્મ ઈ. સ. ૧૫૧૭મા અને દેહત્યાગ ૧૫૮૬ મા થયો હતો. અકબર બાદશાહે (ઇ. સ. ૧૫૫૫–૧૬૦૫) શ્રી વિઠ્ઠલેશ્વરને ગોકુલ તથા જતીપુરા ગામો સનંદથી આપ્યા હતા, અને શ્રી વિઠ્ઠલનાથજીને વિપ્ર અને દીક્ષિત સંજ્ઞા હતી. તેમને ગાયો ચરાવવાની ગોચરની છૂટ મોગલાઇથી મળ્યા પછી શ્રી વિઠ્ઠલનાથજીને ગોસ્વામી અથવા શ્રી ગુસાઈં સંજ્ઞા મળી હતી. આ શ્રી વિઠ્ઠલનાથજી તે વૈષ્ણવ સંપ્રદાયના બીજા મહાપુરુષ ગણાય છે. તેમને સાત પુત્રો હતા. તેમા શ્રીગોકુલનાથજી ચોથા લાલજી ગણાય છે, તેમને ગોકુલેશની સેવા મળી હતી. એમને ત્રીજા મહા પુરુષ કહે છે આ શ્રી ગોકુલનાથજીનો સમય શ્રી વિઠ્ઠલનાથજી પછીનો આવે. અને શ્રી. વિઠ્ઠલનાથજી ઇ. સ. ૧૫૮૬મા વિરમ્યા હતા, એટલે નિદાન પચાસ વર્ષ પછી એટલે ઈ. સ. ૧૬૩૬ના અરસામા શ્રી ગોકુલનાથજી પ્રૌઢ ઉમરના હોઈ અખાને અહ્ર સંબધ આપી શકે તેવા હોઈ શકે. ટુંકામા શ્રી ગોકુલનાથજી, જે વૈષ્ણવ સપ્રદાયના ત્રીજા મહા પુરુષ, (વલ્લભાચાર્ય—મહા પ્રભુજી, વિઠ્ઠલનાથ—શ્રી ગુસાઇંજી, અને ગોકુલનાથ) ઉપરાંત પોતાના અતર્યામી આત્મગુરુને અખાએ પોતાના ઉદ્ધારમા નિમિત્ત માન્યા છે.

શ્રી ગોકુલનાથજીનો આ સંબધ પણ અખાના સમયને ૧૬૧૫–૧૬૭૫ને આડકતરી રીતે ટેકો આપે છે અને લાગે છે કે અખાએ પૂર્વાવસ્થામા શ્રી ગુસાઇજીનો વૈભવ પણ પ્રત્યક્ષ જોયો જણાય છે,

એમ તેની મત પ્રિયાના ૫૦ તથા ૫૯મા આંકની કડીઓથી સ્પષ્ટ સમજાય છે.

"માયા કે રંગ દેખી જ્યું મનોહર, માનત હે જગદીશ ગુસાઈ;
સીખી સુની ગલ મારે ગુસાંઇ, જ્યું જોગ પવન કુંભ ખાલી સો ગાજે."

અખો કવિ પ્રેમાનંદનો સમકાલીન હોઇ શકવા સંભવ છે. અખાના જીવન સમય ઉપર આડકતરી રીતે પ્રકાશ નાખનારૂ બીજું સાધન તેના શ્લેષ છાયાવાળા છપ્પા છે; જેમાં તે પ્રેમાનંદનો ઉલ્લેખ કરતો હોય એમ મને જણાય છે, છપ્પાના ફુટકળ અંગમા નીચેના છપ્પા આવે છેઃ—

"તૃણુ તરુવરને અગ્નિનો ભય, આકાશ દાઝયું તે કોઇ નવ કહેય.
એમ અલ્પ આનંદ સદા અળપાય, અખા પ્રેમાનંદનો પ્રલય ન થાય.
પ્રેમાનંદની ભક્તિ આકરી, વસમી વાટ મહા ખરેપરી. ૭૨૬
કામ રહિત તે કામનો વેશ, તેનો જ્ઞાની પંડિતને ન લાધે દેશ.
પ્રેમાનદી જમા ગાયને વાય, અલ્પાનંદીને અટપટું જણાય. ૭૨૭
અલ્પાનંદી પોતાને પ્રેમાનંદી ભણે, જેમ વાંઝણી પુત્ર ખોળામાં ગણે.
વાંઝણી પુત્ર શોભા અભિમાન, પણ ઉદરમા નથી ઉપન્યું ગણે સંતાન,
એમ અલ્પાનંદી પોતાને ગણે ભલ, અખા પ્રેમાનંદ નથી ઉપન્યો પલ.
૭૨૮.
એમ ગાય વજાડે ગુણીજન ઘણા, રંગે રૂપાળા નહિ કંઇ મણા,
કંઠે સૂર તાળીને તાન, ગમે ગધર્વને પાતરનું ગાન,
પણ અખા એ તો કસબણ કહેવાય, પતિવ્રતા પૂર્વે તેમ ગાય. ૭૨૯

કવિ પ્રેમાનંદનો જીવનકાળ સંવત ૧૬૯૨–૧૭૯૦ (ઇ. સ. ૧૬૩૫–૧૭૩૪)નો લગભગ નિર્ણીત થયો છે. તેની પહેલી કૃતિ "સ્વર્ગનિસરણી" અને બીજું કાવ્ય "લક્ષ્મણાહરણ" છે. આ બીજું કાવ્ય રચ્યા સાલ ૧૭૨૦ની છે. (જુઓ પૃ. ૨૩ "પ્રેમાનંદ" સયાજી સાહિત્યમાળા.) આ ઉપરથી તેની પહેલી કૃતિ કદાચ સંવત ૧૭૧૫

અરસામા થઇ હોય તે સંભવિત છે. તે પહેલા કવિ પ્રેમાનંદે માણ ભટિયા ટોળી સ્થાપી હતી તે ટોળીમા લગભગ ૧૦૦ માણસો હતા તેમા બાવન મુખ્ય હતા. કવિ વલ્લભ કહે છે —

"છે [૯]નવદ્વારા અને બાહ [૪]ચારજ, રત્ન ભયા [૨]દ્વપક્ષિ કહાવે
છે [૧૨]ભવ રાશ, અને [૧૨]બાઈબારજ રત્ન મળ્યા કઇ વિશ્વ વહાવે.
છે વીર [૫]પચજ ઝ ગણીયે [૩]ત્રય, નંદ [૪]ચતુરનુ નામ સુહાવે,
છે [૧]વીર વલ્લભ શે ગણીએ ગણુ એકજ એમનુ નામ કહાવે.

ઉપર પ્રમાણે બાવનની ટોળી હતી આ ટોળી પોતાને "પ્રેમાનંદી" ગણી ગુજરાતમા ફરતી હતી કવિ પ્રેમાનંદના નામથી તેઓ વેશ ભજવતા હતા, અને ભક્તિની હીમાયત અને મહિમા પ્રજામા વધારતા હતા આ વેશધારી ટોળી જોઈ કવિ પ્રેમાનંદની સાચી "આકરી ભક્તિ" વિનાના આ "અલ્પાનંદી" અનુયાયીઓ પોતાને પ્રેમાનંદ પ્રગટયો છે એમ માની લે છે. જેમ વાઝણી પુત્ર પોતાના ખોળામા ગણે તેમ તેઓ પ્રેમાનંદ ખોળામા છે એમ ગણે છે અને આ ટોળી વેશધારી ગંધર્વ અને પાતરો જેવા છે, એવા કટાક્ષ ઉપરના અખાના છપ્પામા શ્લેષ છાયા વડે તરવરે છે આ છપ્પામા કવિ પ્રેમાનંદ પ્રતિ અખાની માનવૃત્તિ જણાય છે, પણ ટોળીના માણસો પ્રતિ ઉપહાસ વૃત્તિ જણાય છે.

સંવત ૧૭૦૫મા અખાએ "અખેગીતા" પૂરી કરી અને તે તેની પ્રૌઢ વયની કૃતિ છે તો તેનો જન્મ સમય લગભગ ૫૩ વર્ષ બાદ કરતા નિદાન સંવત ૧૬૫૨ના અરસામા આવે. પ્રેમાનંદની ટોળી સંવત ૧૭૧૦ સુધીમા અખાએ ફરતી જોઇ હોય તો તે સમયે અખાની ઉપર નિદાન ૫૮ વર્ષની હોઇ શકે, અને કવિ પ્રેમાનંદ તે સમયે ઉગતી કીર્તિવાળા યુવાન હોઇ શકે.

કવિ કાલિદાસની મેઘદૂતના **दिङ्नागाना पथि विचरतां स्थूलहस्तावलेपान्**—એ પંક્તિ ઉપર ટીકાકાર મલ્લિનાથ બૌદ્ધ

દિઙ્‌નાગાચાર્યને કવિ કાલિદાસ ઉલ્લેખ કરે છે એવું શ્લેષ છાયા વડે જણાવે છે. તેવી આ મારી કલ્પના પ્રથમ દર્શને જણાશે. પરંતુ ઐતિહાસિક સત્ય બીજા પ્રમાણોથી સાબિત થઇ શકે તો તે કલ્પના નિરાલંબ નથી એમ સહજ સમજાશે.

આ સભાવના સબધમા મારે કહેવું જોઇએ કે અખાના છપ્પાની જૂનામા જૂની લેખ પ્રત સળી શકી નથી. ઈ. સ. ૧૮૫૨ ની સાલમા અમદાવાદ પુસ્તક વૃદ્ધિ કરનાર મડળી તરફથી પ્રસિદ્ધ થયેલા છપ્પામા કુટકળ અગ સસ્તા સાહિત્યની પ્રતમા ૬૬૨મો છપ્પો છે, ત્યા સુધી આની અટકે છે, અને ઉપરના છપ્પા ત્યાર પછીના જણાય છે. પ્રક્ષિપ્તભાગ હોય તો ઉપરનુ અનુમાન નિરાધાર સમજાય.

અખાના સસારી જીવનના પરિવર્તનનાં નિમિત્તો.

અખાના સંસારી જીવનનું પરિવર્તન કરનારા બે પ્રસગો થયા હતા –

(૧) જહાગીર બાદશાહે સ્થાપેલી ટકશાળમા તે કામ કરતો હતો તેના ઉપર ચોખ્ખી ચાદીમા હલકી ધાતુ ભેળવ્યાનો આરોપ આવ્યો હતો, તેમા તે નિર્દોષ ઠર્યો હતો, અને કાચા બધનમાથી છૂટ્યો હતો. આ પ્રસંગથી તેનું મન વિરક્ત બન્યુ હતુ.

(૨) બીજો પ્રસગ પડોશમા ધર્મબ્હેન તરીકે માનેલી એક બાઈને તેણે કઠી સોનાની ઘડી આપી મૂળ સોનું રૂ ૩૦૦)નુ હશે. તેણે પોતાના પદરનું રૂ ૧૦૦)ના આશરાનું સોનું ઉમેરી રૂ. ૪૦૦)ની કીમતની કરી આપી. સોની સગી બેનનું પણ ન છોડે–એવી માન્યતાને વશ થઈ તે બાઇને અણવિશ્વાસ આવવાથી, ભેળસેળથી વજન વધારી આપ્યુ હશે એમ સમજી કઠી તોડી સોનાનો કસ કઢાવ્યો, અને તેની ખાત્રી થઈ કે દાગીનો રૂ ૩૦૦) ની કીમતનો છે. તે કંઠી સધાવવા ફરી અખા પાસે આવી, અને કઠી શી રીતે તુટી તે બાબતની ચોકસી કરતા તે બાઈએ સાચી હકીકત કહી દીધી. આ પ્રસંગથી તેનું મન સસારથી ઘણુ ખાટુ થઇ ગયુ.

આ બે વિરાગના પ્રસંગોની ઉંડી અસરને લીધે તે જમાનાના સાધુઓના ફરતા ઝુંડમા તે તીર્થયાત્રાએ નીકળી પડ્યા. તે જમાનામા હિંદુસ્તાનમા સાધુ સંતોના ઝુંડો ભજન કીર્તિન કરતા તીર્થ યાત્રાએ ફરવાવાળા બહુ હતાં. તીર્થ યાત્રાના ઉદ્દેશનો પ્રસિદ્ધ શ્લોક તેણે પોતાના જીવનના ધ્યેયમા ઉતાર્યો જણાય છે.

मार्गे मार्गे निर्मल साधुवृंदम्
वृंदे वृंदे तत्वचिंतानुवाद: ।
वादे वादे जायते तत्वबोध:
बोधे बोधे सच्चिदानंदभास ॥

પ્રાચીન ભાગવત સંપ્રદાય અને શ્રીમદ્ વલ્લભાચાર્યના શુદ્ધાદ્વૈત સંપ્રદાયમાં ભેદ.

આ પ્રવાસમા તે સમયમા નિદાન સો વર્ષથી સ્થપાયેલા શ્રી વલ્લભાચાર્યજીના શુદ્ધાદ્વૈત મતને સામાન્ય જનોમા સારો પ્રવેશ થઇ ચૂક્યો હતો. તે ભક્તિ સંપ્રદાય જૂના પાંચરાત્ર સિદ્ધાન્તના ભાગવત સંપ્રદાય કરતા જૂદા પ્રકારનો હતો. પાશુપત સંપ્રદાય તો પશ્ચિમમા સર્વાંશ લોપ થઇ ગયો હતો. મુસલમાની રાજ્યમા હિંદુઓના શુદ્ધ આચાર ધર્મને સ્થાને મૂર્તિપૂજા અને આચાર્યના શરીરમા-શ્રીકૃષ્ણની, સર્વભાવોના સ્થાપનપૂર્વક, ભક્તિ કરવાની પ્રથા સ્થાપન થઇ ગઇ હતી તેમા પાર્થસારથિ શ્રીકૃષ્ણની પૌરુષ ભાવનાને બદલે ગોપી વલ્લભ શ્રીકૃષ્ણની લલિત ભાવના પ્રવેશ પામી હતી

લોકસમાજ વૈષ્ણવોના ભક્તિ પ્રધાન ધર્મમાં રચી રહ્યો હતો, અને સ્માર્તોનો જ્ઞાનપ્રધાન ધર્મ સંકુચિત થયો હતો.

જૂનો શાંકર વેદાન્તનો સ્માર્ત સંપ્રદાય જેમા ભક્તિ ગૌણ અને જ્ઞાન મુખ્ય તેનો પ્રચાર માત્ર વિદ્વાન શિષ્ટ સંન્યાસીઓમા અથવા અવધૂત યોગીઓમા હતો, પરંતુ જમાનાનો વેગ

વિચારને બદલે આચારમાં વધારે વળ્યો હતો. મુસલમાનોનો જેટલો મૂર્તિનો વિધ્વંસક વેગ પાછલાં પાંચ છ સૈકામાં થયો તેના પ્રત્યાઘાત તરીકે નવાં મંદિરોમાં, અને આચાર્યાદિનાં શરીરોમાં મૂર્તિપૂજાનો આગ્રહ હિંદુપ્રજામાં તેટલોજ ઘર ઘાલી બેઠો હતો. તેથી અમૂર્ત બ્રહ્મના તાત્ત્વિક વિચાર કરનાર સાધુ સંન્યાસીઓ ઘણે ભાગે તીર્થયાત્રાના સ્થળોમાં અને કાશીઆદિ પ્રાચીન વિદ્યાનાં પ્રતિષ્ઠા પામેલાં સ્થાનોમાં રહેતા હતા. આ આચારને ગૌણ માનનાર અને વિચારને પ્રાધાન્ય આપનાર સંન્યાસીઓ વેદાન્તશાસ્ત્રના ગ્રંથોનું મનન કરાવવાનો નિયમ પાળતા હતા. શ્રોતાનો વર્ગ શ્રવણનો લાભ લેછે કે કેમ તે બાબતનો નિર્ણય કરવાની ગરજ ભાગ્યે જ સંન્યાસી રાખતા. કોઇ વિલક્ષણ તત્ત્વજ્ઞાનના રસિક અને વિવેક વૈરાગ્યાદિ સાધનવાળા આ શ્રવણના નિયમિત સેવન વડે મૂળ સંસ્કૃત ભાષાના ગ્રંથોના રહસ્ય લોકભાષામા સમજી લેતા. આવો પ્રસંગ અખાને મણિ કર્ણિકાના ઘાટ ઉપર એક નાના મઠમાં થોડા શ્રોતાઓને અત્યન્ત નિસ્પૃહતાથી શ્રવણ કરાવતા બ્રહ્માનંદ સ્વામીથી મળ્યો.

બ્રહ્માનંદ સ્વામીનો સંબંધ-અખાની શ્રવણ નિષ્ઠા. જાતે સોની હોવાથી મઠની દીવાલ બહાર કથાશ્રવણ નિયમિત બારે માસ પર્યન્ત તેણે કર્યું. એક પ્રસંગે નાનું શ્રોતામંડળ ઝોકા ખાતું હતુ, ત્યારે શ્રવણમાં હોકારો ભણનાર માત્ર અખોજ જણાયો. તેણે શ્રવણના મુદ્દાઓનો અનુવાદ કર્યો, અને ગુરુએ તેના ઉપર અનુગ્રહ કર્યો. આ બ્રહ્માનંદની જ્ઞાન દીક્ષા લીધા પછી અખાની રહેણી કરણી બદલાઇ ગયા, અને તેનામા વિદ્યાનું નવચેતન આવ્યું. આ હૃદયપલટાનો ઉલ્લેખ અખો નીચેના પદમા કરે છેઃ—

"આનંદ વાધ્યોને રંગ ઉલટયોરે, પ્રકટયા છે કંઇ પૂરણ બ્રહ્મરે
સદ્‌ગુરુને ચરણે આવતાંરેઃ

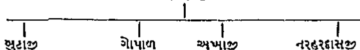
તિમિર હતા તે મારા ટળી ગયાંરે, ઉદીઓ છે કાંઈ જ્ઞાન કેરો ભાણરે.
અખંડ સ્વરૂપે હરિને ઓળખ્યાંરે, સરીઆ મારા સઘળા કામને કાજરે;
જેને માગ્યું તે ગુરુએ આપીયુંરે, પૂરી મારા મનડાની આશ રે,
અખાની ઉપર દયા ઉપનીરે, રાખ્યા હરિએ ચરણની પાસ રે"

આ ગુરુ અનુગ્રહ પછી અખો કહે છે કે—
"અખે ઉર અંતર લીધો જાણ, ત્યાર પછી સુજ ઉનહી વાણ"

શુદ્ધ બ્રહ્માત્મજ્ઞાનની "સૂઝ" અથવા સમજણ ઉઘડયા પછી તેણે પોતાના સંસારી લૌકિક અનુભવના બળે, ભાષાનું તેનું જ્ઞાન અત્યન્ત મર્યાદિત છતા તેના ભીતરના વિચારોને તેણે બળવાન વેગથી માર્મિક વાણીમા પ્રકટ કર્યાં છે તેની વાણીમા અનંકાર શાસ્ત્રની શોભા નથી, પરંતુ અર્થચૈતન્ય ઘણુ વેગવાળુ છે.

બ્રહ્માનંદ સ્વામી અને તેના ચાર બ્રાહ્મણેતર શિષ્યો. બ્રહ્માનંદ ગુરુ સબધમા વિશેષ માહિતી મળી શકતી નથી સંન્યાસીઓમા એક નામવાળી ઘણી વ્યક્તિઓ સમકાળે પણ હોય છે તેથી ગૌડ બ્રહ્માનંદીના કર્તા બ્રહ્માનંદ અને અખાના ગુરુ બ્રહ્માનંદ એકજ કે ભિન વ્યક્તિ તેનો નિર્ણય થઇ શકે તેમ નથી કારણ કે મધુસૂદન સરસ્વતી (ઇ સ ૧૬૦૦) ના ગ્રંથ ઉપર બ્રહ્માનંદે ટીકા લખી છે, અને તે અખાના જીવનકાળમા હોઈ પણ શકે

અખાના ગુરુ બ્રહ્માનંદ સ્વામી ઘણે ભાગે પડિતોના ગુરુ થવા કરતા ભોળા અને શુદ્ધ હૃદયના બ્રાહ્મણ જાતિમા નહિ જન્મેના અધિકારી જનોને બ્રહ્મવિદ્યાનો ઉપદેશ આપી કૃતાર્થ કરનારા હતા. આ બ્રહ્માનંદને આવા ચાર શિષ્યો હતા —

'સંતોની વાણી ના સંગ્રહકાર અને પ્રકાશક ભગવાનજી મહા-

રાજ, જેમના અખાજી સાતમી પેઢીના ગુરુ થાય, તેઓ એક સાખી સંતોમા પ્રચલિત જણાવે છેઃ—

"અખાએ કર્યો ડખો, ગોપાળે કરી ઘેંસ;
ખૂટે કર્યો ફ્રેરો, નરહરને કહે શીરાવા બેસ."

ગોપાળદાસ નામના એક કવિએ ગોપાળગીતા લખી છે. આ કવિ મૂળ સુરતનો વતની હતો, અને તેણે ઇ.સ. ૧૬૫૦ મા અમદાવાદમાં "ગોપાળ ગીતા" લખ્યાનો ઉલ્લેખ મળી આવે છે. આ કવિ કદાચ આ સાખીમા જણાવેલો ગોપાળ હોઈ શકે. તેવીજ રીતે ખૂટીઆ ભગતનાં પદો પણ છૂટક મળી આવે છે. નરહરિદાસ સંબંધી ચોક્કસ માહિતી નથી પરંતુ એક નરહરિદાસે સંવત ૧૬૭૭ અથવા ઇ.સ ૧૬૨૧ મા ગુજરાતીમા એક ભગવદ્‌ગીતાનું પદ્યમા સુંદર ભાષાન્તર કર્યું છે. આ નરહરિ ગ્રંથની અન્તવિધિએઃ—

"શ્રીગુરુ બ્રહ્મ ચૈતન્ય પ્રસાદ, ગાયો નરહરિએ એ સંવાદ" એ પ્રકારે ગુરુ અને બ્રહ્મનો અભેદભાવે ઉલ્લેખ કરે છે. તે બ્રહ્માનંદ ગુરુના શિષ્ય હોઇ શકે. પરંતુ બ્રહ્માનંદ એવો સ્પષ્ટ નામ નિર્દેશ જણાતો નથી. તેથી ચોક્કસ અનુમાન નીકળી શકતું નથી નરહરિદાસના નામે "નરહરિગીતા" ઉપરાત "વસિષ્ઠસાર" (સં. ૧૬૭૪) "ભક્ત મંજરી" અને "ઉદ્ધવ ગોપી સંવાદ" નામના ગ્રંથો ચાલે છે. વડોદરા રાજ્યમા તેની લેખી પ્રતો છે એમ મને સમાચાર મળ્યા છે.

અખાજીના ભક્તોની સંપ્રદાય પરંપરા ચાલતી જણાય છે. ૧ બ્રહ્માનંદ ૨ અખો–૩ લાલદાસ–૪ હરિકૃષ્ણ–૫ જીતા મુનિ નારાયણ–૬ કલ્યાણદાસ–૭ સ્વામી પૂર્ણાનંદ–૮ દયાનંદ–૯ ભગવાનજી મહારાજ.

જુઓ "સંતોની વાણી" અક્ષય વૃક્ષ તા. ૧૨–૧૦–૨૦ ભગવાનજી મહારાજ જણાવે છે કે અખાજીની જેટલી વાણી પ્રસિદ્ધ થઈ છે તેટલીજ બીજી અપ્રસિદ્ધ વાણી તેમના કહાનવાના બંગલામા છે. આ અપ્રસિદ્ધ વાણીનું સૂચિપત્ર પણ જો પ્રસિદ્ધ કરવામા આવે તો પણ અખાના સાહિત્ય ઉપર ઘણો સારો પ્રકાશ પડે.

અખાનું ક્ષરાક્ષર જીવન.

તેની કૃતિઓ.

અખાની કૃતિઓ (૧) હિંદી ભાષામા અને (૨) ગુજરાતી ભાષામા રચાયલી છે. તે જમાનામા હિંદી ભાષાનો મહિમા વધારે હોવાથી અખાએ પ્રથમ પ્રયત્ન તે ભાષામા કર્યો જણાય છે. હિંદી ભાષાની કૃતિઓ —(૧)' સંતપ્રિયા', અને (૨) 'બ્રહ્મલીલા ' ગુજરાતી ભાષા ગ્રંથો નીચે પ્રમાણે ઉપલબ્ધ થયા છે.

(૧) પંચીકરણ
{(૨) ચિત્ત વિચાર સંવાદ
(૩) ગુરુ શિષ્ય સંવાદ
(૪) અનુભવ બિંદુ
{(૫) અખે ગીતા
(૬) કૈવલ્ય ગીતા
(૭) છપ્પા
(૮) છુટક પદો
(૯) સોરઠા અથવા દુહા અથવા પરજીઆ

દિ બ. શ્રી કૃષ્ણલાલ ઝવેરી "પરમ પદ પ્રાપ્તિ" અને "પંચદશી તાત્પર્ય" અખાની કૃતિઓમા ગણાવે છે, પરંતુ તે ગ્રન્થો મારા જોવામા અદ્યાપિ આવ્યા નથી.

વેદાંત શાસ્ત્રના પ્રકરણના ગ્રન્થોમા "પ્રકરણ' શબ્દ એ પારિભાષિક છે, તેની વ્યાખ્યા નીચે મુજબ છે.

शास्त्रैकदेशसंबद्धं शास्त्रकार्यान्तरे स्थितम् ।
आहु प्रकरण नाम शास्त्रवेदविपश्चित

શાસ્ત્રના કોઇ એક દેશ સાથે સંબધ ધરાવતો તથા શાસ્ત્રનું અમુક પ્રયોજન સિદ્ધ કરવામા રોકાયેલો જે નાનો ગ્રન્થ તેને શાસ્ત્ર

તથા વેદને જાણનારા પ્રકરણ કહે છે. અખો પોતેજ "સંતપ્રિયા"ને પ્રકરણ સંજ્ઞા સ્પષ્ટ આપે છે.

"સર્વાંગી પ્રકરણ કહ્યો, કવિત ચોરાશી ચોજ,
વીશ કહ્યા મધ્ય દોહરા, કોઇ જ્ઞાની દેખી ખોજ.
(સંતપ્રિયા ૧૦૬)

અખાના છપ્પા, પદો, સોરઠા વગેરે પ્રકરણરૂપ ગ્રંથો નથી, પરંતુ એક એક ભાવને પ્રકટ કરનારા નાના કાવ્યો છે. અખાએ વેદાન્ત શાસ્ત્રનું બ્રહ્માનંદ ગુરુ પાસે જે શ્રવણ કર્યું તેનું તેણે પાકું મનન કર્યું જણાય છે, અને તેના પરિણામમા જે નિદિધ્યાસન તેનું અનુભવ ફળ તેણે પોતાની વાણીમા પ્રકટ કરવાનો ભારે પ્રયત્ન કર્યો જણાય છે.

આ પુસ્તકમા ચાર કૃતિઓનુ સંસ્કરણ કર્યું છે.—

૧. અખે ગીતા
૨. પંચીકરણ
૩. ગુરુ શિષ્ય સંવાદ
૪. અનુભવબિંદુ

અખે ગીતા.

અખે ગીતાની રચના ૪૦ કડવા અને દશ પદનાજી જણાય છે. અખો પોતે,

"બારે ઉણા પાચસે છે, અખે ગીતાના ચરણ
ચરણે ચરણે આત્મવિદ્યા, અશરણ કેરૂં શરણ"

એમ કહી ૫૦૦ બાદ ૧૨=૪૮૮ કડીઓનો ગ્રન્થ જણાવે છે, તેની ધારેલી રચના પ્રમાણે.

૪૦ કડવા	×	૧૧ ચરણો	=	૪૪૦
૧૦ પદ	×	૪	=	૪૦
પદ છેલ્લુ ૧૧ મુ	×	૮	=	૮
				૪૮૮

આ પ્રમાણે ચરણોની ગણના થતી જોઈ એ. પ્રસિદ્ધ પાઠ પ્રમાણે —

૩૯ કડવા × (૧૦+૧) = ૪૨૯ ચરણો.
૧ કડવુ × (૧૧+૧) = ૧૨
ચાલીસમુ
૧૦ પદ = ૪૫
(૪+૪+૫+૪+૩+૫+૪+૪+૪+૮)

૪૮૬

બે ચરણોનો તફાવત પડે છે. સસ્તા સાહિત્યની બીજી આવૃત્તિના પદો "અખેગીતા"થી છૂટા પાડી પદોના સગ્રહમા લીધા છે, તે યોગ્ય થયુ નથી આથી મૂલ ગ્રંથનું રૂપ બગડે છે, અને પ્રકરણનું તાત્પર્ય નક્કી કરવામા અડચણ આવે છે. પ્રથમાવૃત્તિનો પાઠ અભ્યાસકે ઉપયોગમા લેવો ઘટે છે આ દસ પદો સસ્તા સાહિત્યકારે બીજી આવૃત્તિમા પદના સમૂહમા "શીરૂઆતમા" આપ્યા છે." એમ લખે છે. (ફુટનોટ પૃ ૪૨). પરંતુ આ ઉલ્લેખ ભૂલ ભરેલો છે. ખરી રીતે અખાની "અખેગીતા"મા અન્તર્ગત થયેલા પદો નીચેના અનુક્રમે પદોના સમૂહમા છે —

"અખેગીતા"નુ પહેલુ પદ	સમૂહમાં
૧	૭૫
૨	૭૬
૩	૭૭
૪	૧૦૧
૫	૧૧૨
૬	૮૯
૭	૧૦૨
૮	૫૫
૯	૧૦૩
૧૦	૧૪૬

અખાનું અક્ષર જીવન

(તેનુ તત્ત્વચિંતન)

અખાના તત્ત્વજ્ઞાનની સમાલોચના હવે કરવી શેષ રહે છે અખો પોતાને કવિ ગણતો નથી. પરતુ જ્ઞાની ગણે છે. છપ્પાના કવિ અંગમા અખો પોતેજ કહે છે કે:—

"જ્ઞાનીની કવિતા ન ગણીશ, કિરણ સૂર્યના કેમ વરણીશ,
શબ્દ તણો છેડો કેમ થાય, આકાશને કેમ તોળ્યુ જાય
એવુ વચન અલિંગી તણુ, અખા નહિ કોઈ પર આપણું."

આ દશ્ય જગતની પારના તત્ત્વને ચાર વર્ગના પુરુષો સ્પર્શ કરી શકે છે—(૧) કવિજન, (૨) કલાવિદ્, (૩) સાધુ અથવા ભક્તજન, (૪) તત્ત્વજ્ઞ. જગતની પીઠમા રહેલા અલૌકિક ભાવને **કવિજન** પ્રતિભા વડે જોઇ શકે છે, અને તે શબ્દદ્વારથી સુંદર રૂપે તે ભાવસૃષ્ટિને ઉત્પન્ન કરી સહૃદય જનને સમજાવી શકે છે. **કલાવિદો** લલિતકલાદ્વારા મૂર્તરૂપમા અમૂર્તરૂપ ઓળખાવી શકે છે. **સાધુજનો** હૃદયની અત્યંત શુદ્ધિ વડે અને વીતરાગ ચિત્તવડે સર્વ પ્રાણીઓના હૃદયના અંતર્યામી સ્વરૂપ સાથે સ્પર્શ કરી શકે છે. **તત્ત્વજ્ઞ** અથવા જ્ઞાની પુરુષ, શુદ્ધ વિવેકવાળી પ્રજ્ઞાના બળ વડે જેવુ છે તેવુ અલૌકિક સ્વરૂપ ઓળખી શકે છે

અખાને આપણે ચોથા વર્ગમા મૂકી શકીએ તેનામા સાધુતા અથવા ભક્તિનો રંગ છે પણ તેની મુખ્ય ચોટ તત્ત્વજ્ઞાન અથવા સમજણ અથવા "સૂઝ" ઉપર છે. વસ્તુની ઉંડી સમજણ અથવા અનુભવ તેણે જૂના બ્રાહ્મણોની પેઠે અધ્યયન દ્વારા અથવા હાલના જમાનાની વાચનપદ્ધતિ દ્વારા મેળવ્યો નથી પરંતુ શ્રદ્ધાપૂર્વક વેદાન્ત શાસ્ત્રના અનુભવી મહાત્મા બ્રહ્માનંદ પાસેના દીર્ઘકાળના શ્રવણ વડે મેળવી શકયો છે. તેનુ શ્રવણ શાસ્ત્રના સિદ્ધાન્તોનો

અપચો કરે તેવું નથી. પરંતુ તેણે જેટલું સાંભળ્યું છે તેટલું મનમાં ઉંડુ ઉતાર્યું છે, અને વિદ્યાના પકવ રસને તેણે મેળવ્યો છે. તે સાથે નિદિધ્યાસન વડે તેણે પોતાના નિશ્ચયો દ્દઢ કર્યાં છે. અને નિર્ભ્રાંત બ્રહ્મજ્ઞાનને મેળવી શકયો છે. તેનુ બહુશ્રુતત્ત્વ તેના ગ્રંથોના અવલોકનથી સારી રીતે તારવી શકાય છે. મારી તારવણીથી મને લાગે છે કે તેણે નીચેના વેદાન્ત શાસ્ત્રના ગ્રંથો સારી રીતે શ્રવણ દ્વારા સમજી જાણ્યા છે.

ગ્રંથોનાં નામ	શ્રવણ કર્યાના અનુમાનનો આધાર
૧ યોગવાસિષ્ઠ	"અખેગીતા" "કડવું ૩, અનુભવબિંદુ" છપ્પો ૭૨ ગુરુશિષ્ય સંવાદ કડી ૨૬
૨ દત્તગીતા	"અખેગીતા" તથા ગુરુ શિષ્યસંવાદ ક. ૪૬
૩ મહાભારત–શાંતિપર્વ નારાયણખંડ	ગુરુ શિષ્ય સંવાદ–બીજો ખંડ ૨૦ ત્રીજો ખંડ ૨૯
૪ ભગવદ્દગીતા	પદ ૩૦ છપ્પા પ૨૨ ગુરુ શિષ્ય સંવાદ ત્રીજો ખંડ કડી ૨૯
૫ ભાગવત	ગુરુ શિષ્ય સંવાદ–ખંડ ૩, પંચીકરણ છઠ્ઠી ચોપાઈ, અનુભવ બિંદુ.
૬ પંચદશી	પંચીકરણગ્રંથ, પંચદશી તાત્પર્ય નામનો તેનો ગ્રંથ અપ્રસિદ્ધ છે.
૭ આત્મપુરાણ અથવા	અનુભવબિંદુ. ૪૩
મૂલગ્રંથ શ્રવણદ્વારા બૃહ	છપ્પા ૫૭, ૫૦૫
દારણ્યક ઉપનિષદ (શત	ગુરુશિષ્ય સંવાદ–ખંડ ૨–૨૪
પથ બ્રાહ્મણનો ૧૪ કાંડ)	ચિત્તવિચારસંવાદ ૧૩૪
છાંદોગ્યઉપનિષદ ઈન્દ્ર વિરોચન આખ્યાન તત્ત્વમસિ પ્રકરણ.	ગુરુશિષ્યસંવાદ ૪૬
૮ શાંકરભાષ્ય	ગુરુશિષ્ય સંવાદ–૩ જો ખંડ
૯ અધ્યાત્મરામાયણ.	અખેગીતા કડવુ ૩.
૧૦ પુરુષસૂક્તમ્	છપ્પા ૭૩

તત્ત્વજ્ઞાનના મુખ્ય ત્રણ પ્રમેયો છેઃ—

(૧) જગતનું સ્વરૂપ, (૨) જગતના જાણનાર જીવનું સ્વરૂપ, અને (૩) તે બેના અધ્યક્ષનું અથવા તેની પીઠમા રહેલી વસ્તુનું સ્વરૂપ. વેદાન્ત શાસ્ત્રમા આ ત્રણ પ્રમેયોને જગત્, જીવ અને ઇશ્વર કહે છે. તે શાસ્ત્ર અદ્વૈતવાદી છે. અને તે પણ ચેતન અદ્વૈતનો સ્વીકાર કરે છે આથી જીવ અને ઈશ્વરના અધિકરણમા એક સમરસ ચૈતન્યમય તત્ત્વનો તે સ્વીકાર કરે છે, અને તેને બ્રહ્મતત્ત્વ કહે છે. તે તત્ત્વના સત્, ચિદ્ અને આનદ એવા ત્રણ સ્વધર્મો છે તે પૂર્ણરૂપે એટલે વિશેષણ રૂપે જે ચૈતન્યમા ઝળકે છે તેને નિત્યસિદ્ધ ઈશ્વર કહે છે, જેમા તે અપૂર્ણ દશામા અથવા ઢકાયેલી દશામા રહે છે તેને તેઓ સસ્કારી જીવ કહે છે. જગત્ એટલે જીવના અનુભવમા આવતું વિશ્વ કેવળ શૂન્ય નથી, પરતુ વ્યવહાર સાધનાર સાચું છે. બ્રહ્મતત્ત્વના પરમાર્થ સ્વરૂપ સાથે સરખાવવામા તે મિથ્યા ગણાય છે. તે જગત્ પરમેશ્વરની માયા વડે બ્રહ્મસ્વરૂપમા વિવર્ત રૂપે ભાસે છે, અને જીવને તે અવિદ્યા વડે સાચું છે, એવો ભ્રમ થાય છે. આ જગત સાચું છે એવી દૃઢ ભાવનાને લીધે જીવચેતન સંસારી દશામા કર્મના વિપાક અનુસાર જન્મજન્માતર પામે છે, પરતુ ભ્રમ નિવૃત્ત થતા તે પોતાના શુદ્ધ સ્વરૂપને ઓળખે છે. તેથી જેમ લાખુ સ્વપ્ન અનેક કાળના રંગને દર્શાવતું છતા જાગ્રત અવસ્થામા એક ક્ષણમા અળપાઇ જાય છે તેમ વ્યવહારસત્તાના અનાદિકાળના ભ્રમથી સંસારી જીવનો સસારીપણાનો એટલે બદ્ધ દશાનો ભાવ સત્ય બ્રહ્માત્મજ્ઞાન વડે અળપાઇ જાય છે

અખો પોતાના નિશ્ચયો આ ત્રણ પ્રમેયો સંબધમા ઘણા ગર્ભિત શબ્દોમાં સચોટ જણાવે છે.

જગતનુ લક્ષણ.

૧ જગત્ નામ જગદીશજ તણુ, જોયામા કારણ છે ઘણુ,
ચિત્ત સહિત જોતા તો જગત્, ચિત્ત રહિત છે અવ્યક્ત.

૨ જો દીસે જગનાથ તો, જગત્ ન દીસે જન અખા,
કદળી સ્તંભ ઘણા પડ વળે, વચમાંથી સુંબો નીકળે.
૩ જગત કાતરો તેમ મહાભૂત, જે વડે રંગી તે અદ્દભુત,
અખા અરૂપી ઉગ્યો જોઈ, પૂર્વપક્ષ ન કરશો કોઈ.
૪ પર કે'તા પરબ્રહ્મ હરિ, અને પંચ કહેતા પંચભૂત,
એ પ્રપચનામ જાૂઠાતણું, એમ પ્રકટયો વંધ્યાસુત.
ગુરુ શિષ્ય સંવાદ–પ્રથમ ખંડ દોહરા ૩૭.

જીવનું લક્ષણ.

૧ કાર્યોપાધિ તણું નામ જીવ, કારણોપાધિ ઇશ્વર સદૈવ.
ગુ શિ. સંવાદ ૩ ખંડ ચોપાઈ. ૭
૨ વિદ્યામા પડતો આભાસ, એટલે ઇશ્વર સર્વાવાસ,
અવિદ્યામાહી પડયો આભાસ, એટલે હવો જીવ પ્રકાશ.
પંચીકરણ. ૬૭
૩ તું તો ચિત્ત ચિદ્દની છે લ્હેર, ચિદ્ સાથે કાંઈ નથી વેર.
જ્યારે સુરત ચાલી તુજ બ્હાર, ત્યારે તું કેવળ સંસાર,
તેજ સુરત જો પાછી શમે, આવી વસ્તુ પરાણે નમે,
તું વિલાસ પ્રભુ ચેતન તણો, કાં તું રાખે ભાર આપણો.
ચિત્તવિચાર સંવાદ ૯૧–૯૨.
૪ નાહિં મિથ્યા નાહીં સાચો, રૂપ ઐસો જીવકો,
જન્મ મરનસો ભ્રમન સંશય, ચલ્યો જાય સદૈવકો
(બ્રહ્મલીલા. ચો૦ ૬).

ઇશ્વર લક્ષણ.

૧ વેદાન્તે જે ઇશ્વર કહ્યો, તે જેવા નહિ અજાયો થયો,
તે ઇશ્વર છે સર્વાવાસ, જેને સપનો ક્રમવિપાસ.
૨ એ તો અખા બ્દુ ઉતપાત, પણ પરમેશ્વર કહ્યાની વાત.
(છપ્પા કુકકજ અંગ ૬૨૮).

૩ અમૂર્તિની મૂર્તિ આ સઉ, અણનામીનાં નામજ બહુ.(છપ્પા ૫૩૬.)
ચિ. વિ. સં. ૮૪

૪ બહુ પગને બહુ પાણિ, બહુ નાસા ને બહુ નેત્ર બહુ
કરતા ન કરે કામ, અંગ વિચરણ અળમાં અખા
નીચથી અતિશે નીચ, આચાર તો નવ ઓસરે,
કર્મ અસંખ્યનો કીચ, તુંને ન લાગે ત્રીકમા. સોરઠા ૨૨૨.

૫ નર નર મધ્યે નારાયણ નિર્ગુણ, સગુણ સોનારા ભેખ કહોહે.
સંતપ્રિયા

અખાના તાત્વિક સિદ્ધાન્તો.

અખો માત્ર તત્ત્વચિંતક જ ન હતો, પરંતુ તત્ત્વનિષ્ઠ અથવા બ્રહ્મનિષ્ઠ હતો. તેના સિદ્ધાન્તો તારવવા હોય તો મુખ્યત્વે કરી નીચેના ચાર ગ્રંથોનો આધાર લેવો પડશેઃ—

૧ ચિત્તવિચાર સંવાદ તથા **૨ ગુરુશિષ્ય સંવાદ**
૩ અખેગીતા તથા **૪ કૈવલ્યગીતા.**

ઉપરના બે સંવાદો તથા અખેગીતાની રચના રચવામાં અખાએ વેદાન્તશાસ્ત્રના સંસ્કૃતમાં રચાયેલા પ્રકરણ ગ્રન્થો તથા ભગવદ્ગીતાને સામા આદર્શરૂપે લીધા જણાય છે. શંકરાચાર્યના **વિવેકચૂડામણિ, ઉપદેશ સાહસ્રી** વગેરે ગ્રંથો ગુરુશિષ્યના સંવાદ રૂપે છે, અને **ભગવદ્ગીતા ગ્રંથ** આપણા હિંદુધર્મના સનાતન સિદ્ધાન્તોને કલિયુગમાં યુગધર્મ તરીકે દર્શાવનાર કોઈ અપૂર્વ પ્રતિભામય ગ્રંથ છે. ગીતાનાં અનુકરણો સંસ્કૃત ભાષામાં ચૌદ થયાં છેઃ–[૧]રામગીતા, [૨]ગણેશગીતા, [૩]શિવગીતા, [૪]દેવીગીતા, [૫]શક્તિગીતા, [૬]કપિલગીતા, અષ્ટાવક્રગીતા, [૮]અવધૂતગીતા, [૯]હંસગીતા, [૧૦]યમગીતા, [૧૧]પાંડવગીતા, [૧૨]સૂર્યગીતા, [૧૩]બ્રહ્મગીતા, [૧૪]અનુગીતા. આ સર્વ ગીતાઓમાં

૫ માયાનું સ્વરૂપ	માયાનો ઉદય અને તેનો વિસ્તાર
૬ માયા-અવિદ્યાના કામકર્મ અને ભવ એ પરિણામો	માયા-અવિદ્યાના જીવ ઉપર થતા પરિણામો
૭ માયા બાહ્ય જગત્‌નું પણ કારણ બને છે	જીવની સૃષ્ટિ ઉપરાંત ઈશ્વરની સૃષ્ટિ પણ માયા વડે ઉભી થાય છે.
૮ માયાનો અન્ત થાય તો સૃષ્ટિ માત્રનો લય થાય	જે નિમિત્તથી સૃષ્ટિ, તે નિમિત્ત અળપાતા લય.
૯ માયાનિવૃત્તિના ઉપાયો વૈરાગ્ય-ભક્તિ-જ્ઞાન.	લય થવાના કારણો શોધવાની સ્વાભાવિક અગત્ય ઉભી થાય છે.
૧૦ ભક્તિ એક પંખિણી છે, તેની પાંખો જ્ઞાન અને વૈરાગ્ય છે	સર્વ સાધનોમા ભક્તિ એ અંગી છે, અને વૈરાગ્ય અને જ્ઞાન એ અંગ છે.
૧૧ આ ભક્તિ નિરાશી પ્રેમલક્ષણા અને સર્વાત્મભાવનારૂપ સમજવી.	લોકપ્રસિદ્ધ ભક્તિ કરતા આત્મભાવની લગનીવાળી ભક્તિ વિરહ વેદનાવાળી સમજવાની છે.
૧૨ આવી ભક્તિ વડે જ્ઞાનનિષ્ઠા અને હૃદયપલટો થાય છે અને માયા શમે છે.	સાચી ભક્તિ વડે નર નારાયણ બની જ્ઞાનનિષ્ઠ થાય છે.
૧૩-૧૬ જ્ઞાનનિષ્ઠ-જીવન્મુક્ત મહાપુરુષના લક્ષણો અને મહિમા	જીવન્મુક્તારૂપ ફલની સિદ્ધિ અર્થે આ હૃદય-પલટાની અને અજ્ઞાનનિવૃત્તિની જરૂર છે.

બીજો ખંડ (૧૭ થી ૨૩ પરબ્રહ્મ વિષયક).

૧૭-૧૮ બ્રહ્મવસ્તુનિરૂપણ.	નારાયણ અથવા હરિરૂપે પોતાને ઓળખવાનું પ્રતિપાદન પ્રથમ ખંડમા થયું, તે હરિનું શુદ્ધ સ્વરૂપ.

૧૯ બ્રહ્મવસ્તુને આત્મરૂપે ઓળખ-નાર–ઇશ્વર, માયા જીવના ભેદ સમજાવી શકે છે	નિર્ગુણ નારાયણ, સ્વામીના પિંડમા સગુણ બને છે.
૨૦ સંસારનું નાટક શી રીતે ઉભુ થાય છે, અને સૂત્રધાર શી રીતે અળગો રહે છે ?	સગુણરૂપે જગતનું નાટક સંસાર રૂપે છે. નિર્ગુણ ભાવ તે મૂલ પદે રહેવુ એટલે નાટ્ય રસની સમાપ્તિ છે.
૨૧ નાટકરૂપે અધ્યારોપ અને અવધિએ અપવાદ અથવા લય	સસાર કેવળ પ્રતીતિરૂપ છે, અને વસ્તુ બદલાતી નથી એ નિર્ગુણ પદના જ્ઞાનનું ફલ છે
૨૨ અધ્યારોપ અને અપવાદનું રહસ્ય દૃષ્ટાન્તોદ્વારા સમજાયછે.	પ્રતીતિ અને લય શી રીતે વસ્તુ બદલાયા વિના થાય છે, તે જરૂરનુ છે
૨૩ આવા અનુભવી જ્ઞાનીની ગતિ અકળ છે.	સમજનાર દુર્લભ છે, અને સામાન્ય જનને પ્રાપ્ત થતા નથી.

ત્રીજો ખંડ (૨૪–૨૮).

શબ્દબ્રહ્મ વડે પરબ્રહ્મની પ્રાપ્તિ.

૨૪ શબ્દબ્રહ્મ અથવા પ્રણવદ્વારા બ્રહ્માનુભવ શી રીતે થાય છે	બીજા ખંડમા જે પરબ્રહ્મપદનુ વર્ણન કર્યું તેનું અપરબ્રહ્મ (ઓંકાર) શી રીતે સાધન બને છે'
૨૫ શબ્દબ્રહ્મદ્વારા જ્યોતિર્મય અથવા જ્ઞાનમયબ્રહ્મની પ્રતીતિ	શબ્દબ્રહ્મ સાધન છે, પરબ્રહ્મ સાધ્ય છે
૨૬ પ્રણવના અવધિએ જે બિંદુ-ભાવ અથવા શૂન્યભાવ તેમાથી	શૂન્યવાદ અને બ્રહ્મવાદ અત્યત નજીકના છે. પરતુ તેના પાયામા

"સાખ્યને આખ્ય પા વસાની, જો ચાલે તો ચાલી શકે,
વેદાન્તને વાટ સૂઝે સુધી, જો માયા મુખથી નવ બકે.
(અખેગીતા કડવુ ૩૧–૮)

માયાવાદ માત્ર મોઢે બોલવાની યુક્તિ નથી, પણ અનુભવથી સમજવાની કળા છે–એવુ અખાનુ ખાસ મંતવ્ય છે.

બ્રહ્મની ત્રણ પ્રકારની શક્તિઓ ચિદ્દશક્તિ, માયા શક્તિ, પ્રકૃતિશક્તિ.

બ્રહ્મતત્ત્વની ચિદ્દશક્તિનું એક સામર્થ્ય અથવા બળ તેનુ નામ માયા–અજા છે. ચોવીસ જડતત્ત્વ રૂપે જણવનારી અને પચીસમા બદ્ધ પુરુષનો ભાવ આપનારી, પ્રકૃતિશક્તિને પ્રકટ કરી તેને પુન પોતાનામા રાખવાની બ્રહ્મચૈતન્યની શક્તિને માયા કહે છે. આ પચીશ તત્ત્વોના રંગો જે આધારમા ભાસે છે તે છવ્વીસમો પરમાત્મા જેવાને તેવો યથાર્થ રહે છે

આ ચિદ્દશક્તિમા અંતર્ગત રહેલી અને પછીથી બહાર પડતી માયાશક્તિ, અખાના અભિપ્રાય પ્રમાણે, પરમેશ્વરની આદ્ય પટરાણી છે અને જે પ્રથમ "શૂન્ય સ્વામિની"–એટલે ભેદભાવ નહિ પામેલા બ્રહ્મમા સંયુક્ત રહી હતી તે છૂટી પડી જગતની ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ, અને લય કરનારા ત્રણ ગુણમય દેવોને, બ્રહ્મા, વિષ્ણુ, રુદ્રને પ્રકટ કરે છે, આ શૂન્ય સ્વામિની–અજા ત્રિગુણમય દેવોની જનની એટલે માતા હતી તે ગુણોનો ભેદ કર્યા પછી તેમની "યોષિતા" પત્ની થઇ જાય છે આ કારણથી અખો આ માયા શક્તિને મોટી "નટી" કહે છે

માયા મોટી જગમાહે નટીજી,
તે આગળ કોઇ ન શકે લટીજી,
હરિહર અજથી આગળ વટીજી,
સમજી ન જાય એવી માયા અટપટીજી.

(કડવુ ૭મુ).

બ્રહ્મવસ્તુના સદ્, ચિદ્, અને આનંદ નામના સ્વભાવ ધર્મો ભીતરના અધ્યાત્મ બળથી સત્ત્વ, રજ, તમ-એ નામના ગુણોનું રૂપ પકડી માયાશક્તિ રૂપે પ્રગટાય છે અખો કહે છે કેઃ—

"જેમ જળ જમાયે શીતયોગે, તેહને જડતા પ્રકટે માહેથી,
સત્ત્વ, રજ, તમ, રૂપે થઇ માયા, પછે એક એકના બહુ થયા"

માયા શકિતના બંધમાંથી છૂટવાના ત્રણ ઉપાયો ભકિત, જ્ઞાન, વૈરાગ્ય

આ માયા ત્રિગુણાત્મિકા શક્તિ રૂપે "શૂન્ય સ્વામિની' થઈ ત્રણ મૂર્તિઓને પ્રકટ કરી તેમની જાયા બની —

"પંચભૂત[૫] ને પંચ માત્રા,[૫] તામસના નીપજી રહ્યા,
રાજસનાં ઇંદ્રિ દશે,[૧૦] તેના દેવતા,
ઇન્દ્રિય ઇન્દ્રિયે તે વસ્યા, આપ આપણું સ્થળ સેવના,
મન બુદ્ધિ[૧] ચિત્ત[૨] અહં[૩]કાર જે,[૪] તે સત્ત્વગુણથી ઉપના
એ સૃષ્ટિના ચોવીસ કારણ, માયા અંબળ રૂપના,
પ્રકૃતિ તે પચીસમી, પરિવાર સર્વ તેહનો,
પણ છવ્વીસમો પરમાત્મા, તે થર થર જેમ સમ રહ્યો

આ પ્રમાણે અખાના અભિપ્રાય પ્રમાણે મૂલ ચિદ્શક્તિ ભીતર બળ રૂપે રહેલી માયા શક્તિ બ્રહ્મ તત્ત્વના સદ્ ચિદ્ આનંદ-ભાવને પ્રધાનભાવમાંથી એટલે મુખ્ય રૂપમાંથી સત્ત્વ, રજસ, અને તમસ નામના ગુણ એટલે હલકા રૂપમાં લાવી જેમ પ્રવાહી જળ બરફનું રૂપ પકડે તેમ જગતનું રૂપ પકડે છે, અને તેમાં—

(તેમાં ભકિત (પંખિણી) અને જ્ઞાન, વૈરાગ, અંગો (પાંખો)

તમો ભાગમાંથી પંચભૂત અને પંચ તન્માત્રાઓ	૧૦
રજો ભાગમાંથી દશ ઇન્દ્રિયો પોત પોતાના દેવતા સાથે	૧૦
સત્ત્વભાગમાંથી મન, બુદ્ધિ, ચિત્ત, અહંકાર નામના ચાર અન્તઃકરણો	૪
	૨૪

મળી ચોવીસ તત્ત્વાકાર પરિણામો છે, અને તે ચોવીસ તત્ત્વોને પોષણ આપનારી મૂલપ્રકૃતિ રૂપે પચીસમી ઉભી રહે છે. આ પચીસ વેશ ભજવનારી માયા–નટી જેના આગળ વેશ ભજવે છે એવા પરમાત્માના મૂળ સ્વરૂપને કોઇ રીતે ઓછાવત્તા બનાવી શકતી નથી. આ પ્રમાણે આ નાટક ભજવનારી અદ્ભુત નટી વડે જે મૂલ ચૈતન્ય આવરણ પામી ઢંકાય છે તે પ્રકૃતિપાશમા પડેલો **જીવાત્મા** ગણાય છે. આ પ્રમાણે બ્રહ્મચૈતન્યની, અખાના અભિપ્રાય પ્રમાણે, ત્રણ પ્રકારની શક્તિઓ છેઃ—

(૧) મૂલ ચિદ્શક્તિ, (૨) માયાશક્તિ, (૩) પ્રકૃતિશક્તિ.

જુઓઃ–(૧) ચિદ્શક્તિ, બ્રહ્માનંદની–(અખેગીતા કડવું ૧)

(૨) ઊર્ણનાભ જેમ ઊર્ણ મૂકી, તે મૂકીને પાછી ભખે;
તેમ **માયા ચિદ્શક્તિ** મારે મોટું સામર્થ્ય એ વિષે.

અખેગીતા કડવું ૭

(૩) **પ્રકૃતિ** તે પંચવીસમી પરિવાર સર્વ તેહનો કહ્યો.

બ્રહ્મચૈતન્યનો સ્વભાવ ધર્મ તે ચિદ્શક્તિ, તેની આવરણ કરનારી માયાશક્તિ વડે તે બ્રહ્મચૈતન્ય જીવત્વનો આભાસ અને બંધ ને મોક્ષનો વ્યવહાર ઉભો કરે છે, અને તેની પ્રકૃતિ નામની વિક્ષેપ કરનારી ત્રીજી શક્તિ તે માયાથી આવૃત જીવને અનેકાકાર વાળું જગત્ અથવા "દૃશ્ય" પદારથ (જુઓ કડવું ૮ મુ) દેખાડે. આથી બદ્ધ પામેલા આભાસ રૂપ જીવને છુટવાનો માર્ગ પોતે જેના આભાસ છે તેવા પોતાના છવ્વીસમા પરમાત્માને અથવા હરિને તેણે પોતાના સ્વરૂપ તરીકે ઓળખવાનો છે કડવા ૩ થી ૮ સુધીમાં માયાશક્તિ અને તેના પરિણામોનુ વર્ણન છે. નવમા કડવાથી માયાનિવૃત્તિના સાધનોનો બોધ અખો કરે છે —

(૧) પહેલા સાધનને તે હરિનો "વિરહ વૈરાગ્ય" કહે છે. પોતાના પરમાત્મા અથવા હરિ રૂપ તત્ત્વને જ્યા સુધી મેળવાય નહિ ત્યા સુધી જીવને ચેન પડવુ જોઇએ નહિ જેમ માછલુ પાણી વિના

તરફડે અને તેને કામધેનુના દૂધમા નાખે તોપણ તેની આપદા દૂર થાય નહિ, તેમ જીવને જો હરિવિરહ સાલે તોજ તે નર હરિ થવાને લાયક બને છે.

(૨) આવો હરિસંબંધનો વિરહ વૈરાગ્ય જેને ઉત્પન્ન થયો છે, તેવો મુમુક્ષુ ખરી રીતે બીજા સાધન રૂપે કોઈ અનુભવી સદ્ગુરુ દ્વારથી "હરિભક્તિને મેળવે છે." અખાની આ હરિભક્તિ લોક પ્રસિદ્ધ ભક્તિ કરતા જૂદા પ્રકારની છે. તેની હરિભક્તિનું સ્વરૂપ દસમા કડવામા તેણે સ્પષ્ટ કર્યું છે—

તે હરિ હરિ દેખે સકલમા, જેહને જીવ જીવ કરી દેખતો;
હરિ જાણી હેત કરે, સકલમા, પહેના જે ઉવેખતો.
હરિ જાણે થકી ભક્તિ થાયે, તેજ ભક્તિ જાણે ખરી,
જાણે જે આચરે, તેને દ્રોહ થયે પાછો ફરી.
સદ્ગુરુના વચન સુણીને, ભક્તિ જેહને ઉપજે,
અચિર કાળે તે પામે આત્મા, સદ્ગુરુ વચને તો ભજે.
ભાઈ ભક્તિ જેરી પખીણી, જેહને જ્ઞાન વૈરાગ્ય બેઉ પાખ છે;
ચિદાકાશમા તેજ ઊડે, જેને સદ્ગુરુરૂપી આખ્ય છે.
દેખે નેત્ર પરબ્રહ્મના, પરબ્રહ્મના કર્ણ માત્ર;
પાદ પાણી પરબ્રહ્મના, પરબ્રહ્મ દાતાને પાત્ર.
જળે પરબ્રહ્મ સ્થળે પરબ્રહ્મ, સ્વર્ગ મૃત્યુ પાતાળ;
ગિરિ ગહ્વર વન વાટિકા, પરબ્રહ્મ જાન ને માત.
(એટલે જાનૈયા અને માળીઆમા).
પરબ્રહ્મ વિના નહિ ઠામ ઠાલું, એમ દેખે ભરપુર,
જિહા તિહા દેખે હરિભાઈ, જેના પડળ થયા દૂર.
કહે અખો સહુકો સુણો, ભક્તિ આવી તે જંતને;
એવા શુદ્ધ ભજનને પામવા, તમે સેવો હરિગુરુ સંતને.

આવી સર્વાત્મ ભાવનાથી પ્રેમલક્ષણા ભક્તિના પ્રભાવ વડે તે સંસારના સર્વ રંગોમા

"નિત્ય રાસ નારાયણનો, દેખે તે અનંત અપાર,
જિહા જેવો તિહા તેવો, નારાયણ નરને નાર."

આ શુદ્ધ પ્રેમલક્ષણા ભક્તિ વડે હૃદયનો પલટો થાય છે; અને તે ભક્તને

"માયાનો ઠામે બ્રહ્મ ભયો, સંસારનો સંભવ ગયો"

ભક્તિ વડે ઉત્પન્ન થતા શુદ્ધ આત્મજ્ઞાન વડે માયાનો સર્વદા લોપ થઈ જાય છે.

જાગ્યો ત્યા થઈ ચેતના, નિદ્રા સાથે સર્વે પળ્યુ;
ત્યમ તુરીયાવડે તિમિર ત્રાસે, ચિત્ત ચમક્યુ હતું તે ટળ્યુ.
(કડવુ ૧૨)

અખાની ભક્તિ સર્વાવાસ હરિને આત્મરૂપે ભજવાની છે. આ પ્રેમલક્ષણા ભક્તિને તે નિરાશી–ફળની કોઈ પણ પ્રકારની આશા વિનાની બ્યાસીમી નિર્ગુણ ભક્તિ કહે છે, જ્યારે સગુણ ભક્તિના એકાશી પ્રકારો સકામભક્તિના છે આ એકાશી ભક્તિનો ઉલ્લેખ અખો ચિત્ત વિચાર સંવાદમા ૩૮૭ થી ૩૯૦ કડીઓમા કરે છે. તેનું પૃથક્કરણ નીચે પ્રમાણે (જુઓ શ્રીધર સ્વામીની ભાગવત તૃતીય સ્કંધ ૨૯ મા અધ્યાયની ટીકાને અનુસાર) આપણને મળી આવે છે.

સાત્ત્વિક			રાજસ		
કર્મક્ષય અર્થે,	હરિપ્રીત્યર્થે,	વિધિસિદ્ધિ અર્થે એટલે શાસ્ત્રની આજ્ઞાના પાલન અર્થે	વિષય મેળવવા,	યશ મેળવવા,	ઐશ્વર્ય મેળવવા અર્થે.
૧	૨	૩	૧	૨	૩

તામસ		
હિંસાર્થે.	દંભાર્થે.	માત્સર્યાર્થે
૧	૨	૩

આ પ્રકારે ચિત્તના ત્રણ પ્રકારના ભેદો અને પ્રયોજનોને લક્ષમા લઈ નવ પ્રકારની ભક્તિ થાય છે. તે પ્રત્યેકને ભજવાના નવ પ્રકારના ભેદોને ગુણવાથી એકદર ૮૧ પ્રકારની ભક્તિ થાય છે. ભજવાના નવ પ્રકારના ભેદો —

(૧) શ્રવણ, (૨) અર્ચન, (૩) વદન, (૪) કીર્તન, (૫) પાદસેવન, (૬) સ્મરણ, (૭) દાસત્વ, (૮) સખ્યત્વ, (૯) આત્મનિવેદન આ સગુણ ભક્તિના રૂપો તથા દભ ભક્તિ બાબત અખો છપ્પામા સ્વતંત્ર "અંગોમા" વિવેચન કરે છે

અખાના અભિપ્રાય પ્રમાણે મોક્ષની સાધન શ્રેણી —

(૧) વિરુદ્ધ વૈરાગ્ય

(૨) હરિભક્તિ

(૩) આત્મદર્શન

આ ત્રણ પગથીઆની જ છે

જે મહાપુરુષને આ બ્રહ્માત્મદર્શન સિદ્ધ થયુ છે, તેને જીવન્મુક્ત કહે છે, અને તેના લક્ષણો તે કડવા ૧૩-૧૬ મા ઘણી ચમત્કારિક વર્ણીમા અખો ગાય છે

અખેગીતાના બીજા ખડનુ તાત્પર્ય.

જીવન્મુક્ત જે પદને પ્રાપ્ત કરી કૃતકૃત્ય થાય છે તેનુ વર્ણન અખેગીતાના બીજા ખડમા (કડવા ૧૭–૨૨ સુધીના ૭ કડવામા) આવે છે અખો દૃષ્ટાન્ત વડે જીવન્મુક્ત મહાપુરુષદ્વારા જ આ પદ સ્પષ્ટ કરે છે જીવન્મુક્તનુ અથવા અનુભવી સ્વામીનુ જીવનજ બ્રહ્મવસ્તુની ખાત્રી આપે છે

' હો કૈવલ્યસ્વામી તમો, હિસો ઇશ્વર, માયા, જીવ,
એ ત્રણ પ્રકારે થાઓ તમો, પણ સ્વભાવે તમે શિવ"

બ્રહ્મ ચૈતન્યના માયાદ્વારથી જીવ-ઈશ્વર વિભાગ અને પરબ્રહ્મનુ અખડ નિર્વિકાર અધિષ્ઠાનત્વ. કૈવલ્ય અથવા નિત્યમુક્ત બ્રહ્મ ઇશ્વરરૂપે માયારૂપે, અને જીવરૂપે ભાસે છે. કૈવલ્યપણ—

ધામ-વીર્ય જ્યારે માયામા પડે છે ત્યારે ઇશ્વરભાવ ઉત્પન્ન થાય છે, અને તેના ઐશ્વર્યવડે અનેક આભાસરૂપ જીવો સ્ફુરે છે. શુધ્ધ ચૈતન્ય સૂર્ય બિમ્બ જેવું રહી તેના કિરણો કોઈ પચરંગી કાચના મંદિરમા ઉતરે અને વિચિત્ર રૂપો દેખાય તેમ જીવોના અનેક આભાસો માયાના મંદિર વડે દેખાય છેઃ—

જેમ કાચનું મંદિર રચ્યુ, નીલ પીત શુભ્ર શ્યામનું,
તે ઉપર તપો સૂર જ્યારે, ત્યારે વિચિત્ર રૂપ થયું ધામનું.
કેવલ સૂરજ તપે સદા, માયા તે મંદિર કાચ,
ઇશ્વર નામ તે તેહનુ, ભાઈ જીવ થઈ માન્યુ સાચ.
અધિષ્ઠાન તે તમે સ્વામી, તેણે એ ચાલ્યું જાય;
અણુજનો જીવ હું હું કરે, પણ ભેદ ન પ્રીછે પ્રાય.
કહે અખો તમે નાથ નિર્ગુણ, થયા સગુણ વેશે જીવને;
તે કામ તમારી પ્રીછવા, જીવ સેવે હરિગુરુ સંતને.

શુદ્ધ કૈવલ્ય પદ તે સાચો સૂર્ય (નિર્ગુણ) માયાના પચરંગી કાચમા જે કૈવલ્ય, બિમના જે કિરણુ જાણો ઉતરી અનેક રૂપે સર્વબિબ પ્રગટાય તે સગુણ ઇશ્વર, અને તે ઇશ્વિરના અનેક રંગોમા સાચાપણુ માન્યા કરે એવો આભાસ તે જીવ. આ બધા ખેન એકજ કૈવલ્ય પદના માયા દ્વારથી ઉભા થાય છે.

આ ઉપરથી જીવનુ જીવત્વ ખરી રીતે ચૈતન્યના આભાસરૂપ છે, જોકે તે આભાસમા પોતાના ઉત્પાદક બિમભાવને ઓળખવાનુ સામર્થ્ય છે. અખો કૈવલ્ય બ્રહ્મપદ, ઇશ્વિર પદ અને જીવપદ એ ત્રણેનો વિવેક કરી પહેલાને પરમ સત્ય, બીજાને વ્યવહાર સત્ય અને ત્રીજાને પ્રાતિભાસિક સત્ય માને છે.

"કૈવલ્યપદ તમે નિજ સ્વરૂપે, ઇશ્વિરપદ છે અનંત,
મોટું સામર્થ્ય માયા કેરૂં, જ્યા ઉપજે મિથ્યા જંત."

(કડવું ૨૦).

પરમ સત્ય તે "નિજસ્વરૂપ," વ્યવહાર સત્ય તે ઇશ્વરનું "અનંત ઐશ્વર્ય" માયાદ્વારાથી પ્રકટ થતું અને પ્રાતિભાસિક સત્ય તે "મિથ્યા જર્ત". એટલે કલ્પિત જીવો.

૭ મિથ્યા જતુઓ અનત ઈશ્વિરના ઐશ્વર્યને પરમ સત્ય માની મોહ પામે છે, જ્યારે ઇશ્વર પોતાના શિવપદને-કૈવલ્ય પદને-સાચુ માની મુકત રહે છે

એકજ પરમાર્થ વસ્તુ પોતાના અનન્ત સામર્થ્યવડે ઇશ્વર, માયા અને જીવ રૂપે શી રીતે ભાસે છે જેનું નીચે પ્રમાણે વર્ણન અખો કરે છે—

જેમ દર્પણ મૂકીએ સામ સામા, તે પ્રતિબિંબે એક એકમા,
તે અન્યોન્ય અનન્ત થાય, દષ્ટ પહોચે છેકમા
તે દર્પણ દર્પણ માહે રચના, દીસે પ્રકટ પ્રમાણ
એક એકમા અળગા અગ, ચદ્ર તારા બહુ ભાણ.
અનન્ત ભાસે સામ સામા, એકના ઉદરમા એક
સિદ્ધાન્તને તમો એમ ભણો, કહું વસ્તુ-વિવેક
આદર્શ નિર્મલ અતિ ઘણું, પરબ્રહ્મરયાની તેહ
તેહમા અજા અણછતી, ભઇ આવી ભાસા એહ.
તે અજા મધ્ય ઉપાધ્ય બહોળી, તે જાણો અહંકૃત,
જેમ મુકુરમા અનંત દીસે, રૂપની સંસૃત્ય
કહે અખો સદ્ગુરો સુણો, સંસૃત્ય ન ભાસે જેહને
એ ગીતા તે હારદ સમજે, જો સેવે હરિ ગુરુ-સંતને. (કડવુ ૨૨)

આ પરબ્રહ્મસ્થાની અતિ નિર્મલ આદર્શ ખરી રીતે સાનથી સમજાય છે કઈ સામા પદાર્થ તરીકે દેખાડી શકાતું નથી.

"ભાઈ સાને સમજે સંત શરા, પણ ગ્રહીને નથી આપવા,
એ તો પોતે હુંકારો દે પોતાને, તો જાય કેહને આલવા
તો કહે અખો સદ્ગુરો સુણો, અકળ કળા સદ્ગતને
ખરી છુબ્યાનો મર્મ હોવો, સેવો હરિ ગુરુ-સંતને" (કડવુ ૨૩)

આ સાનથી સમજાય એવું મહામુક્તનું વર્ણન છે. જ્યારે અનુભવથી સમજાય તેવું જીવન્મુક્તનું વર્ણન ૧૩-૧૬ કડવાંમાં આપવામાં આવ્યું છે. મહામુક્તને અખો "વિદેહી" કહે છે. તે વિદેહીનું સ્વરૂપ અઠ્ઠાવીસમા કડવામાં પણ વર્ણવે છે.

અખે ગીતાના ત્રીજા ખંડનું તાત્પર્ય.

અક્રમ બ્રહ્મજ્ઞાનનું સાધન–પ્રણવોપાસના–અપર બ્રહ્મ વડે પરબ્રહ્મની પ્રાપ્તિ. "અખે ગીતા" ના ત્રીજા ખંડમાં (કડવાં ૨૪–૨૮ સુધીમાં) અખો કૈવલ્યપદ ક્રમવાળાં સાધન શ્રેણી વડે પ્રથમ ખંડમાં મેળવી શકાય છે એમ કહી ગયો છે. તે પદ ક્રમ વિનાના એટલે અક્રમ ભાવવડે મેળવી શકાય છે એવું જણાવે છે. આ અક્રમ બોધમાર્ગને તે "વણક્રમે હોય પંથનો પારજી" એમ કહી સમજાવે છે. આ વણક્રમે આત્મ વસ્તુનો બોધ થાય તે સાધન અજપા જાપ અથવા પ્રણવનું અનુસંધાન કહે છે.

નાદ બ્રહ્મ (વાચક)	દ્વાર	અર્થ બ્રહ્મ (વાચ્ય)
(૧) પરાવાણીથી પારનો શબ્દ	(ચૈતન્ય)	પરબ્રહ્મનો બોધક
(૨) પરાવાણી	(કલ્પના)	અરૂપી કામ, અથવા સંકલ્પ પ્રકટાવે.
(૩) પશ્યંતી વાણી	(કામના)	અરૂપી કામ, રૂપી ભાવ પ્રકટાવે
(૪) મધ્યમા વાણી	(જલ્પના)	રૂપીભાવરૂપવાળા અનેક શબ્દના ઘાટો ઘડે.
(૫) વૈખરી વાણી	(ઉચ્ચારો)	અનેક ઘાટવાળા પદાર્થો સમજવાથી તેવી વાણી વડે સમજવાનો વેગ આવે.

શબ્દ બ્રહ્મ અથવા પ્રણવના અનુસંધાનને સમજાવનારી અખાની વાણી અત્યન્ત સ્પષ્ટ ભાવ બોધક છે, અને વાણીના પરા–પશ્યંતી–

મધ્યમા-વૈખરીનું સંસ્કૃત ભાષામા જે રૂપ પ્રકટ કરવામા આવે છે તેના કરતા તે વધારે સરલ છે.

ભાઈ પરાપારથી શબ્દ ઉઠે, તે જુગતે જાડી થાય,
પરા છે પરમાત્મા તે, સ્વે ચૈતન્ય ઘનરાય.[1]
તે મનદ્વારાએ મહાતમ ધરે, તે મનને ઉઠે કલ્પના[2],
કલ્પનામા કામના[3] છે, તે કરે બહુ જલ્પના[4].
પરાતીત શુ હોય પોષણ, તે શબ્દરૂપ પરા કરે,
તે પશ્યતીએ થાય જાડો, અરૂપ પીગી રૂપ ધરે.
મધ્યમાએ ઘાટ ઘડાએ, અને વૈખરી થઇને વીખરે,
સંસ્કૃતિ વિદ્યા શબ્દ કેરી, અનંત પ્રકારે ઓચરે
અક્ષર બાવન અનંત રૂપે, વેદ પુરાણ સ્મૃતિ લખે,
મંત્ર યંત્રને વિદ્યા અવિદ્યા, કાષ્ઠ ન હોયે વાણી પખે. (કડવુ ૨૪)

પ્રણવ અથવા શબ્દ બ્રહ્મદ્વારા પરબ્રહ્મની ઓળખ કરવાની "વર્ણક્રમ" વાળી પદ્ધતિને અમે જેમ ધુધવાનો અગ્નિ છેવટે જ્યોતિનું રૂપ પકડે છે, તેમ સ્વસંવેદ્ય બોધજનક પ્રક્રિયા કહે છે અખો કહે છે કે શબ્દ બ્રહ્મના જ્યોતિર્જનક સામર્થ્યને શૂન્યવાદીઓ જાણતા નથી તેથી પૂર્ણ બ્રહ્મવાદીથી તેઓ જૂદા પડે છે શૂન્યવાદીનો અગ્નિ ધુધવાતા લાકડા જેવો છે, જ્યારે બ્રહ્મવાદીનો અગ્નિ શુદ્ધ જ્યોત જેવો છે બૌદ્ધ મતના શૂન્યવાદનો અને વેદાન્ત મતના બ્રહ્મવાદનો ભેદ કડવા ૨૫-૨૬-૨૭ મા અખો બહુ સરલ ભાષામા આપણને શીખવે છે —

ધુધવાતો ચોજો ભર્યો, તે શૂન્યવાદીનો વાદ,
ધૂમ્ર ભર્યો અતિ ધૂખતો, તે ચાલ્યો જાય અનાદ.
તે કાષ્ઠ ન્હોયે કૃશાનુ ન્હોય, કરે તે ઘોર અધકાર,
દારૂના દળ થકી ટળ્યો, અને ઝળકો નહિ ઝાકાર
તેમ શૂન્યવાદીને સત્તા ખરી, પણ આતમ નહિ ઉદ્યોત,
કથે પણ તેમનો કલેશ ન ટળે, જેવી ચિત્રામણની જ્યોત.

જેમ ચિત્રદીપ દીસવા લાગે, પણ અજવાળું નવ થાય;
તેમ શૂન્યવાદી સર્વ નાશ કહે, પણ મૂળ મહિમા ન ઓળખાય.
તે પ્રપંચને મિથ્યા કહે, પરમાત્મા કહે નથી;
કર્મ ધર્મને તે નવ પરહે, કહે જગત્ સર્વે શૂન્યથી.
કહે શૂન્ય ઉપજે શૂન્ય સમાયે, શૂન્યમા હે સ્થિતિ કરે;
શૂન્યમા આશય છે તેહનું, કહે મુઓ ફરી નહિ અવતરે.
કહે અખો શૂન્યવાદી, ન પામે મૂલ તંતને;
પ્રભુ પરમાર્થ તેહજ પામે, જે સેવે હરિ ગુરુ સંતને. (કડવું ૨૫)

આ શૂન્યવાદ અને બ્રહ્મવાદમા નીચે પ્રમાણે તાત્ત્વિક ભેદ સમાયેલા છે—

બૌદ્ધમતના શૂન્યવાદમાં અને વેદાન્ત મતના પૂર્ણ બ્રહ્મવાદમાં ક્યાં વિચારભેદ સમાયેલો છે. ૧ જ્યારે બૌદ્ધ મતના શૂન્યવાદી જગત્‌નો, જેમ અગ્નિ સળગાવવામા આપણે લાકડાનો ઉપયોગ કરીએ તેમ સત્તા અથવા સદ્‌ભાવ સ્વીકારે છે, પરંતુ તે જગત્ અથવા પ્રપંચ મિથ્યા છે એમ માને છે, અને તેથી પાદમા પરમાત્મા રૂપ વસ્તુ નથી એમ માને છે, ત્યારે વેદાન્ત મતના બ્રહ્મવાદી જગત્‌ને અથવા પ્રપંચને વ્યાવહારિક ઉપયોગવાળું લાકડું ખરૂ માનીને તેને સળગાવી પરમાત્મા રૂપ ઉદ્યોતના સાધન તરીકે સ્વીકાર કરે છે.

૨. જ્યારે બૌદ્ધમતનો શૂન્યવાદી પ્રપંચને ધુધવાતુ બનાવી જગત્ જેવું જડ રૂપે છે તેવું પણ દેખાડતો નથી તેમ તે ચૈતન્યનું નિર્વાહક છે એમ પણ સમજાવતો નથી પણ વધારે આખો ચોળાવી અંધકાર ઉભો કરે છે, ત્યારે વેદાન્ત મતના બ્રહ્મવાદી જગત્‌ને સળગાવી શુદ્ધ જ્યોતિ જેવા આત્મ સાક્ષાત્કારને પ્રકટ કરી દેખાડે છે. બૌદ્ધ શૂન્યવાદીની સમજણ ચિત્રામણના દીવા જેવી છે, જ્યારે વેદાન્ત બ્રહ્મવાદીની સમજણ સાચા દીવા જેવી છે.

૩. જ્યારે બૌદ્ધમતના શૂન્યવાદી કર્મધર્મની વ્યવસ્થા કરી શકતા નથી, ત્યારે વેદાન્ત મતના બ્રહ્મવાદી કર્મધર્મની વ્યવસ્થા બનાવી મૂળ તત્વને જેવું ને તેવું જણાવે છે

અખે ગીતાના ચોથા ખંડનુ તાત્પર્ય.

પરપક્ષોનું વર્ણન અને ખડન અને અનુભવી મહા પુરુષના હાથમાં અદ્વૈત નિષ્ઠાની તિજોરીની કુચી. અખાએ "અખે ગીતા"ના ત્રણ ખડમા પોતાના તાત્ત્વિક સિદ્ધાન્તોની સમજણ આપ્યા પછી, પરપક્ષોની કેવી સમજણ છે, અને તેમા કેવા દોષો છે તેનું વર્ણન ચોથા ખડના કડવા ૨૯–૩૦–૩૧ મા કર્યું છે, અને જણાવે છે કે સાખ્ય શાસ્ત્રવાળાની દષ્ટિ પા વસાની ખરી છે, પરંતુ વેદાન્તની દષ્ટિ પૂરી છે, પણ તેની નિરાવરણ દષ્ટિ ક્યારે ગણાય કે તે વેદાન્તી મોઢેથી માયાના બકવાદ કરનારો ન હોય પરતુ અનુભવી જ્ઞાની હોય તોજ.

અખેગીતાના પાંચમા અને છઠ્ઠા ખડનુ તાત્પર્ય.

આવા અનુભવી સતને જેઓ ઓળખી શકે છે અને તેની સેવા અને ગુણોનું અખંડ ચિંતન કરી જાણે છે તેનેજ આ દુસ્તર સંસાર તરવાની નૌકા મળે છે —

"નર નારાયણ એક વર્તે, વદનીય તે નર સદા,
દુસ્તર તારક નાવ હરિજન, નિ કારણમાહે મુદા
કહે અખો સુખે હોય, યોગ ક્ષેમ મહંતને,
દેહધારી સરખા દીસે, પણ રહે પદ અનત જે.

અખે ગીતાની "મોક્ષદાયિની બ્રહ્મવિદ્યા"ની કુચી અખાને હરિ ગુરુ સંતના હાથમા સોંપી છે, અને તેનો ટંકાર તે પ્રત્યેક કડવાના અતમા ઘટનાદ વડે કરે છે.

.. . .તો સેવો હરિ ગુરુ સંતને

અખેગીતાની "મોક્ષદાયિની બ્રહ્મવિદ્યા"ની તિજોરી તેની "અદ્વૈત નિષ્ઠા" તેનું વર્ણન કડવા ૩૬ માં છે તેમા આની સમાએલી

છે, ત્યારે તેની કુચી "હરિગુરુ સંત"ની સેવામા છે.

"એ ગીતા તે દ્વૈત સમાવેજી, વાગ્જાળ વાધે ત્યારે લક્ષ આવેજી."

આથી દ્વૈતશમનમા અખેગીતાનું રહસ્ય છે

અત્ર સ્વાભાવિક પ્રશ્ન થશે કે દ્વૈત અથવા જગત્ ભેદ જીવ ભેદ જે આપણા અનુભવમાં આવે છે તેનું શમન શી રીતે થાય? આ દ્વૈત અથવા ભેદ સ્વરૂપ અને તેને શમાવવાના પ્રકારો અખાએ વધારે સ્પષ્ટતાથી તેના ચિત્તવિચાર સંવાદ અને ગુરુ શિષ્ય સંવાદમા આપ્યા છે. પ્રથમ પ્રથમા ઘણે ભાગે દૃષ્ટિસૃષ્ટિવાદનો સ્વીકાર કર્યો છે, અને બીજામા સૃષ્ટિદૃષ્ટિવાદનો સ્વીકાર કર્યો છે. બંને પ્રક્રિયામા સચ્ચિદાનદ બ્રહ્મતત્ત્વજ પરમાર્થ સત્ય છે અને દેખાતો સંસાર તેની સરખામણીમા ખોટો, જોકે વ્યવહાર સાધનાર સત્વ, છે. દૃષ્ટિસૃષ્ટિના વાદમા આપણા અનુભવમા આવતું જગત્ આપણા ચિત્તે અનાદિકાલની નામરૂપની મિથ્યા વાસનાથી ઉભુ કરેલુ છે, અને તે સચ્ચિદાનદ બ્રહ્મનામના અધિષ્ઠાનને સમજવાથી શમે છે, એવુ પ્રતિપાદન છે દ્વૈતની દૃષ્ટિથી જગતની સૃષ્ટિ, અને દ્વૈતની દૃષ્ટિ પલટાઇ જાય તો બ્રહ્મદર્શન એ પહેલા પાદનું તાત્પર્ય છે. બીજા પાદમા માત્ર જીવની દૃષ્ટિ ઉપરજ સૃષ્ટિનો આધાર નહિ માનતા વ્યવહાર સત્તાવાળુ જગત્ પરમેશ્વરની ઇચ્છા અથવા સંકલ્પ બલથી ઉત્પન્ન થયુ છે, તે સઘળા જીવોનું સમાન વ્યવહારનુ સાધન છે તે "સિદ્ધ અથવા ભૂત" સૃષ્ટિ ઉપર જીવો અનેક પ્રકારની સાધ્ય અથવા ભાવદૃષ્ટિઓ ઉભી કરે છે જેમ એક સ્ત્રીજાતિનું શરીર પાચ ભૌતિક ઉત્પન્ન થાય તે ઈશ્વર સૃષ્ટિ, તેના ઉપર માતપિતાની વાત્સલ્ય ભાવની દૃષ્ટિ, પતિની દાંપત્ય ભાવની દૃષ્ટિ, પુત્રોની માતૃભાવની દૃષ્ટિ, જારની ભોગ્યભાવની દૃષ્ટિ, એવી અનેક ભાવની દૃષ્ટિઓ ઉભી થાય છે.

આ પ્રત્યેક પરમેશ્વરસૃષ્ટ પદાર્થ ઉપર જીવોની ભિન્ન દૃષ્ટિથી ઉત્પન્ન થયેલું દ્વૈત તે માત્ર દૃષ્ટસત્ય છે એટલે દેખાવ માત્ર સત્ય

છે તે સિદ્ધસત્ય નથી અખો કહે છે કે દ્વૈતશમનની પહેલી પ્રક્રિયા મહાભૂત અને તેના વિકારોનું સાચાપણુ અને જીવોએ ઉભી કરેલી સૃષ્ટિનું ખોટાપણુ સમજવુ–એ પાયા પર રચાયેલી છે આ પ્રક્રિયાને અખો પચભૂત ભેદ કહે છે, અને તેનુ પ્રતિપાદન તેણે "ગુરુશિષ્ય સવાદ' ના પહેલા ખડમા તથા "પચીકરણમા ' કર્યું છે–

પરતુ આ પચભૂતની પરમેશ્વરથી સરજાયેલી સૃષ્ટિ તે જોકે જીવોની દષ્ટિસૃષ્ટિ કરતા વધારે સાચી છે, પરતુ તેજ પરિણામી સત્ય છે, એવુ માનવુ એ પણ મોટી ભૂલ છે આ પાચે તત્ત્વો અને તેના પરિણામો પરમેશ્વરની ભૂતસૃષ્ટિ છે, પરતુ તે ચેતનના આધાર વિના ક્ષણભર ટકે તેવી નથી જેમ માતાપિતાની, પતિની, પુત્રની, અને જારની એકજ સ્ત્રી શરીરમા ઉભી થયેલી માનસ સૃષ્ટિ એકબીજામા બાધિત થવાથી મિથ્યા છે, અને પચભૂતના પરિણામરૂપે તે વિકારી શરીર છે તે પચભૂતથી ઉત્પન્ન થયેલું વિશ્વ પણ તેના નામરુપ ભેદોમા પરસ્પર બાધિત થાય છે એકનું દ્રવ્ય બીજામા નથી એકની ભાવશક્તિ બીજામા નથી, એકની ક્રિયાશક્તિ બીજામા નથી આ દ્રવ્યભેદ, ભાવભેદ અને ક્રિયાભેદવડે પચભૂતની સૃષ્ટિ પણ છેવટના સત્યરૂપે ગણાય તેવી નથી જેવી રીતે જીવની દષ્ટિસૃષ્ટિનુ આધાર સત્ય ઇશ્વરસૃષ્ટિ છે, તેમ ઇશ્વરની લોકપ્રસિદ્ધ સૃષ્ટિનું આધારસત્ય ઇશ્વરના સચ્ચિદાનદરૂપ સ્વભાવ ઉપર રહેલું છે આથી અખો કહે છે કે–ભૂતભેદ–ચૈતન્યની લહેરો છે

ભૂતભેદ કહ્યો સારોદ્ધાર, પાચેને ચેતન આધાર
ચેતનની લહેરો મહાભૂત, લહેરોનું પ્રતિબિંબ અદ્ભૂત

ભૂત ઉપજે વરતે શમે, કોઇકાળે મહાભૂત આથમે
ચેતન સાગર જેમ છે તેમ એક દ્વૈ નહિ ગુણકર્મ'

(ગુ. શિ સવાદ ૪૪–૪૫)

આ પ્રમાણે પચભૂત એજ તેના પરિણામ રૂપ જગત પ્રભ

ચૈતન્ય રસની લહેરો છે. તે કાઇ ભિન્ન નવા તત્ત્વો નથી જેમ સાગરના ભીતર સત્ત્વ બળથી અને બહારના આકર્ષણ બળથી પાણીની લહેરો ઉપજે છે, તેમ ચૈતન્ય શક્તિની માયાશક્તિ વડે, પ્રકૃતિ શક્તિ જાગતા ભૂતભેદની લહેરો થાય છે ભૂત લહેરોનુ પૃથક્કરણ, અખાએ "પંચીકરણમા" સ્પષ્ટતાથી કર્યુ છે, અને તે બાબત પચી-કરણના ઉપોદ્ઘાતથી વિશેષ સ્પષ્ટ થશે તે માયાશક્તિના સ્વભાવથી ઉત્પન્ન થયેલા ચૈતન્યના આભાસો, જેને જીવનામ આપવામા આવે છે તેના બળથી ભૂતભેદની લહેરો ભોગમોક્ષ સધાવે છે. અખો કહે છે કે, આ ઉંડી સમજણથી જગદ્ભેદ શમે છે. એટલુજ નહિ, પણ જીવભેદ પણ શમે છેઃ—

ચિત્તભેદ પણ ચિદ્‌ની લહેરો છે.

તું તો ચિત્ત ! ચિદ્‌ની છે લહેર, ચિદ્ સાથે કંઈ નથી વેર,
જ્યારે સુરત ચાલી તુજ બહાર, ત્યારે તું કેવળ સંસાર.
તેજ સુરત જો પાછી શમે, આવી વસ્તુ પગાણે નમે,
તુ વિનાસ પ્રભુ ચેતન તણો, કા તુ ગમે ભાર આપણો

(ચિત્તવિચાર સવાદ ૯૧-૯૨).

વેદાન્તના ઇશ્વરવાદમાં અને બીજા મતના ઇશ્વરવાદમાં ભેદ—આથી સ્પષ્ટ થાય છે કે પરમેશ્વરતુ મહાચેતન એક બાજુએ માયાદ્વારથી પચભૂત ભેદવાળું જગતના તરંગો ઉભા કરે છે. ત્યારે બીજી બાજુએ અવિદ્યા દ્વારથી અનેક ચિત્તો એટલે અભિમાની જીવોની લહેરોને ઉભી કરે છે એક ભોગ્ય બને છે, બીજા ભોક્તા બને છે જેમ એક મોટું મોજું નાનાને દબાવી સમુદ્રના અનેક રંગો અને વૈભવો ઉપજાવે છે, તેમ ચેતન સાગરના અભિમાનીરૂપ મોજાઓ બ્રહ્માદિ દેવો તરીકે મોટા થઇ—નાના જતુના અભિમાનીઓને અને પચમહાભૂતની લહેરોને દબાવે છે, અને અંકુશમા રાખે છે પરતુ બ્રહ્માથી માડી નાનાકીટ પર્યન્તના જીવતત્ત્વના આભાસો અને પંચ-ભૂતની લહેરો બ્રહ્મચૈતન્ય અથવા આધારચૈતન્ય વિના બિલકુલ સત્તા

વિનાના છે. આથી વધારે ઉંડી સમજણથી પરમેશ્વરની સૃષ્ટિના સંબંધમાં તે સૃષ્ટિ છેવટનું સત્ય છે—તે મંતવ્યનો મહિમા ખોટો ઠરે છે. અખો કહે છે કે આ કારણથી તટસ્થ અથવા નિમિત્તકારણવાળો પરમેશ્વરવાદ કરનાં વેદાતનો અભિન્ન નિમિત્ત અને ઉપાદાનવાળો અંતર્યામી ઇશ્વરવાદ ચઢીઆતો છે —

વેદાતે જે ઇશ્વર કહ્યો, તે જોવા કોઈ નહિ અળગો થયો,
તે ઇશ્વર છે સર્વાવાસ, જેણે સઘળો શબ્દ વિલાસ.
જે ઘટ જેવો ઉગે રંગ, તેણે તેવું બાધ્યું અંગ,
પ્રભુ સામર્થ્ય તણો નહિ પાર, જે હું દાર હોય વિસ્તાર.

(ચિત્તવિચાર સંવાદ ૮૪-૮૫.)

આ મુદ્દા ઉપર જોકે શ્રીશ કરભાષ્યમા જગત્ કારણની પ્રક્રિયામા પરમેશ્વરનું પ્રતિપાદન છે, તોપણ પરમ તાત્પર્ય નિર્વિશેષ બ્રહ્મચૈતન્યમા છે, એમ અખો જણાવે છે.

સાભળ સંમત કહું તુજ અગ, શાકરભાષ્યતણો જે રંગ.
× × × × ×
કાર્યોપ ધિ તણુ નામ જીવ, કારણોપાધિ ઇશ્વર સદૈવ,
જીવેશ્વરનું કારણુ જેહ, પરબ્રહ્મ ત્યા કહીએ તેહ.
× × × × ×
જીવ ઇશ્વર બ્રહ્મને વિષે, વ્યોમચિત્ર માયા રહી લખે.

(ગુ શિ સંવાદ ત્રીજોખડ) ૩-૩૧)

શાંકરમતનુ તાત્પર્ય સૃષ્ટિવાદમાં અથવા કાર્યકારણ વાદમાં નથી, પરંતુ બ્રહ્માત્મૈક્યની સમજણમાં છે—શાકરસિદ્ધાંતને અનુસાર વેદાન્તનું તાત્પર્ય જગતની કાર્ય પ્રક્રિયા પરમેશ્વર કારણથી છે, એવુ સાબિત કરવામા સમાયુ નથી. પરંતુ કાર્ય તે કારણવિના નથી, અને તેથી જે છેલ્લું કારણ છે તે પરમ સત્ય છે, એ સાબિત કરવામા છે.

જેમ એક આગીઓ સૂર્યના મહિમાને જોઇ મોહ પામે અને પોતાની તુચ્છતા માન્યા કરે, અને સૂર્ય પોતાના મહિમાનું ભાન કરી આગીઆની તુચ્છતા પ્રતિ ઉપહાસ કરે તો તે આગીઓ અને સૂર્ય બન્ને મોહનિદ્રામા છે એકનો મોહ બીજાની મોટાઇ પ્રતિ ભાર મૂકવાથી થયો છે બીજાનો મોહ સામાની નાનમ પ્રતિ ભાર મૂકવાથી થયો છે પરતુ મોટમ નાનમ બન્ને મોહજન્ય છે, અને સાચુ બળ બનેનું તેની સ્ફુરણા પામવાની શક્તિમા છે તે સ્ફુરણ પામવાની અતર્યામી શક્તિ વડેજ બને નાનામોટા ગણાય છે. આથી ખરો મહિમા આગીઆ અને સૂર્યનો તેની સ્વતત્ર સ્ફુરત્તામા છે, નાનામોટા પ્રકાશમા નથી, આ દૃષ્ટાન્તની પેઠે જીવ ઇશ્વરનો ભ્રમ છે.

જીવ-ઇશ્વરભેદ વ્યાવહારિક ખરા છે, પરતુ એમાં અધિકરણ એક પરબ્રહ્મ ચૈતન પરમ સત્ય છે.

જે અભિમાનીનો આ ભ્રમ પુરો થયો છે તે 'મહામુક્ત' તેને અયો તત્વજ્ઞ, સ્થિત-પ્રજ્ઞ, વિદેહી-ગુરુ ગોવિંદ—એના અનેક નામથી પ્રમોવે છે આ સમજણ અથવા 'સૂત્ર' વાળો મહામુક્ત પુરુષ જીવભાવ અને ઇશ્વરભાવથી પરમ છે. તેવા પુરુષના ઐહિક જીવન સબધમા કોઇપણ પ્રકારની લોકમર્યાદા અથવા શાસ્ત્રમર્યાદા મૂકી શકાય તેમ નથી આખાના અભિપ્રાય પ્રમાણે આ તત્વદર્શી મહાપુરુષ (ગુ૦ શિ૦ સવાદ ખંડ ત્રીજો ૭૦-૭૮) ગમે તે પ્રકારની જીવનની ભૂમિકામા હોઇ શકે છે તેવા મહા પુરુષ શુક જેવા યોગી હોય, કૃષ્ણ જેવા ભોગી હોય, રામ જેવા શત્રુનો નાશ કરવાના વ્રતવાળા સદેહી (દેહાભિમાનવાળા) રાજર્ષિ હોય, જનક જેવા રાજ ધર્મનું પાલન કરનાર વિદેહી (દેહાભિમાન વિનાના) રાજર્ષિ પણ હોય, અને સંસાર યજ્ઞમા ચોકકસપણે કામ કરનાર વસિષ્ઠ જેવા કર્મઠ પણ હોય મહાપુરુષના આ પાચ પ્રકાર —

તે સમજનાર "મહામુક્ત" ત ત્ત્વજ્ઞસ્થિતપ્રજ્ઞ

¹યોગી, ²ભોગી, ³સદેહી, ⁴વિદેહી, અને ⁵કર્મઠ છતા તેની ઓળખ કરવાના ત્રીસ લક્ષણો છે. આ ત્રીસ લક્ષણો વડે અમુક પુરુષ મુક્ત મહા પુરુષ છે કે બદ્ધજીવ છે તે ઓળખી શકાય છે. આ ત્રીસ લક્ષણોનું વર્ણન અખો નીચે પ્રમાણે કરે છે —

તે યોગી, ભોગી, સદેહી, વિદેહી, કર્મઠ પૈકી ગમે તે ભૂમિકામાં જીવન ગાળનાર હોય.

× × × × ×

(ગુ શિ. સંવાદ ત્રીજો ખંડ ૯૮-૧૧૧)

મહામુક્તને ઓળખવાનાં અસાધારણ ત્રીસ લક્ષણો.

¹સત્ય ભાષણ, ²ક્ષમા, ³અદ્રોહ, ⁴આત્મભાવ, ⁵કરુણ, ⁶ધીરત્વ, ⁷માહાસ્થિમા સમભાવ, ⁸બાહ્ય આભ્યન્તર પવિત્રતા, ⁹હૃદયનું કોમળ પણુ. ¹⁰સત્યને તારવાનો વેગ, ¹¹નિષ્કિંચનતાની સમજણ, ¹²બ્રહ્મચર્ય, ¹³સત્યવૈરાગ્ય, ¹⁴તત્ત્વવિભાગની શક્તિ અથવા વિવેક જ્ઞાન, ¹⁵હરિશરણતા, ¹⁶અન્ત:કરણની શુદ્ધિ અથવા શીતળતા, ¹⁷મતી–આપણુ અથવા મતાધતાનો અભાવ, ¹⁸અદીનત્વ, ¹⁹પરમ ગાભીર્ય, ²⁰ચાતુર્ય, ²¹પરર્મિથી ન દબાવાપણુ, ²²નિરભિમાનિત્વ, ²³સર્વોત્તમદષ્ટિ, ²⁴સર્વદાન કરવાની વૃત્તિ (કલ્પદ્રુમતા) ²⁵આર્તત્રાણ ²⁶મૈત્રી, ²⁷નિષ્કામ ભગવદ્ ભક્તિ, ²⁸બાહ્યમંગી અંતરત્યાગી, ²⁹સમદર્શિત્વ, ³⁰યથાપ્રારબ્ધ જીવની ઘરમા અથવા વનમા જવાની મિથ્યા લોલુપતા નહિ.

આ ત્રીસ લક્ષણો મહામુક્તના સિદ્ધ ચિન્હો છે અને મુમુક્ષુઓના સાધનો છે શુદ્ધ જ્ઞાનીજ મહામુક્ત હોઇ શકે તેને ઓળખવા સારુ અખો દમ્ભ પ્રકારના જ્ઞાનીઓ ગણાવે છે.

(૧) શુષ્ક જ્ઞાનીઓ, (૨) જ્ઞાનદગ્ધ, (૩) વિતંડાજ્ઞાની, (૪)

અલ્પજ્ઞાની, (૫) નિંદકજ્ઞાની, (૬), ભ્રમજ્ઞાની (૭) હઠજ્ઞાની, (૮) શઠજ્ઞાની, (૯) શૂન્યવાદી, (૧૦) શુદ્ધજ્ઞાની.

મહાસુકત દશવિધજ્ઞાનીઓ પૈકી દશમો શુદ્ધજ્ઞાની છે. જુઓ છપ્પા દશવિધ જ્ઞાનીઅંગ. જુઓ જ્ઞાન દગ્ધઅંગ. પરંતુ આ મુક્ત લક્ષણની સિદ્ધિ થવામા અખો ભક્તિ સાથે જ્ઞાન વૈરાગ્ય બેની ખાસ જરૂર માને છે. તેમા પણ વૈરાગ્ય ઉપર વધારે ભાર મૂકે છે, વૈરાગ્ય હશે તો તત્ત્વજ્ઞાન તણાતું આવશે, વૈરાગ્ય વિના તત્ત્વજ્ઞાન ઉત્પન્ન થતુંજ નથી, અને થાય તો કાચા ઘડામા પાણી સરી જાય તેમ તે સરી જાય છે. જ્ઞાનની નિષ્ઠા વૈરાગ્ય વિના બંધાતી નથી.

નવ પ્રકારના જ્ઞાનીઓ દસમાને ઘેર જાય ત્યારે સૂઝ આવેઃ—
"દસ પ્રકારના જ્ઞાનીઓ લખ્યા, પણ નવે તે દસમા વિણ મિથ્યા;
નવેનો લક્ષ્ય ત્યારે શુદ્ધ થાય, જ્યારે અનુભવ દસમો ઘેર જાય."

આવા શુદ્ધ જ્ઞાનીઓના ટોળા હોતા નથી. તેઓ વિરલ હોય છેઃ–

વૈરાગ્યનાં બે રૂપો–૧ જ્ઞાનનિર્વેદ; ૨ વસ્તુ વૈરાગ્ય.

"જ્ઞાની ન હોય ટોળા ટોળ, મુક્તા ન હોય સર્વ ગજકપોલ,
શબ્દ વેધી જોધા કો જંત, શંખ સકળ ન્હોય દક્ષિણવંત,
બહુમા નિપજે કોઈ એક જન, બાકી આખા રમાડે મન."

(છપ્પા ૩૬૨)

જગતના ભેદવાળા પ્રાણીપદાર્થો પ્રતિ આપણને વૈરાગ્ય બુદ્ધિ બે રીતે સામાન્ય દૃષ્ટિથી ઉત્પન્ન થતી જણાય છે. કા તો દુઃખના અનુભવથી આપણને નિર્વેદ થાય, અથવા વિષયોના દોષોના ભાન વડે નિર્વેદ થાય. દુઃખથી ઉત્પન્ન થનારો વૈરાગ્ય બીજા વિષયો મળી આવતા અને દેશકાલ, અને વસ્તુસ્થિતિ બદલાતા અળપાઈ જાય છે, અથવા જગત્ તરફ દ્વેષ બુદ્ધિ ઉત્પન્ન કરે છે. અખો આ વૈરાગ્યને નિરુપયોગી માને છેઃ—

જન જાણે છે જે વૈરાગ્ય, તે ત્યા સામો ઉપજે રાગ,
વૈરાગ્ય હોય ત્યાં ન્હોય દ્વેષ, તે ત્યા ઉભો બાધે કલેશ.
આપાપોનો થાયે ત્યાગ, ત્યારે અખા સાચો વૈરાગ્ય.
(છપ્પા ૬૧૧.)

વૈરાગ્યમાં દ્વેષની છાયા હોવી ન જોઈએ—વિષયોના સાચા પાચભૌતિક વિકારો તરીકેનું જ્ઞાન થવાથી જે નિર્વેદ પ્રકટે તેને અખો "જ્ઞાનનિર્વેદ" કહે છે અને તેનું બીજું નામ વિવેકથી ઉત્પન્ન થનારો વૈરાગ્ય અથવા અપર વૈરાગ્ય શાસ્ત્રમા કહે છે, ગુરુ-શિષ્યસંવાદના બીજા ખંડમા આ વૈરાગ્યનો બોધ છે. તત્ત્વજ્ઞાનના ઉદયનો આધાર આ જ્ઞાનનિર્વેદ ઉપર છે.

પરમ વસ્તુ જે પ્રકારની સચ્ચિદાનંદ એકરસ છે, અને જીવ-ઇશ્વર ભેદ વાસ્તવ નથી એવી ઉંડી સમજણથી ઐશ્વર્યાદિ સર્વ પ્રપચમા વૈરાગ્ય સિદ્ધ થવો તેને અખો "વસ્તુવૈરાગ" કહે છે. તેના ઉપર તત્ત્વજ્ઞાનની નિષ્ઠાનો આધાર છે.

"વસ્તુ વૈરાગ્ય હોય જો મન, તો વસ્તુ પ્રીછીને જન;
પ્રત્યક્ષ વસ્તુ ન દેખે તેહ, જેને દશ્ય ઘણી છે દેહ
દશ્ય નિવારે તો છે રામ, સ્વેપદ આપ તુરીયા ધામ,
૨૫ વસ્તુ વૈરાગ્ય તું, સાભળ કહું તુજ તન,
અચવ્યુ આપ વિચારતા, નામ ટળે પુરંજન"
(ગુરુ-શિ સં. ત્રીજે ખડ ૨૦-૨૨)

વૈરાગ્યના ફલ રૂપે તત્ત્વજ્ઞાન. વિવેકજન્ય વૈરાગ્ય અથવા અખાની પરિભાષામા કહીએ તો "જ્ઞાનનિર્વેદ" અને પરમ વૈરાગ્ય અથવા અખાની પરિભાષામાં કહીએ તો "વસ્તુવૈરાગ્ય" વિના તત્ત્વજ્ઞાન પ્રકટ થતું નથી તથા ટકતુ નથી. આ તત્ત્વજ્ઞાનનો આધાર આ બે પ્રકારના વૈરાગ્ય ઉપર છે. ગુ૦ શિ૦ સંવાદના ચોથા ખડમા અખો તત્ત્વજ્ઞાનનું નિરૂપણ કરે છે રાગદ્વેષવાળી, આપણી દૃષ્ટિ અથવા કલેશવાળી ચિત્તની સ્થિતિ વસ્તુને જેવી છે તેવી દેખાડી શકતીજ નથી. આપણા

અંતઃકરણને અવિદ્યા દોષ અંધારી આપે છે, અને રાગદ્વેષ ખોટા રંગમા વસ્તુને દેખાડે છે. અવિદ્યા વડે જે અન્તકરણની સ્થિતિ થાય તેનું નામ "અદષ્ટિતત્ત્વ" અખો કહે છે કે—

અદૃષ્ટિતત્ત્વ વડે શુન્યનો સ્વીકાર.

જ્યારે પ્રકટ્યું અદષ્ટિતત્ત્વ શૂન્ય કેર કરીએ તે સત્વ.

ગુ શિ. મે. ચોથો ખંડ ૪૨)

દૃષ્ટિ અદૃષ્ટિ તત્ત્વ વડે અનુભવાતાં દ્રવ્યદ્વૈત, ભાવદ્વૈત, ક્રિયાદ્વૈત.

રાગ દ્વેષથી હણાયેલુ અંતઃકરણ જે અનુભવ મેળવે તે લક્ષાલક્ષ અથવા પક્ષાપક્ષવાળો હોય છે. આ લક્ષાલક્ષવાળું અથવા પક્ષાપક્ષવાળું ચિત્ત જોકે જ્ઞાન મેળવે છે, પરંતુ અપૂર્ણ અને ખંડવાળું તે જ્ઞાન હોય છે, તાર્કિકોનું સઘળું જ્ઞાન આ વર્ગમા પડે છે. આ જ્ઞાન ભેદ-અભેદને વળગે છે કાર્ય કારણના વાદમા જકડાય છે, અને જ્ઞાન મેળવનાર તત્ત્વને બાજુ ઉપર મૂકી જ્ઞેયનેજ સત્ય માની વ્યવહાર કરે છે. આ પ્રકારનુ લક્ષાલક્ષવાળું,પક્ષાપક્ષવાળું, ભેદાભેદ-જ્ઞાન "દૃષ્ટિ-અદષ્ટિતત્ત્વ" કહેવાય છે. તે વડે એક અદ્વૈત બ્રહ્મ ઉપર ત્રણ પ્રકારના દ્વૈતના આરોપો ઉભા થાય છે. એક સચ્ચિદાનંદ અદ્વિતીય બ્રહ્મતત્ત્વને સ્થાને પંચભૂતો તેના ચૌદ લોકવાળા ભોગ્ય સ્થાનો, તે તે લોકમા ભોગ ભોગવનાર મનુષ્ય, દેવ, પક્ષી અનેક ભોક્તાઓ વગેરે દ્રવ્યદ્વૈત ઉભુ કરવામા આવે છે. આ પંચભૂતો, તેના કાર્ય રૂપ ભોગ્ય લોકો, અને તેના અનેક ભોક્તા રૂપી દ્રવ્ય-દ્વૈત ઉભું થયું તેના ઉપર ભાવદ્વૈત ઘડાય છે. દરેક પિંડના જુદા જુદા રંગો, અકારણ રાગદ્વેષો, ભાવદ્વૈતના એટલે ચિત્તના ધર્માધર્મ, જ્ઞાન-અજ્ઞાન વૈરાગ્ય-અવૈરાગ્ય, ઐશ્વર્ય-અનૈશ્વર્ય, એવા આઠ ભાવોના ભેદવડે એક તરફ ધર્મ જ્ઞાન વૈરાગ્ય અને ઐશ્વર્યની પરાકાષ્ઠાવાળા બ્રહ્મદેવની અને બીજી તરફ અધર્મ અજ્ઞાન અવૈરાગ્ય અને અનૈશ્વર્યની પરાકાષ્ઠાવાળા ક્ષુદ્ર જંતુની ભેદભાવના ઉભી થાય

છે; અને ભેદભાવનામાં ફસાયેલાં પ્રાણીઓ, ભાવદ્વૈતથી હણાયેલાં તત્ત્વજ્ઞાન મેળવી શકતાં નથી.

દ્રવ્યદ્વૈત ઉપર ભાવદ્વૈત ઉભું થયા પછી ક્રિયાદ્વૈત ઉભું થાય છે. પ્રત્યેક પિંડના જૂદા ભાવો હોવાથી અને જૂદી વાસનાઓ હોવાથી તેની ક્રિયા નિયમે કરી જૂદી પડે છે, અને તેથી ક્રિયાએ કરીને સર્વ પ્રાણી પદાર્થો વસ્તુતઃ જૂદા છે એવું માની લેવામાં આવે છે.

દ્રવ્યદ્વૈત, ભાવદ્વૈત, અને ક્રિયાદ્વૈતને વળગનારી જીવની સમજણ-લક્ષાલક્ષવાળી, પક્ષાપક્ષવાળી, દૃષ્ટિ અદૃષ્ટિ તત્ત્વવાળી ગણાય છે. તેની દૃષ્ટિ વ્યવહાર સાધે છે, પણ પરમાર્થ જોઈ શકતી નથી. તેવી દૃષ્ટિ આધાર ચૈતન્યને જોતી નથી. જે ચૈતન્ય ઉપર આ ત્રણ દ્વૈતના ઘાટ ઘડાયા છે તે પીઠ ઉપર આ ત્રણ પ્રકારના નાટકના રંગો છે-એ સ્મૃતિ જતી રહે છે; આ ત્રણ પ્રકારના દ્વૈતરંગો આ જમાનામા "સીનેમાના" ખેલો જેવા છે અને અખાના ગામડે ગામડે આળા ચામડામા દીવાની મદદથી દેખાડાતા ખેલો જેવા છે. (જુઓ ચિત્ત વિચાર સંવાદ ૨૭૧-૨૭૮. છપ્પાના વિશ્વરૂપ અંગ ૧૫૦-૧૫૩, ચામખેડાના ખેલ સંબંધસા)

દૃષ્ટિતત્ત્વ વડે વસ્તુજ્ઞાન અથવા સાચું તત્ત્વજ્ઞાન. વૈરાગ્યના પ્રભાવથી જ્યારે ચિત્તની અવિદ્યા અંધારી, અને રાગદ્વેષનાં રંગવાળા ચસમા દૂર થાય છે ત્યારે અનુભવીને "દૃષ્ટિ તત્ત્વ" ઉઘડે છે. આ સંબંધમા અખો કહે છે કે —

"દૃષ્ટિતત્ત્વ પ્રકટયું જ્ઞાન, ત્યારે ટળીયું પ્રકૃતિનું માન,
દૃષ્ટિતત્ત્વ તે તેનું નામ, જે દેખીએ દૃષ્ટે ધામ."

આ દૃષ્ટિતત્ત્વ વસ્તુને વળગે છે, ત્યારે અદૃષ્ટિતત્ત્વ શૂન્યને વળગે છે.

"જ્યારે પ્રકટયું અદૃષ્ટિ તત્ત્વ, શૂન્યકેરૂં કહીએ સત્ત્વ,
પરાત્પર પરબ્રહ્મ ચૈતન્ય જેહ, વસ્તુ નામ કહીએ તેહ.
વસ્તુતા પ્રકટે જે અંગ, ત્રણ દ્વૈતનો થાયે ભંગ;

પામે વસ્તુનો છે સ્વભાવ, ટળે દ્વૈતને આપે થાય
મોટાનો અનુભવ મહા, તે નહિ છીતરને–સાધ્ય"

આ દ્રષ્ટિતત્ત્વ વડે મહા અનુભવ અથવા બ્રહ્માત્મૈક્ય વસ્તુનું ભાન અથવા "સૂઝ," પછી જીવનમુક્તને "અણુલિંગી" અવસ્થા પ્રકટે છે (જુઓ છપ્પા–સૂત્ર અંગ ૧૩૧–૧૨૪. ગુ શિ સંવાદ ત્રીજો ખંડ ૩૨–૨૩)

લિંગભેદ અને અણુલિંગી પદનું વર્ણન. અખાની "સૂઝવડે જે અણુલિંગી" પદ પ્રાપ્ત થાય છે એ પરિભાષા કંઈક સમજવા જેવી છે જે વડે કોઇ પણ પ્રાણીપદાર્થની પુષ્ટ થાય અથવા જૂદા રૂપમાં ઉગી નીકળે અથવા જન્મે* તેનું નામ "લિંગ." જેમાં કાર્ય સૂક્ષ્મભાવે ઉત્પત્તિ પૂર્વે રહે છે, જેમાં કાર્ય પ્રકટ થાય છે, અને જેમાં કાર્ય શમે છે અને જે વડે પરમેશ્વરની લક્ષણા થાય છે તેનુ નામ "લિંગ" "લિંગો" કારક હોય, એટલે ઉપાદાન કારણ રૂપે હોય, અને જ્ઞાપક પણ હોય. અચેતનલિંગો કારક છે. ચેતનલિંગ જ્ઞાપક ગણાય છે

વેદાન્તશાસ્ત્રનાં લિંગો અને શૈવાગમોનાં લિંગોનું વર્ગીકરણ, તેની શક્તિઓ, તેનાં અંગસ્થલોનું પ્રતિપાદન. પરમેશ્વરનું લક્ષક 'લિંગ" ચાર રૂપો ધારણ કરે છે, અને તેમાથી જે પુષ્ટ અથવા પરિણામ થાય છે તેને ' દેહ" અથવા "અંગસ્થલ" કહે છે લિંગ જ્યારે કારણ, ત્યારે દેહ તે કાર્ય. લિંગ તે કાર્ય કરનાર

* सूक्ष्मत्वात्कारणत्वाच्च लयनाद् गमनादपि ।
लक्षणात्परमेशस्य, लिङ्गमित्यभिधीयते ॥
(योगशिखोपनिषद्)

लिंगशब्देन विद्वांसः सृष्टिसंहारकारणम्
लयादागमनाद्वाहुर्भावानामपदमव्ययम् ।
(तन्त्रालोक)

સામર્થ્ય અથવા વીર્ય અથવા બળ, ત્યારે "અંગસ્થલ" અથવા યોનિ તે કાર્યનું પ્રકટ થવાનું અધિકરણ. આ મૂલ પરિભાષા શૈવાગમની છે, અને તેનો સ્વીકાર સાખ્યયોગમા અને વૈદિક અને પૌરાણિક ધર્મમાં નામાતરે અને રૂપાતરે થયો છે. વેદાન્ત શાસ્ત્રમા એમ માનવામા આવે છે કે લિંગના ચાર પ્રકાર છે –(૧) મહાચૈતન્ય અથવા પરબ્રહ્મ રૂપ વસ્તુ તે મહાકારણ લિંગ; તેની શક્તિનું નામ સહજા અથવા સ્વતંત્ર ચિદ્શક્તિ, અને તેનું અંગસ્થળ એટલે અભિવ્યક્તિનું સ્થાન, તે કૈવલ્ય માણનારા જ્ઞાનીનો દેહ. (૨) તે મહાકારણમાથી બીજું લિંગ થાય છે. તેનુ નામ કારણલિંગ; તેની શક્તિ તે ચેતના અને તેનું અગસ્થલ તે ઇશ્વરનો દેહ. (૩) કારણ લિંગમાથી ત્રીજું લિંગ ઉદય પામે છે. તેનું નામ સૂક્ષ્મલિંગ, તેની શક્તિ વિષયોની વાસના અને તેનું અંગસ્થલ તે જીવનો દેહ. (૪) સૂક્ષ્મલિંગમાથી ચોથું લિંગ પ્રકટે તેનું નામ સ્થૂલ લિંગ, તેની શક્તિ તે સ્થૂલ શરીરને ઉત્પન્ન કરવાની અથવા વિષયને ભોગવવાની ભાવના, અને તેનું અંગસ્થળ તે આપણો પ્રત્યક્ષ સ્થૂલ દેહ જે વડે સ્થૂલ ભોગો ભોગવાય છે. આ ચાર વેદાતના મહાકારણ, કારણ, સૂક્ષ્મ અને સ્થૂલ લિંગોની શૈવાગમમા મોક્ષલિંગ, જ્ઞાનલિંગ, (ભાવલિંગ), યોગલિંગ (પ્રાણલિંગ), અને ભોગલિંગ (ઇષ્ટલિંગ) એવી સંજ્ઞાઓ છે.

આ ચાર પ્રકારના લિંગોમા જે સ્થળ અથવા અંગસ્થાન છે એટલે પિંડ છે તેમા છવ્વીસ તત્ત્વો સમાયેલા છે.—

નીચેનું કોષ્ટક શૈવાગમ પ્રમાણે અને અખાના વેદાન્ત પ્રમાણે તત્ત્વોનું વર્ગીકરણ કેવુ છે તે સ્પષ્ટ કરશે.

આગમસંજ્ઞા	વેદાન્તસંજ્ઞા
૧ ભોગલિંગ (ઇષ્ટલિંગ)	સ્થૂલસ્થલ-અંગમાં-અંગપ્રેમ નિમિત્તે જીવના અંગસ્થલમાં-સુખ દુઃખનું ફળ ભોગવવાને. શિવના લિંગસ્થલમાં-ભક્તિરસનું ફળ ભોગવવાને.
૨ યોગલિંગ (પ્રાણલિંગ)	સૂક્ષ્મસ્થલ-અંગમાં-ઐશ્વર્યભક્તિ. જીવના અંગ સ્થલમાં કામવાસનાવડે-ધર્માધર્મના નિમિત્તથી કામ સુખ ઉપજાવે. શિવના લિંગસ્થલમાં વૈરાગ્ય વાસના વડે જીવોના કલ્યાણ અર્થે અનુપ્રવૃત્તિનો વેગ કરાવે.
૩ જ્ઞાનલિંગ (ભાવલિંગ)	કારણ-સ્થલઅંગમાં જ્ઞાન. જીવના અંગસ્થલમાં—અવિદ્યાના ક્ષોભવાળી ચેતનાવડે લૌકિકજ્ઞાન પ્રકટાવે. શિવના લિંગસ્થલમાં-વિદ્યાની ક્ષોભવાળી ચેતના વડે અલૌકિક જ્ઞાન પ્રકટાવે. મહાકારણ-સ્થલ અંગ-વૈરાગ્ય જીવનું અંગસ્થલ નહિ.
૪ મોક્ષલિંગ	શિવનું લિંગસ્થલ તે મહાવિષ્ણુનું અથવા મહામુક્તનું દેખાતું શરીર.

તત્ત્વસંખ્યા	તત્ત્વોનાં નામ.
(૧૫) કલા	(૫) ભૂતનાં પંચીકૃત અણુઓ. (૫) જ્ઞાનેન્દ્રિયો (૫) કર્મેન્દ્રિયો — ૧૫ સમાય છે અને સ્થૂલમાં પિંડાકાર બને છે.
(૯)	પંચભૂતની અપંચીકૃત ૫ તન્માત્રાઓ અને ૪ અન્તઃકરણ — ૯ સમાય છે અને તે સ્થૂલના અન્તર્ગત રહે છે.
(૧)	ચૈતન્યમાત્રા જેમાં ચિદાભાસ સ્ફુરે છે, તે ઇશ્વરના દેહમાં પ્રકટ હોય છે, અને જીવના દેહમાં તેની છાયા હોય છે.
(૧)	મહાવિષ્ણુ અથવા નારાયણનું સર્વોવાસવાળું ચિન્મય શરીર.
૨૬	

પચ્ચીસ તત્ત્વપર્યન્તના અણુઓથી ઘડાએલું વીર્યવાળું જ્યાસુધી કારણ (જ્ઞાનલિંગ સૂક્ષ્મ યોગલિંગ) અને સ્થૂલલિંગ (ભોગલિંગ) વિદ્યમાન હોય ત્યા સુધી સચેતન ભાવનાવાળું જીવન, ઇન્દ્રિયોની ચેષ્ટાવાળું જીવન અને સ્થૂલ વિષયોને ભોગવનારૂ જીવન પ્રકટ થયા વિના રહેતું નથી પુન પુન આ નવીકુર કરાવનાર ખરી રીતે આ લિંગોનો સદ્‌ભાવ અને તેની શક્તિઓ છે આ સર્વ લિંગો છેવટના અલિંગ અથવા અણુલિંગી મહાવિષ્ણુમા ચેતના, વાસના અને વિષયભાવનાવાળી ત્રણ પ્રકારની શક્તિસહિત જ્યાસુધી શમે નહિ ત્યાસુધી જન્મ મરણની–પ્રેત્યભાવની–એટલે મરીને ફરી ઉત્પન્ન થવાની પરપરા અટકી શકેજ નહિ. ચોથા અણુલિંગી મહાકારણ પદમા જેઓ મહા અનુભવબલથી આવી શમે તેમના ત્રણ પ્રકારના લિંગો, ત્રણ પ્રકારની શક્તિઓ, અને ત્રણ પ્રકારના અવસ્થાઓ શમે છે અને આ સ્થિતિ પ્રકટ થવી તેને "મહાવિદેહા" અથવા મહામુક્તની સ્થિતિ કહે છે મહામુક્ત પુરુષનું શરીર મહાવિષ્ણુનું વ્યાપકલિંગ છે તેની ઉપાસનાથી સાધક અનુક્રમે ભોગલિંગ, યોગલિંગ, જ્ઞાનલિંગ, અને મોક્ષલિંગના ફળો મેળવી શકે છે.

મહાવિદેહા શક્તિવાળો મહામુક્ત પુરુષ અખાના અભિપ્રાય પ્રમાણે પારસમણિ જેવો છે

" જેમ પારસ તેમ જ્ઞાના જન, મૂળમાં તે મૂકાવે ચિહ્ન,
જીવ ટાળીને સ્વે શિવકરે, તજ્જ્ઞ પુરુષો મહાનમ ધરે
જે કરે આપ સરખો તાત, એ બ્રહ્મવેત્તાની મોટી વાત,
તે માટે કરવો સત્સંગ, તો સમજીએ વસ્તુ પ્રસગ "

(ગુ રુ શિ સવાદ ત્રીજો અંગ ૧૭–૧૮)

સમજતા શ્રીપતિ સ્વે થાય, અખા એ કૈવલ્ય કહે રે,
આનુ પૂરણ પુરુષોત્તમ પરબ્રહ્મ, દેખું છું હાજરાહજુરેરે
(કૈવલ્યગીતા ૨૪).

અખાનું પંચીકરણ

ઉપોદ્ઘાત

અખાનો આ કદમા નાનો પણ વિચારમા ગભીર ગ્રન્થ ગુજરાતી સાહિત્યના અભ્યાસકોએ સમજવા સારૂ પચીકરણ પ્રક્રિયાનો વેદાન્ત શાસ્ત્રમા કેવો ઉપયોગ છે અને તેનું સ્થાન તે શાસ્ત્રમા કયા આવે છે તે જાણવુ જરૂરનું છે

વેદ એટલે શુ ? આપણા હિન્દુ ધર્મના પવિત્ર સાહિત્યને વેદ એવુ નામ આપવામા આવ્યુ છે એ નામ ઉપરથીજ આપણને સહજ સમજાય એમ છે કે એ સાહિત્યમા જ્ઞાન એટલે વેદનને (વિદ્-જાણવુ) મુખ્ય સ્થાન મળેલુ છે આ સાહિત્ય જોકે એક શાસ્ત્રરૂપ છે તોપણ તેના બે મુખ્ય ભાગ પાડવામા આવે છે એક ભાગનુ નામ મન્ત્રસંહિતા છે બીજા ભાગનુ નામ બ્રાહ્મણ છે એટલે કે તે મન્ત્રોનો ઉપયોગ વિગેરે કેવી રીતે છે તે સમજાવનારા ગ્રન્થ આ મન્ત્ર અને બ્રાહ્મણ મળીને થતો ગ્રન્થ તેજ ખરીરીતે વેદ કહેવાય છે એ વેદના ચાર વિભાગો ઋગ્વેદ, યજુર્વેદ, સામવેદ, અથર્વવેદ, એ ખરી રીતે એના તાત્પર્ય ઉપર બધાયલા નથી, પરતુ વેદમા સમાયલી યજ્ઞક્રિયાને લગતા ઋત્વિજોના કાર્યો એક તંત્રે સમજી શકાય અને ઉપયોગમા આવે એટલા વાસ્તે પાડવામા આવેલા છે, એટલે કે હોતાનું કામ કરનાર ઋત્વિજને ઉપયોગમા આવે એવા વેદનું નામ ઋગ્વેદ અધ્વર્યુનું કામ કરનારને ઉપયોગમા આવે એવા વિભાગનું નામ યજુર્વેદ, યજ્ઞ સમયે તે તે દેવતાને લગતા સૂકતોનું ગાન કરનાર ઉદ્ગાતાને ઉપયોગમા આવે તે વિભાગનું નામ સામવેદ, આ ત્રણ વેદો ખરી રીતે વેદત્રયી કહેવાય છે ચોથો વેદ જે અથર્વવેદ, તેમા મુખ્યત્વે કરીને ગૃહ્ય કર્મોનો સમાસ થાય છે, અને તેનો ઉપયોગ શાન્તિ પુષ્ટિ આદિ ક્રિયાઓમા થાય છે

વેદના પ્રતિપાદ્ય વિષયો ધર્મ અને બ્રહ્મ

આ ચારે વેદના વિપુલ સાહિત્યને અપૌરુષેય ગણવામા આવે છે, એટલે કે કોઈપણ પુરુષ અથવા દેહધારી મનુષ્યે બુદ્ધિપૂર્વક વિચાર કરી એ ગ્રન્થો લખ્યા હોય એવુ માનવામા આવતુ નથી, પરંતુ અનાદિ સૃષ્ટિના નિયમ પ્રમાણે જ્યારે જ્યારે નવો સર્ગ થાય છે ત્યારે ત્યારે પ્રકૃતિના ભીતર રહેલા સિદ્ધ નિયમાનુસાર જે આદ્ય સ્ફુરણ થાય તેની વાણીમા જે પરપરા ચાલે એવા શબ્દરાશિને શ્રુતિ

ધર્મ પ્રતિપાદન ભાગ તે કર્મકાંડ.

એટલે કે ગુરુપરપરાથી સાભળેલુ એવુ નામ આપવામા આવે છે આવી શ્રુતિઓની અનેક શાખા હોય છે અને તેમાની ઘણીખરી લોપ પણ પામી ગયેલી છે તે છતા જે કલિયુગના આરભ સમયે પ્રચલિત હતી તેનુ વર્ગીકરણ જે પુરુષે કર્યું તેનું નામ વેદવ્યાસ છે. આ વેદ-વ્યાસથી ગ્રથિત થયેલા અને હાલ ઉપલબ્ધ થતા મન્ત્ર અને બ્રાહ્મણ-રૂપ વેદમા મુખ્ય બે તાત્પર્યોનું પ્રતિપાદન કરવામા આવે છે — (૧) ધર્મતત્વ, (૨) બ્રહ્મતત્ત્વ ધર્મતત્ત્વને લગતો વેદનો ભાગ, પછી તે ગમે તે વેદમા આવ્યો હોય, તેનું નામ કર્મકાડ બ્રહ્મતત્ત્વને લગતો વેદભાગ, પછી તે ગમે તે સ્થાને આવ્યો હોય, તે જ્ઞાનકાડમા પડે છે ધર્મ-તત્ત્વ અમુક કરવુ વા ન કરવુ એટલે કે વિધિનિષેધરૂપ હોવાથી પ્રાણીઓની અનેક પ્રકારની વાસનાઓને લીધે અનેક પ્રકારનુ હોઈ શકે છે, અને તેનો બધો આધાર શાસન કરનાર પુરુષની આજ્ઞા અને તેને વશ વર્તનાર શિષ્યના પાલન ઉપર આધાર રાખે છે, અને તેથી કર્મકાડ ખરી રીતે પુરુષતન્ત્ર એટલે કે ક્રિયા કરનાર અને ક્રિયા કરાવનાર પુરુષની ઇચ્છાને તાબે રહે છે આ ક્રિયાકાડનું ફળ અમુકક્રિયા કરવાથી અમુક ફળ મળે છે એટલા જ્ઞાનમાત્ર ઉપર આધાર રાખતું નથી ઉદાહરણ તરીકે સંધ્યાવદન નિત્ય-કર્મ કરવુ એટલુ જાણવા માત્રથી ચિત્તશુદ્ધિરૂપ ફળ જાણનારને મળતું નથી, પરતુ તે જાણીને-અનુષ્ઠાન કરનારનેજ મળે છે એટલે

વિહિત કર્મ કરનારને શુભ ફળ અને નિષિદ્ધ કર્મ કરનારને અશુભ ફળ મળે છે. આ પ્રમાણે વેદનો કર્મકાંડ આજ્ઞા અથવા વિધિઉપર આધાર રાખે છે, ક્રિયા કર્તા પુરુષની વાસનાને અનુસાર થાય છે; અને કર્મનું અનુષ્ઠાન મંદ, મધ્યમ, અને તીવ્ર પ્રકારે થાય છે.

બ્રહ્મના જ્ઞાનનો પ્રતિપાદક વેદભાગ તે જ્ઞાનકાંડ.

વેદનો બીજો કાંડ, જેને જ્ઞાનકાંડ કહે છે, તે કર્મકાંડથી કંઇક જુદા પ્રકારનો છે તે કાંડમાં આવતું જ્ઞાન સિદ્ધ બ્રહ્મરૂપ પદાર્થને જણાવનારૂં છે અને મનુષ્યની ઈચ્છા અનિચ્છા ઉપર તે જ્ઞાનનો આધાર નથી. જેમકે ચક્ષુરિન્દ્રિયનો કોઈ બાહ્ય પદાર્થ સાથે સંબંધ થાય, તો જે રૂપનું પ્રત્યક્ષ થાય તે આપણને ગમતું હોય વા ન ગમતું હોય તોપણ સિદ્ધ વસ્તુનું ભાન કરાવે છે. તેવીજ રીતે વેદવાક્ય વડે જીવાત્માની બુદ્ધિનો, પરમાત્મા અથવા બ્રહ્મતત્ત્વ સાથેનો, પ્રમાણ-પ્રમેય સંબંધ ઉભો થાય તો બ્રહ્માનુભવ જાગે છે. આ બ્રહ્મનો અનુભવ જાગવામાં ખરી રીતે સાધન સામગ્રીની જરૂર રહે છે એટલે કે વિવેકાદિ સાધનસંપન્ન પ્રાણી હોય, પછી તે ગમે તે દેશકાળમાં અથવા જાતિમાં થયો હોય તોપણ બ્રહ્માનુભવ અટકાવી શકાતો નથી. આથી જ્ઞાનકાંડ એ વસ્તુતંત્ર છે, એટલે કે જે વસ્તુને જાણવાની છે, તે વસ્તુના સંબંધ ઉપરજ જ્ઞાનના ઉદયનો આધાર છે. જ્યારે ક્રિયામાં તેમ નથી.

વેદાંત એટલે શું?

આ વેદનો જ્ઞાનકાંડ જેમાં સમાયેલો છે એ આમ ઘણે ભાગે મન્ત્ર સંહિતાના અંતમાં તથા બ્રાહ્મણ ગ્રંથના અન્તમાં આવતો હોવાથી શબ્દશઃ તે વેદાન્ત કહેવાય છે. વળી વેદનું તાત્પર્ય તેમાં હોવાથી અર્થતઃ પણ તે ભાગને વેદાન્ત કહે છે. આ જ્ઞાનકાંડના વેદાન્ત વાક્યોને ઉપનિષદ્ એવું નામ આપવામાં આવ્યું છે, અને તે એવા હેતુથી કે ગુરૂની પાસે બેસીને (ઉપ) શ્રવણ વડે જે રહસ્ય જ્ઞાન મેળવવું તેનું નામ ઉપનિષદ્ (સદ્ બેસવું). વળી જીવની અવિદ્યાને તે કાપે છે (સદ્-કાપવું) તેથી પણ ઉપનિષદ્ કહેવાય છે.

આ વેદાન્ત વાક્યો અથવા ઉપનિષદો એ વેદાન્તશાસ્ત્રનું પહેલું પ્રસ્થાન છે. એટલે કે રાજમાર્ગ છે.

પ્રસ્થાન એટલે શું? (પ્રસ્થાન प्रतिष्ठते परंपरया विहरति येन मार्गेण तत्प्रस्थानम्) પ્રસ્થાન એટલે જે માર્ગે મનુષ્ય ચાલે તો તે ભયસ્થાનમા ન જાય પરંતુ ઇષ્ટ સ્થાનેજ જાય તેવો રાજમાર્ગ.

શ્રુતિપ્રસ્થાનમાં ઉપનિષદોનો સમાસ.

આ શ્રુતિપ્રસ્થાન, એટલે વેદાન્ત વાક્યોનું તાત્પર્ય સમજવામા સામાન્ય મનુષ્યની બુદ્ધિને, અસાધારણ બુદ્ધિમાન અથવા અનુભવી પુરૂષના અનુભવ અને સ્મૃતિનો આધાર લેવો પડે છે. આવા આધાર વાક્યોવાળા ગ્રન્થોને સ્મૃતિપ્રસ્થાન કહે છે, અને તે સ્મૃતિપ્રસ્થાનો વેદવ્યાસનાજ મહાભારતરૂપ જે પાચમો વેદ ગણાય છે તેનાજ ખડોને સ્વીકારવામા આવ્યા છે એ પાચ ખડોના નામ નીચે મુજબ છેઃ—

સ્મૃતિપ્રસ્થાનમાં ભગવદ્ ગીતા વગેરે ગ્રંથોનો સમાસ

(૧) भगवद् गीता.
(૨) सनत्सुजातीय
(૩) विष्णुसहस्रनाम.
(૪) उत्तरगीता.
(૫) अनुगीता.

આ સ્મૃતિપ્રસ્થાનોમા મુખ્યત્વે કરીને આ કલિયુગના ધર્મપ્રવર્તક ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ વડે પ્રબોધાયેલા વાક્યોને આધાર રૂપ લેવામા આવે છે, અને તે એવા હેતુથી કે હિન્દુધર્મની ગમે તે શાખાનો, ગમે તે સંપ્રદાયનો, અથવા ગમે તે મતમતાંતરનો કોઇ પણ માણસ હોય તોપણ તેને શ્રી કૃષ્ણના અવતારી રૂપના માહાત્મ્ય સંબંધમા વિવાદ હોતો નથી.

આ શ્રુતિપ્રસ્થાન અને સ્મૃતિપ્રસ્થાન જે મુદ્દાઓ સિદ્ધાન્ત રૂપે જણાવે તેની ન્યાયે કરીને એકવાક્યતા કરી જણાવનાર પ્રસ્થાનને ન્યાયપ્રસ્થાન કહે છે, અને તે પ્રસ્થાનનું શાસ્ત્ર તે બ્રહ્મસૂત્ર. તેનું બીજુ નામ બ્રહ્મમીમાંસા અથવા શારીરકસૂત્ર છે.

ન્યાયપ્રસ્થાનમાં બ્રહ્મસૂત્રનો સમાસ.

આ ત્રણે પ્રસ્થાનો ઉપર ભાષ્યાદિ રચી વેદાન્તકાંડનું તાત્પર્ય શામા છે એનો નિર્ણય કરી બતાવનાર પુરુષને જ આચાર્ય સંજ્ઞા મળે છે. જેઓ આ ત્રણ પ્રસ્થાનોની એકવાક્યતા કરી બતાવી શકે નહિ તે ગમે તેવો બુદ્ધિમાન્ હોય તો પણ હિન્દુધર્મમા પ્રમાણ પુરુષ મનાતો નથી.

આવી એકવાક્યતા કરનાર આદ્ય શંકરાચાર્યને વેદાન્તશાસ્ત્રના સમુદ્ધારક માનવામા આવે છે તેઓ ઇ. સ ૭૮૮–૮૨૦ ના અરસામા થયા અને તેમનો સિદ્ધાન્ત કેવલાદ્વૈત કહેવાય છે તેમણે આ સિદ્ધાન્તનું જ્ઞાન લગભગ બાર વર્ષ સુધીમા પોતાના પરમ ગુરુ ગૌડપા૦ પાસેથી મેળવ્યુ જણાય છે, અને તેના અનુભવની કુંચીરૂપ યોગનું જ્ઞાન તેમણે પોતાના ગુરુ ગોવિંદાચાર્ય પાસેથી મેળવ્યુ જણાય છે આદ્ય શંકરાચાર્યના ઉપનિષદો ઉપરના તથા ભગવદ્‌ગીતા, સનત્ સુજાતીય, વિષ્ણુસહસ્ર નામ ઉપરના તથા બ્રહ્મસૂત્ર ઉપરના ભાષ્યો વેદાન્તશાસ્ત્રનો પાયો છે એ પાયા ઉપર વ્યાખ્યાનો, વાર્તિકો, ટીકાઓ, પ્રકરણો, નિબંધો વિગેરે અનેક પ્રકારના અંગ–ઉપાંગો વાળી ઇમારત ચણાઈ છે.

ત્રણ પ્રસ્થાનોની એકવાક્યતા કરનાર તે આચાર્ય.

એ વેદાન્તશાસ્ત્રની ઇમારતમાના એક અંગને "પ્રકરણ" એવી સંજ્ઞા આપવામા આવે છે. ગુજરાતી ભાષામા પ્રકરણનો અર્થ સાધારણ રીતે ગ્રન્થનો વિભાગ એવો સમજવામા આવે છે. પરંતુ વેદાન્ત-શાસ્ત્રમા પ્રકરણ એ પારિભાષિક શબ્દ છે.

શાસ્ત્ર અને પ્રકરણનો ભેદ.

शास्त्रैकदेशसंबद्धम् शास्त्रकार्यान्तरे स्थितम् ।
आहु प्रकरणन्नाम शास्त्रवेदविपश्चितैः ॥

જે ગ્રન્થશાસ્ત્રના એક દેશ સાથે સંબંધમા હોય અને શાસ્ત્રના ખાસ પ્રયોજનને સિદ્ધ કરવામા રોકાય એવા ગ્રન્થને શાસ્ત્રવેદના જાણનારાઓ પ્રકરણ નામ આપે છે

પંચીકરણ એ વેદાન્તશાસ્ત્રનુ પ્રકરણ છે.

પચીકરણ વેદાન્તશાસ્ત્રનુ પ્રકરણ છે. આ પ્રકરણના મૂલ બીજ શ્રુતિપ્રસ્થાનમા એટલે ઉપનિષદોમા આવેલા છે. છાદોગ્ય ઉપનિષદ્ના છઠ્ઠા પ્રપાઠકના ત્રીજા ખડમા ત્રણ મૂર્ત ભૂતોનો આધાર લેવામા આવ્યો છે. ત્યા જગતની પ્રક્રિયા પૃથ્વી, જળ, અને તેજ, જે સદ્બ્રહ્મમાથી પ્રકટ થયા છે, તેના ત્રિવૃત્કરણ એટલે કે ત્રિગુણીકરણ ઉપર રચવામાં આવી છે. ઉદ્દાલક પોતાના પુત્રને ત્યા

છાંદોગ્ય ઉપનિષદ્માં ત્રિવૃત્કરણનુ પ્રકરણ.

એવુ સમજાવે છે કે આ જગતના સઘળા પદાર્થો આ ત્રણ ભૂતોમાથી પ્રકટ થાય છે તેમા સ્થિતિ પામે છે, તેમા લય પામે છે, અને એ નિયમ જેવો પિંડમા ચાલે છે તેવો જ બ્રહ્માડમા પણ ચાલે છે જેમ અન્ન, એટલે પૃથ્વીનું કાર્ય ખાધા પછી સ્થૂલ, સૂક્ષ્મ અને કારણ એ ત્રણ રૂપમા પલટાઈ જાય છે, એટલે કે અન્નના સ્થૂલ ભાગમાથી મળ ઉત્પન્ન થાય છે, મધ્યમ ભાગમાથી માસ ઉત્પન્ન થાય છે અને કારણ અથવા સૂક્ષ્મતમ ભાગમાથી મન થાય છે તેવીજ રીતે જળનો સ્થૂલ ભાગ મૂત્રના રૂપમા, મધ્યમ ભાગ લોહીના રૂપમા અને સૂક્ષ્મ ભાગ પ્રાણના રૂપમા પલટાય છે તેજ અથવા અગ્નિ પણ સ્થૂલ રૂપમા આપણા દેહમા હાડકાના રૂપમા, મધ્યમ ભાગ મજ્જાના રૂપમા, અને સૂક્ષ્મ ભાગ વાણીના બળમા પલટાય છે આ પ્રકારે ત્રણ પૃથ્વી, જળ, અને તેજ અનુક્રમે કાળા, ધોળા અને લાલ રગમા સામાન્ય રીતે સૃષ્ટિમા સર્વ પદાર્થોમા અનેક રૂપે ઓળખાય છે. આ સઘળા, આ ત્રણ

ભૂતનાં મિશ્ર કાર્યો, જીવ-ચૈતન્યના પ્રેરક બળ વડે અનેકાકાર થાય છે, અને જીવના અનેક પ્રકારના ભોગોને સિદ્ધ કરે છે આ જીવ ચૈતન્યનો આત્મા તે મૂલનું સદ્બ્રહ્મ છે, અને તેથી એકાત્મભાવના અનુભવ વડે જે જીવાત્મા આ જગતના મૂલકારણ સદ્બ્રહ્મમાં એક રૂપ થાય છે તે આ બ્રહ્મવિદ્યાને જાણે છે એમ કહી નવ પ્રકારના દૃષ્ટાન્તો આપી નવ વાર શ્વેતકેતુને ઉદ્દાલક "તે" (तत्) એટલે જગત્કારણ સદ્બ્રહ્મ "તું" (त्वम्) "છુ" (असि) એ પ્રકારનો મહાવાક્યનો ઉપદેશ કરે છે આથી ત્રિવૃત્કરણ શાસ્ત્રના એક દેશ સાથે સંબધવાળુ છે, અને શાસ્ત્રનું પરમ પ્રયોજન-બ્રહ્માત્મૈક્યનો અનુભવ-તેને સિદ્ધ કરવામા તે રોકાય છે આથી પૃથ્વી, અપ્, તેજના ત્રિવૃત્કરણ એ છાન્દોગ્ય ઉપનિષદ્‌મા અવાન્તર વાક્ય બની तत्त्वमसि મહા વાક્યનું પ્રકરણ બને છે.

તૈત્તિરીય ઉપનિષદ્‌માં પંચીકરણના પ્રકરણનું બીજ.

છાન્દોગ્ય ઉપનિષદ્‌મા ત્રિવૃત્કરણની પ્રક્રિયા એક ઉદાહરણ તરીકેની જ છે, તૈત્તિરીય ઉપનિષદ્‌મા એ ત્રણ ભૂતો ઉપરના બે ચઢીયાતા તત્ત્વો આકાશ અને વાયુનો સ્વીકાર છે અને તેમા આકાશભૂત આ ચૈતન્યમાથી પ્રકટ થયુ છે એવુ વર્ણન કરવામા આવ્યું છે, અને આથી અખો પંચમહાભૂતોને ચૈતન્યની લહેરો કહે છે, અને જડ પદાર્થો નથી એવુ સમજાવે છે,- એમા ન્યાય-વૈશેષિકની પંચભૂત પ્રક્રિયા તે સ્વીકારતો નથી પણ વેદાંત-શાસ્ત્રના પાયાની અદ્વૈતવાદની પ્રક્રિયા સાથે પોતાના વિચાર ગુંથે છે.

વેદાન્તશાસ્ત્રના ત્રણ પાયાના સિદ્ધાન્તો.

વેદાન્તશાસ્ત્રના ત્રણ પાયાના સિદ્ધાન્તો છે, અને તે આ છે. (૧) સચ્ચિદાનંદ બ્રહ્મતત્ત્વ એ સત્ય વસ્તુ છે એટલે કે ત્રણે કાળમા બાધ ન પામે એવી એ વસ્તુ છે. (૨) આ દૃશ્ય જગત્ એ બ્રહ્મને ઓઠે પ્રકાશે છે, પણ સ્વતંત્ર સત્તાવાળું નથી અને તેથી તે મિથ્યા છે. (૩) એ જગત્નો

અનુભવ કરનાર દેહધારી જીવ અથવા શારીર આત્મા ખરી રીતે મૂલ બ્રહ્મરૂપજ છે, અને કોઈ રીતે ભિન્ન પદાર્થ નથી. તે પરમાત્માથી

જીવ-બ્રહ્મની અભેદાનુભૂતિમાં શાસ્ત્રનુ તાત્પર્ય છે.

છૂટો પડયો છે, અલ્પજ્ઞ છે, પરતન્ત્ર છે, સુખી છે, દુઃખી છે, જન્મમરણ પામે છે વિગેરે એના સંબંધની જે સંસારભાવના છે તે અજ્ઞાને કરી ઉભી થયેલી છે, અને એ ભ્રમ યથાર્થ જ્ઞાન-વડે એટલે કે "હું ખરેખર બ્રહ્મરૂપ છુ" આ અનુભવ વડે દૂર થઈ શકે છે. આ ભ્રમ દૂર થયો એનુ નામજ મોક્ષ છે. જીવ બ્રહ્મથી છૂટો પડેલો કોઇ પદાર્થ છે, તે સંસારમા પડેલો છે, તે ક્રિયાએ વા ઉપાસનાએ કરીને બ્રહ્મભાવને પામશે એ વિગેરે સઘળી પ્રક્રિયા સાચા જ્ઞાન પર બંધાયલી

જગતની ઉત્પત્તિ પ્રક્રિયા અને જીવ ઈશ્વર સંબંધમાં ઉપાસના પ્રક્રિયામાં શાસ્ત્રનું તાત્પર્ય નથી. તે પ્રક્રિયાઓ શાખા ચંદ્ર જેવી ઉપયોગી છે.

નથી. તેવી પ્રક્રિયાનું શાસ્ત્રમા સ્થાન હોય તો માત્ર ક્રમમોક્ષમા ઉપયોગી પ્રક્રિયા છે, પરંતુ તેમા સાચુ તાત્પર્ય નથી. જેમ "બીજનો ચન્દ્રમા વૃક્ષની શાખા ઉપર છે" એ વાકયનું તાત્પર્ય "શાખા ઉપરજ ચન્દ્ર છે"–એમ કહેવામા નથી, પરંતુ ભટકતી નેત્રવૃત્તિને એક સ્થાને એકાગ્ર કરવાથી સાચો બીજનો ચન્દ્રમા જે આકાશમા છે એનું ભાન કરાવવામા છે, તેવીજ રીતે જગતની ઉત્પત્તિની પ્રક્રિયા અને એ જગતમા જીવ પરમેશ્વરથી વિખૂટો પડેલો સંસારમા બધાયેલો છે તે પરમેશ્વરની સાથે ભક્તિભાવથી જોડાવાથી પરમેશ્વરરૂપ બને છે, અને એ પ્રક્રિયામા ઉપાસનાવડે કરીને બ્રહ્મરૂપ થવાય છે એ વાત શાખાચંદ્ર જેવી છે; એટલે કે ઉપાસના સિદ્ધ થતા સાચો બ્રહ્માત્મ અનુભવ સિદ્ધ થાય છે, એ વાત ખરી છે પરંતુ જીવ વસ્તુતઃ છૂટો પડેલો બ્રહ્મમા પેસી જાય છે એમ કહેવાનું તાત્પર્ય નથી. જીવને બ્રહ્મભાવે ઓળખવો એમાં સઘળી કાર્યકારણવાદની પ્રક્રિયાનું તાત્પર્ય છે, અને નહિ કે તે પ્રક્રિયામાં જ તાત્પર્ય છે.

પંચીકરણની પ્રક્રિયામાં સૃષ્ટિવાદ સમજવાનો નથી પરંતુ અદ્વૈતાનુભવની તેમાં કુંચી છે.

પંચીકરણ પ્રક્રિયા આ રીતે જગતની ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ, લયના સંબંધમાં ગુંથાયલી છતાં એનું પ્રયોજન બ્રહ્માત્મૈક્ય અનુભવમાં છે એ ભાવ પંચીકરણના સત્તાણુ અઠ્ઠાણું ચોપાઈમાં અખાએ જણાવ્યો છે.

" સ્થૂલને જોતાં નાવે પાર,
અન્તર ઉતરે લાધે સાર;
એ લેખે દેહાભિમાન,
જીવેશ્વરનું ટાળો ભાન. ૯૭
એ પંચીકરણ મહાવાક્ય,
એણે થાય અનુભવ પરિપાક,
જગત્પણું જેને છે સત્ય,
તેણે એનું કરવું નિત્ય. ૯૮

શ્રુતિપ્રસ્થાનમાં પંચીકરણનું બીજ અને સ્મૃતિપ્રસ્થાનમાં તેનાં અંકુરો.

શ્રુતિપ્રસ્થાનમાં આ પ્રકારે પંચીકરણ પ્રક્રિયાના બીજકો છે. એવું જાણ્યા પછી સ્મૃતિપ્રસ્થાનમાં એ પ્રક્રિયાના અંકુરો કેવા છે એ ઐતિહાસિક દૃષ્ટિથી જાણવાની જરૂર છે ભગવદ્ગીતાના છઠ્ઠા અધ્યાયના ચોથા-પાંચમા શ્લોકમાં જગતની પ્રકૃતિના બે ભાગ પાડવામાં આવ્યા છે એક અપરા, બીજી પરા. અપરા પ્રકૃતિમાં પંચભૂતો અને મન, બુદ્ધિ, અને અહંકાર એ માનસ તત્ત્વોનો સમાસ થાય છે. પરા પ્રકૃતિ તે જીવચેતન. આ પ્રકારે અપરા પ્રકૃતિમાં અન્તર્ગત થતા પંચ ભૂતો ક્ષેત્રજ્ઞ એટલે જીવના સ્થૂલ ઘટક અવયવો છે અને મન, બુદ્ધિ, અહંકાર તે એના અવયવોને સાધનારા માનસતત્ત્વો છે. એ આઠે મળીને પિંડ-બ્રહ્માંડની રચના થાય છે. પાછળના વેદાન્તમાં ચૈતન્યરૂપ એકજ પદાર્થનો મૂળ ઉપનિષદ્માં સ્વીકાર હોવાથી અને મન, બુદ્ધિ, અહંકારાદિ માનસ સામગ્રીનો સઘળો ખુલાસો પંચભૂતોના પરિણામોથી સમજાવી શકાય એવો હોવાથી માત્ર પંચભૂતોના શુદ્ધ અંશુઓ વડે ક્ષેત્રનું સ્વરૂપ સમજાવવામાં આવ્યું છે.

ન્યાયપ્રસ્થાનમાં પંચીકરણનો સ્વીકાર.

ત્રીજા ન્યાયપ્રસ્થાનમાં એટલે બ્રહ્મસૂત્રમા પંચીકરણની પ્રક્રિયા કેવળ અંકુર રૂપે રહેલી છે એમ નથી પરંતુ થડના રૂપમાં ઓળખી શકાય એવી રીતે ખીલેલી છે. (જુઓ ब्र. सू. अ. २ पाद ३ वियदधिकरण सू. १ ७ તથા ઘાયુ અધિકરણ તેજ અધ્યાય-ના તેજ પાદનું સૂ. ૮) આ અધિકરણોમાં એ અમૂર્ત ભૂતોનો સ્વીકાર કરી જગત્ પ્રક્રિયા સાબીત કરવામા આવી છે. અને બ્રહ્મસૂત્ર ત્રણમાં त्रियात्मकत्वात्तुभूयस्त्वात् એ સૂત્રમા પૃથ્વી, જલ, તેજ વડે દેહની યોજના જે છાન્દોગ્યમા વર્ણવી છે તે તે ત્રણ ભૂતોના પ્રાધાન્યને લઈનેજ રચવામાં આવી છે. પરંતુ તેના ઉપરના બે અમૂર્તતત્ત્વોનો અસ્વીકાર કર્યો છે એવુ નથી વિગેરે પ્રતિપાદન કરવામા આવ્યું છે.

આદ્યશંકરાચાર્યનું પંચીકરણ પ્રણવ ભાષ્ય અને તના ઉપર સુરેશ્વરાચાર્યનું વાર્તિક.

આ પ્રકારે પંચીકરણના બીજકો શ્રુતિપ્રસ્થાનમા છે, અંકુરો સ્મૃતિ-પ્રસ્થાનમા છે અને થડ ન્યાયપ્રસ્થાનમા છે. ત્યાર પછી આ પંચીકરણની પ્રક્રિયા શ્રી આદ્યશંકરા-ચાર્યે એક સ્વતંત્ર ગ્રંથમા લખી છે. તે ગ્રંથને 'પ્રણવ ભાષ્ય'* કહે છે. તેના ઉપર સુરેશ્વરનું વાર્તિક છે, તેના ઉપર આનંદજ્ઞાનનુ વિવરણ છે. તેના ઉપર રચાયેલા ઈ. સ.ના ચૌદમા સૈકામા થયેલા શ્રી વિદ્યારણ્ય સ્વામીના પંચદશી

પાછળનાં પંચીકરણોમાં પ્રણવ વિદ્યાનો લોપ.

ગ્રન્થમા પંચીકરણ પ્રક્રિયાનું સારૂં પ્રતિપાદન છે, તથા વેદાન્તસારમા પણ તેનુ ટુંકમા સારૂ વિવેચન છે. પરંતુ આ પાછળના સંસ્કૃત સાહિત્યમા પંચીકરણ પ્રક્રિયાનો પ્રણવવિદ્યા

---

* આ પંચીકરણ ગુજરાતી પ્રેસના માલીકે હાલ પ્રસિદ્ધ કર્યું છે. તેના ઉપરનો મારો ઇંગ્રેજી ઉપોદ્ઘાત આ ગ્રંથના પરિશિષ્ટમા આપ્યો છે.

અખાના હાથમાં જુની પચીકરણ-ની ચાવી.

સાથે સંબધ છે આ રહસ્ય ભુલાયુ છે. અને અખાના પચીકરણથી આપણને સ્પષ્ટ સમજાય છે કે પંચીકરણ પ્રક્રિયા પ્રણવવિદ્યા સાથે સાધન રૂપે જોડાયેલી છે. અખો આ રહસ્ય નેવુથી બાણુ સુધીની ચોપાઈમા સ્પષ્ટ જણાવે છે —

"પરા પશ્યન્તી મધ્યમા વૈખરી, પિંડ બ્રહ્માડ વિષે ચારે ખરી,
સોહમ્ શબ્દ વિરાટને વિશે, એક સૂત્ર પિંડ માહિ લખે ૯૦
લેતા શ્વાસ થાયે સકાર, મૂકે શ્વાસે થાયે હકાર,
સકાર-હકારનો હોયે લોપ, ત્યા ઓકાર રહે વણ ઓપ ૯૧
તે ઓકાર અચિંત્ય અકાર, તે ત્રિધા થાય અવાચ્યને જોર" ૯૨

× × × ×

આનો ઉલ્લેખ આરભમા અખો કરે છે —

'વસ્તુવિશે સ્વભાવે શૂન્ય, તેમા પ્રણવની ઉઠે ધુન્ય,
એ ઓકાર જાણો ત્રિવર્ગ, તત્ત્વ બધા તેના ઉપસર્ગ." ૪

આ પ્રમાણે પંચીકરણ પ્રક્રિયા સાથે સંબધ હોવાથી પ્રણવના સંબધમા સામાન્ય જ્ઞાનની ખાસ જરૂર રહે છે હિન્દુ ધર્મના અભ્યાસકો સર્વ સાધારણ રીતે જાણે છે કે

પ્રણવ એટલે શું?

ઓકાર એ પરમેશ્વર સાથે સબંધ બાધનારો કોઇ વિલક્ષણ શબ્દ છે પરતુ આ એકાક્ષર શબ્દનો શાસ્ત્રમા તથા અનુભવીઓના પદોમા શા કારણથી મહિમા ગાયો છે તે ઉપર ભાગ્યેજ ચિન્તન થયુ છે આ જગતનું મૂલ કારણ અને આપણામા આત્મ રૂપે રહેલું

પરા વિદ્યા અને અપરા વિદ્યા.

બ્રહ્મતત્વ કી રીતે સસારી જીવના અનુભવમા આવે તે રીત અથવા પદ્ધતિને ઉપનિષદમા 'વિદ્યા" કહે છે આ વિદ્યાના અપરા અને પરા એવાં બે નામ આપવામા આવે છે. તેમા અપરા સાધન તરીકે ઋગ્વેદાદિ સઘળો શબ્દરાશિ છે. પણ તે ક્ષર એટલે વિખરાતા

પદાર્થોને સમજાવે છે, તેથી ત્હાર વિદ્યા કહેવાય છે, અને તેને લગતી સઘળી વાણી તે વૈખરી કહેવાય છે, કારણ કે જાણવા યોગ્ય પદાર્થોના નામ રૂપ, ગુણ, કર્મ એ સર્વ અકારાદિ વર્ણોથી રચાયેલા પદો તથા વાક્યો વડે આપણે સમજી સમજાવી શકીએ છીએ. આ સઘળી વિદ્યા વૈખરી વાણીમા ગૂંથાયેલી, તે અપરા વિદ્યા છે અને તેને જાણવનારો શબ્દ તે અપર બ્રહ્મ છે. આ અપરબ્રહ્મની સમજણવાળો મનુષ્ય, ભર્તૃહરિના કહેવા પ્રમાણે અક્ષરબ્રહ્મને જાણવનારી એટલે પરબ્રહ્મને જાણવનારી વિદ્યા મેળવી શકે છે, આથી પરબ્રહ્મને તથા અપરબ્રહ્મને જાણવનારો જે કોઈ શબ્દ હોય તે મન્ત્ર કહેવાય છે, કારણ કે તેનું મનન કરવા વડે તે શબ્દ વિચારકનું ત્રાણ એટલે રક્ષણ કરે છે. અધ્યાત્મશાસ્ત્રમા એવુ માનવામા આવે છે કે આવા શબ્દની ખોળ અનુભવીએ મારફતજ થઈ શકે છે, અને આવો ગુપ્ત શબ્દ મેળવી તેની ઉઠેન સર્વ બાજુએથી કરવામા આવે તો આ જગતનો સઘળો ભેદ ખુલ્લે છે. આને 'Lost Word' યા 'Logos' એ સંજ્ઞાથી પ્રાચીન યાહુદી ધર્મમા સ્વીકારવામા આવ્યો છે હિન્દુ ધર્મમા આ શબ્દબ્રહ્મની સમજણ બહુ ઝીણવટથી આપવામા આવે છે. બ્રહ્મચૈતન્ય પોતાની જાતે પૂર્ણ હોઈ જે જે સબધમા આવે તેને પૂર્ણ બનાવે છે, તેથી તે તન્મા એની એક શક્તિ રહેલી હોવી જોઈએ કે તે બ્રહ્મતત્ત્વના ભીતરના સામર્થ્યને જગતના અનેક રૂપમા અને જીવોના અનેક આભાસોમા વિભુના અથવા બહુપણાને સમજાવી પુન એકીકરણ કરી બનાવે છે. આ વિશ્વનુ પૃથક્કરણ કરનારી તથા એકીકરણ કરનારી જે વિદ્યા તેના વાચક એકાક્ષર શબ્દને અધ્યાત્મવિદો પ્રણવ

ક્ષર શબ્દબ્રહ્મ અને અક્ષર અર્થ બ્રહ્મ.

તેનું નામ મન્ત્ર અથવા રહસ્યવાળો શબ્દ

પરવિદ્યાનો એકાક્ષર મન્ત્ર તે "પ્રણવ" અથવા ૐકાર.

એવું નામ આપે છે, એટલે કે એની સાથે યોગ સાધી શાસ્ત્રાનુસાર ચિંતન કરવામા આવે તો તે આ જગતને

પ્રણવ, તાર, વેદ- સાર (વિગેરે નામો- ની વ્યુત્પત્તિ

અનેક પ્રકારે નવુ નવુ દેખાડે છે. (પ્રકર્ષેણ- નય) વળી તે શબ્દ જીવનું તારણ કરે છે, તેથી તેને તાર અથવા તારક કહે છે ઋગ્વેદનો આરંભ મન્ત્ર **અગ્નિમીળે** એ વાક્યમા આવેલા અકારથી, યજુર્વેદના **ઊર્જેત્વા** એમા આવેલા ઉકારથી અને સામવેદના અતિમ વાક્ય **સમાનમ્ પરમ** એના અન્તમા આવેલા મકાર એમ ત્રણે વેદના આદિ, મધ્ય, અને અન્ત અક્ષરોના સંયોગી કારણથી ઉત્પન્ન થયેલો તે શબ્દબ્રહ્મ વેદસાર કહેવાય છે આ વૈખરી વેદ વાણીથી ઉત્પન્ન થયેલા ઓંકાર સંબંધમાં સામાન્ય બુદ્ધિથી એમ માનવામા આવે કે સંસ્કૃત ભાષામાથી ઉત્પન્ન થયેલી આ શબ્દબ્રહ્મની ભાવના હશે પરંતુ વેદાન્ત

પ્રણવનુ વાચક રૂપ (શબ્દ) અને વાચ્યરૂપ (અર્થ)

શાસ્ત્રમા વેદ સાથેના આદિ, મધ્ય, અન્ત્યવર્ણ સાથેના સંબંધથી આ શબ્દ ઉત્પન્ન થાય છે એ શબ્દબ્રહ્મના ઉદ્દ્ભવની માત્ર બાહ્ય પ્રક્રિયા માની છે, તેઓની આન્તર

પ્રણવનુ નૈસર્ગિક બ્રહ્મતત્ત્વનુ વાચ- કપણુ શી રીતે?

પ્રક્રિયા એવી છે કે શબ્દ બ્રહ્મ સર્વ પ્રાણી- ઓમા, પછી તે ગમે તે દેશ કાળમા હોય તેમને સમાન બોધક અથવા સ્ફોરક હોવોજ જોઈએ તેથી તેઓ એક નૈસર્ગિક અથવા કુદરતી પ્રક્રિયા વડે પ્રણવનુ સ્વરૂપ સમજાવે છે અમુક પ્રાણી સચેતન વા અચેતન છે એનો સામાન્ય અનુભવ આપણને તેની શ્વાસ-પ્રશ્વાસની ક્રિયાથી સમજાય છે. આ ક્રિયા ફેફસાવાળા પ્રાણીઓ સ્પષ્ટ કરે છે, ફેફસા વગરના પ્રાણીઓમા પણ તે થાય છે જોકે આપણ- ને તે પ્રત્યક્ષ સમજમા આવતું નથી. પરંતુ એટલુ તો ચોક્કસ છે કે

સચેતન જીવ ગર્ભાધાનથી માંડી મરણ પર્યન્ત અમુક પ્રકારની સંકોચ વિકાસવાળા પિંડની સ્થિતિને ભોગવે છે. આ પિંડમા થતી વાયુને ભીતર લેવાની ક્રિયા પૂરક અને વાયુને મૂકવાની ક્રિયા રેચક, એ વડે એક નૈસર્ગિક ધ્વનિ ઉત્પન્ન થાય છે અને તેને વૈખરી વાણીમા હંસઃ કહે છે. એની ધારાવાહી ચાલતા જે શબ્દનો ધ્વનિ પ્રકટ થાય તેનુ વૈખરી વાણીનુ રૂપ **સોઽહમ્** થાય છે આ કુદરતી શબ્દમાથી વ્યંજનાન્ત ભાગ બાદ કરી જે શેષ શુદ્ધ સ્વરભાગ બાકી રહે છે તે ધ્વનિને (ૐ) રીતે ઓળખ્ય-વામા આવે છે, જેને અખો-"જેતો શ્વાસથી..." વિગેરે ઉપર કહેલા વાક્યમા ઓળખાવે છે. આ ઓકારનો નાદ અથવા ધ્વનિ આપણા ક્ષુદ્રપિંડમા હોય છે એટલુંજ નહિ પરંતુ આ બ્રહ્માંડના વિરાટ્ દેહમા પણ હોય છે. આ નાદબ્રહ્મની એક જ કળા આપણા સચેતન પિંડમા સૂત્ર રૂપે જોડાયેલી હોય છે અને એના બીજાં અનેક સૂત્રો બ્રહ્મા-ડમા અનેક પ્રાણી સાથે જોડાયેલા હોય છે.

શ્વાસ-પ્રશ્વાસમાં-થી મંત્રનો ઉદ્ભવ સોઽહમ મહાવા-ક્યમાંથી ૐકારનો ઉદય-નાદ-બ્રહ્મ.

પ્રણવની પંચ-માત્રાઓ.

આ શબ્દબ્રહ્મની પંચમાત્રાઓ પાડવામા આવે છે—(૧) અકાર, (૨) ઉકાર, (૩) મકાર, (૪) નાદ, (૫) બિન્દુ. એને લીપિના રૂપમા અ, ઉ, મ, ˇ, . એ રીતે ૐ એ અક્ષરમા દર્શાવવામા આવે છે. આમા અકાર, ઉકાર, મકાર અવયવો સ્પષ્ટ છે. અર્ધમાત્રા તરીકે અર્ધચંદ્ર દર્શાવવામા આવે છે એને નાદ કહે છે. જે ટપકું કરવામા આવે છે તે બિન્દુમાત્રા કહેવાય છે. મૂળ બ્રહ્મચૈતન્યની બિન્દુમાત્રાને અખો "શૂન્ય સ્વામિની" કહે છે. આ ઉપરથી પ્રણવના પાચ અંગો મૂળ બ્રહ્મ-ચૈતન્યમાથી પ્રકટ થાય અને તે વડે આ જગત્ વિકાસને પામે એવી ભાવના આ શાસ્ત્રમાં ગૂંથવામા આવી છે. તેમા અકાર, ઉકાર, અને

મકાર એ ત્રણ મર્ત્ય માત્રાઓ છે, એટલે નાશ પામનારી છે અર્ધ-માત્રા મર્ત્યામર્ત્ય છે, અને બિન્દુમાત્રા એ અમર્ત્ય છે, કારણ કે જ્યા સુધી જીવ–ચૈતન્યમા બલ હોય ત્યા સુધી આ શબ્દબ્રહ્મ પ્રકટ થયા વિના રહેતોજ નથી અકારાદિ ત્રણ માત્રા સાથે પૃથ્વી, અપ્, અને તેજનો સબધ, અર્ધમાત્રા અને બિન્દુમાત્રા સાથે વાયુ અને આકાશનો સબધ માની મૂલ પરમેશ્વર ચેતન માયા બલવડે અનુક્રમે આકાશ, વાયુ, તેજ, જલ, અને પૃથ્વી એવા દ્રવ્યમા પલટાય છે, અને તે પ્રત્યેક શબ્દમાત્રા સ્પર્શ માત્ર, રૂપમાત્રા, રસમાત્રા, અને ગધ તન્માત્રાઓવાળા દ્રવ્યો અને અણુઓ તે તે દ્રવ્યના અપચીકૃત અણુઓ ગણાય છે ત્યારપછી તે અણુઓના સાત્ત્વિક, રાજસ, અને તામસ એવા ત્રણ ભેદ પડી તન્માત્રાઓમાથી જે અણુઓ છૂટા પડે છે અને જે અણુઓ તે તન્માત્રાઓના આવરણોમા રમે છે તે અણુઓમા ગુણોનું વૃદ્ધીકરણ તથા ક્રિયાનું બહોળાપણુ પ્રકટ થાય છે-

પ્રણવની પાંચ-માત્રામાંથી પાંચ તત્ત્વોનો ઉદય.

પચતત્વોની માત્રાઓનો પુન ભેદ અને પરમાણુઓનો ઉદય,

પચીકરણમા એવુ માનવામા આવે છે કે પ્રત્યેક તન્માત્રાનું પરમાણુ પચધા તૂટે છે, અને તેમાનો અડધો ભાગ મુખ્ય તત્ત્વરૂપે રહે છે અને બાકીના ચાર એક અષ્ટમાશ એક અષ્ટમાશ ભાગો બીજા તત્ત્વોના પરમાણુઓ સાથે સંયોગીકરણને પામે છે, અને આવા સંયોગીકરણથી ઉત્પન્ન થનારા દ્રવ્યો તે પચીકૃત દ્રવ્યો ગણાય છે ઉદાહરણ તરીકે એક પચીકૃત પાર્થિવ અણુમા પૃથ્વી દ્રવ્યનો એક દ્વિતીયાશ ભાગ, અને જલ, તેજ, વાયુ અને આકાશનો પ્રત્યેકનો અષ્ટમાશ ભાગ એકઠો થયેલો હોય છે તેમા પૃથ્વીનો ભાગ પ્રધાન હોવાથી તે દ્રવ્યને પર્થિવ

અપંચીકૃત ભૂત પરમાણુમાંથી પચીકૃત પરમાણુનો જન્મ.

દ્રવ્ય કહેવામા આવે છે, નહિ કે તેમા એકલી પૃથ્વીજ છે તેથી. તેવી જ રીતે જલ, વાયુ, આકાશ, અને તેજનું સમજી લેવું. વેદાન્ત પ્રક્રિયામા આકાશ એ નૈયાયિકો જેવું વિભુ માને છે તેવું નથી, પરંતુ અમુક પ્રકારના પરમાણુઓથી ઘડાયેલું હોય છે, જો કે ઘણુ સૂક્ષ્મ હોય છે એમ માનવામા આવે છે. આ પંચીકૃત અણુઓ વડે આ સઘળું ભોગ્ય જગત-ચૌદ લોક ઘડાય છે. તેમા અનેક ભોક્તાઓના શરીરો પણ તેજ વડે પ્રકટ થાય છે. આ સ્થૂળ જગત પંચીકૃત પરમાણુઓમા ઘડાયેલુ, અને સુક્ષ્મ જગત્ અપંચીકૃત પરમાણુઓથી રચાએલું, અને કારણ જગત્ બિન્દુ વ્યાપ્ય અવ્યક્તાથી ઘડાયેલુ સમજાવવામા આવે છે. આ શૂન્યમાથી પ્રકટ થયેલો અવ્યક્ત નાદ ખરી રીતે ચોવીસ તત્ત્વોનો ઉપસર્ગ અટલે વિસૃષ્ટિ કરે છે. તે ચોવીસ તત્ત્વોનુ વર્ગીકરણ અખો આવી રીતે કરે છે.

પંચભૂતો + પાચ જ્ઞાનેન્દ્રિયો+પાચ કર્મેન્દ્રિયો+ પાચ શબ્દાદિ વિષયો + ચાર અન્તકરણ મળી તેમા માયાથી ઢકાયેલુ જીવચેતન ઉમેરવાથી ૨૫ તત્ત્વો. તેમા ૨૬ મુ હરિચેતન અથવા ઇશ્વર ચેતન ઉમેરવાથી આખુ વિશ્વ અથવા બ્રહ્માડ અખાના અભિપ્રાય પ્રમાણે "સર્વાવાસ હરિ"નું રૂપ બને છે

હાલના વિજ્ઞાન પ્રમાણે જગતની ધાતુનુ સ્વરૂપ એક-જ ઇથિરના વિદ્યુત્-ના સ્પંદ વડે થતા અનેક પરમાણુના વિવર્તો.

હાલના વિજ્ઞાનના જમાનામા પચભુતોથી જગતની પ્રક્રિયા સમજાવવાનો ક્રમ કંઈક વિચિત્ર લાગે એ સ્વાભાવિક છે હાલના જમાનામા વિજ્ઞાન વડે અનેક રાસાયણિક તત્ત્વો આ વિશ્વમા છે અને તે પ્રત્યેકના ગુણધર્મો જુદા જુદા છે. પરંતુ તે સાથે એવુ પણ સિદ્ધ થઇ ચૂક્યુ છે કે આ એકજ "ઇથર" અથવા આકાશ તત્ત્વના આ અનેક રાસાયણિક તત્ત્વો તો માત્ર ભિન્ન વિવર્તોજ છે. વિદ્યુતના સ્પંદ વડે ઇથરમા થયેલો ક્ષોભ અનેક પરમાણુના આકારો ધરે

છે, અને તેની રચનાવિશેષ વડે પરમાણુઓની જાતિ ઘડાય છે, અને તે જ્યાસુધી વિદ્યુતના સ્ફુર્લિંગો અથવા કણો રચનામા રહે ત્યાસુધી જડ પરમાણુ પોતાનુ મૂલરૂપ કાયમ રાખે છે. અને જ્યારે તે મર્યાદા તટે છે ત્યારે પરમાણુ ભેદાય છે, અને તત્ત્વાન્તર પરિણામ થાય છે આ નિયમ એક રીતે પુન જુની અધ્યાત્મ વિદ્યા તરફ ખેચી જતો જણાય છે જુના અધ્યાત્મ શાસ્ત્રવેત્તાની પાસે હાલના વિજ્ઞાનના સાધનો ન્હોતા, પરતુ તેઓએ જગતના દ્રવ્યોનુ વર્ગીકરણ બાહ્યસાધનોને વશ વર્તાને કર્યું નથી પરતુ પોતાના અનુભવ સામગ્રીના સાધન ઉપરજ કર્યું છે અને તેથી સામગ્રીની સમજણ વિના તેમણે રચેલી પદ્ધતિ પર કેટલાક અણુગતા આક્ષેપો થાય છે ઉદાહરણ તરીકે, પાચ જ્ઞાનેન્દ્રિયો વડેજ બાહ્ય જગતનો અનુભવ થાય છે, અને તે શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ, રસ, ગધદ્વારાજ થાય છે, અને તેથી ગંધદ્વારથી જે દ્રવ્ય સમજાય તેને તેઓ પૃથ્વી એવુ નામ આપતા પછી હાલના વિજ્ઞાનના નિયમ પ્રમાણે તે ઘન હોય કે પ્રવાહી હોય કે વાયુઆકારવાળો હોય, તેવીજ રીતે સ્પર્શ વડે સમજાય તે પદાર્થને તે વાયુનો, રૂપથી સમજાય તે તેજનો, રસના વડે સમજાય તે જળનો, અને શબ્દ વડે સમજાય તે આકાશનો ઘડાયેલો સમજતા આ ઉપરાન્તના એટલે જ્ઞાનેન્દ્રિયોથી ચઢિયાતા રૂપોને તે લોકો માનસ પ્રત્યક્ષના વિષયરૂપ માનતા એથી હાલના સઘળા અનેક રસાયણિક તત્ત્વોને તેઓ પચભૂતોના શુદ્ધ અને મિશ્ર રૂપમા અન્તર્ગત કરતા, અને કોઇ પણ પદાર્થ આ પાચ વર્ગીકરણની બહાર ગયો નથી અને જવો સભવતો નથી આ સમજણ જુની આધ્યાત્મિક પ્રક્રિયાને ન્યાય કરવામા લક્ષમા રાખવાની જરૂર છે

અખાનું પંચીકરણ તેનો લયયોગ સાથે સંબંધ

અખાનું પંચીકરણ એકસો બે ચોપાઈનું છે. પંચીકરણની પ્રક્રિયા જગતની સૃષ્ટિનું સત્યપણું સાબીત કરવા અર્થે નથી. પરંતુ દેખાતા જગતનું મૂલકારણ બ્રહ્મ સાચું છે, અને તેના અનેકાકાર ભાસનો નામરૂપ વાળો વિલાસ ખોટો છે એ સમજાવવા સારૂ છે. ખોટામા જે સાચાપણાનો ભ્રમ થયો છે તે ભ્રમ દૂર કરવાનું અમોઘ સાધન તત્ત્વજ્ઞાન જ છે. પરંતુ તત્ત્વજ્ઞાન નિર્મળ, નિરુદ્ધ, અને નિરાવરણ ચિત્ત ઉત્પન્ન થયા વિના પ્રકટ થતું નથી. નિર્મળતા સાધન તે કર્મયોગ છે, નિરુદ્ધતા લાવનાર સાધન તે યોગ છે, અને નિરાવરણતા પ્રકટ કરનાર સાધન તે **તત્ત્વમસિ** વિગેરે મહાવાક્યનો પ્રબોધ છે.

યોગનો તત્ત્વજ્ઞાન માં ઉપયોગ તેના ચાર વિભાગ.
૧ રાજયોગ
૨ હઠયોગ
૩ મંત્રયોગ
૪ લયયોગ

ચિત્તનો નિરોધ કરનારા યોગ નામના સાધનના ચાર વિભાગ છે. (૧) રાજયોગ (૨) હઠયોગ, (૩) મંત્રયોગ, અને (૪) લયયોગ. આ ચાર યોગના પાદો અથવા વિભાગો તત્ત્વજ્ઞાનના ઉપકારક છે. યોગ જો કે પ્રત્યક્ષ રીતે બ્રહ્માત્મૈક્યનો અનુભવ પ્રકટ કરતો નથી તોપણ તે પરોક્ષ રીતે ચિત્તની નિરુદ્ધ અવસ્થા ઉત્પન્ન કરવા વડે સાધકના આત્માના શુદ્ધરૂપનો સાક્ષાત્કાર કરાવી શકે છે, અને તેના શારીર આત્માના અથવા પુરુષના શુદ્ધ સાક્ષિ ચેતનને પ્રકટ કર્યા પછી તે સાક્ષી ચેતન બ્રહ્મરૂપ વસ્તુ સાથે અભિન્ન છે એ અનુભવ પ્રકટ થવામા વિલંબ થતો નથી. પુરુષના શુદ્ધરૂપનો અનુભવ થયા પછી પુરુષોત્તમ અથવા પરમેશ્વરના શુદ્ધરૂપ સાથેનું તાદાત્મ્ય મહાવાક્યના પ્રબોધ વડે, જેમ દીવાસળી ઘસીએ અને દીવો થાય તેમ, સત્વર ઉદય પામે છે. ગુરુ અને શિષ્યના આત્માનો પ્રત્યક્ષ તાદાત્મ્ય ભાવ પ્રકટ કરનાર રાજયોગ છે, પ્રાણદ્વારા ઐકાત્મ્ય સધાવનાર

યોગ તે હઠયોગ છે, શબ્દદ્વારા ઐકાત્મ્ય સધાવનાર તે મન્ત્રયોગ છે, અને ચિત્તના એકીકરણ વડે આત્માનું અદ્વૈતપણુ જગાવનાર યોગ તે લયયોગ છે.

લયયોગના સવાલાખ× પ્રકારો સદાશિવે આ વિશ્વના હિત અર્થે આગમ શાસ્ત્રમા પ્રબોધ્યા છે તેમા નાદાનુસંધાન અથવા પ્રણવના ધારાવારી ગુંજન વડે જે લયયોગ સધાય છે તે પ્રકાર લયયોગનું શિખર ગણાય છે શુક યોગીન્દ્ર કહે છે કે —

नादानुसधान नमोस्तु तुभ्यम्
त्वा मन्महे मान्यतम लयानाम् ॥

પ્રણવના અનુસંધાનનું રહસ્ય શુક યોગીન્દ્રે ગૌડપાદાચાર્યને આપ્યુ હતું ગૌડપાદાચાર્યે તે રહસ્ય માણ્ડૂક્ય ઉપનિષદ્‌ની કારિકામા ગુંથ્યુ છે, અને તેનું ઉપાસના પદ્ધતિથી પ્રતિપાદન નૃસિંહતાપનીય ઉપનિષદ્‌મા વિસ્તારથી કરવામા આવ્યુ છે. તે વિદ્યા ગુરુ પરંપરાથી શંકરાચાર્યને પ્રાપ્ત થઈ હતી, અને તેના એક દેશમાથી પંચીકરણ વિદ્યાનો જન્મ થયો છે

પ્રણવ વડે અથવા શબ્દબ્રહ્મ વડે વિશ્વની સર્જન અને લયની પ્રક્રિયા.

પ્રણવ શબ્દનો ઉદ્‌ભવ સચેતન પ્રાણીઓમા કેવી રીતે થાય છે તેનું વર્ણન ઉપર આવી ગયુ છે આ વેદસાર જગતની સૃષ્ટિ, જગતની સ્થિતિ, અને જગતનો લય બરાબર સમજવામા આવે અને તે સમજણ પ્રમાણે ચિત્તનો 'પલટો' થાય તો જીવ અને જગતનો ભેદ, તથા જીવ અને ઈશ્વરનો ભેદ શમી જાય અને સાધક જીવ સિદ્ધ શિવરૂપે સ્થિત થાય એવું લયયોગનું મન્તવ્ય છે

× જુઓ યોગતારાવલિ, શ્લોક ૨ આ ગ્રન્થ સામાન્ય રીતે શંકરાચાર્યના નામે આરોપાયલો છે, પરંતુ ખરી રીતે તેમના પરાત્પર ગુરુ શુક યોગીન્દ્રની કૃતિ છે એમ જૂની લેખી પ્રતોથી જણાયેલુ છે

અખાના પચીકરણની ૧-૬ સુધીની ચોપાઈઓનું તાત્પર્ય.

દેશ,' કાળ, અને કાર્યકારણની મર્યાદામાં બંધાએલું એટલે પાશ-બદ્ધ થયેલું આપણું ચિત્ત પિંડગત' જીવનું બ્રહ્માંડગત ઈશ્વર સાથેનું તાદાત્મ્ય પ્રકટ થવા દેતું નથી. પરંતુ દેશ, કાળ, અને કાર્યકારણ-વાળા વસ્તુના સ્વભાવમા એકતારપણુ અથવા એકજ નિયમ પ્રવર્તે છે એવુ જો ચિત્ત સમજી શકે તો જીવ-ઈશ્વરના ભેદનો ભ્રમ નાશ થાય. આથી પાશબદ્ધ ચિત્તને પાશકાપવાનો અમોઘ ઉપાય તે "નાદાનું-સંધાન" આ પ્રણવનો નાદ અથવા ગુંજન અથવા ધ્વનિ દ્વારા બંધશામાં થાય છેઃ—

"વસ્તુ વિષે[1] સ્વભાવે શૂન્ય, તેમા પ્રણવની ઉઠે ધૂન્ય."

બ્રહ્મરૂપ તત્ત્વ અથવા વસ્તુ જે આપણા અનુભવનો વિષય છે તે પોતાના ભાવે (સ્વભાવે) શૂન્ય અને સ્પન્દ અથવા ક્ષોભ વિનાનું કેન્દ્ર ભાવમા રહેલુ બિન્દુ જેવું તત્ત્વ છે. અનાદિ અને અનંત સચ્ચિદ્ ઘન તત્ત્વ જ્યા ઘની ભાવને પામે ત્યા શૂન્ય બિન્દુ જાગે છે. પ્રણવની બિન્દુ નામની પાચમી માત્રા અનુરણન પછી શમી જતી કંઈક સમજાય છે. તેનુ પારિભાષિક નામ શૂન્ય -૦- અથવા બિન્દુ છે. આ શૂન્ય જોકે સ્પન્દ વિનાનું છે, ક્ષોભ વિનાનુ છે, તો પણ તેમા અદ્ભુત જ્ઞાન, ક્રિયા અને ઈચ્છા શક્તિનું ગુપ્ત બળ એકત્રિત થયેલું હોય છે. આ ગુપ્ત અવ્યક્ત બલ પ્રણવની બિન્દુમાત્રામા રહ્યુ છે, તેથી બિન્દુનુ બીજું નામ કારણબિન્દુ કહે છે, અને તે ખાલી ખોખું શૂન્ય ખરી રીતે નથી પરતુ સત્તાવાળું છે તેથી તેનું બીજું નામ મહ્-બ્રહ્મ, સદાશિવ, એવું આપવામા આવે છે. બૌદ્ધ મતના

---

૧ અખો "વિષય" (Object) એ શબ્દને જ્યા ત્યાં "વિષે" કરી નાખે છે. તેથી પાછળના ગુજરાતીમાં "વિષે" એટલે "માં" સંબંધવાળું" એવો અર્થ થવાથી અખાના ટીકાકારો અખાનો અભિપ્રાય ભૂલ્યા છે "વસ્તુ વિષે" એટલે વસ્તુમાં નહિ, પરંતુ "વસ્તુ રૂપ વિષય."

શૂન્યથી પૃથક પાડવા આ બિન્દુને છાન્દોગ્યની "પરાદેવતા" કહેવામા આવે છે. અને વિશ્વનું સર્જન કરવાને ઉન્મુખ થાય છે તેથી તેનુ વર્ણન શક્તિ સહિત શિવ એટલે સદાશિવ એ નામથી કરવામા આવે છે

જેમ પ્રત્યક્ષ ભૌતિક આકાશમા સૂર્યચન્દ્રાદિ ગોલકો બિન્દુ રૂપે તરે છે, રમે છે, અને તેમાજ લયને પામે છે, તેમ આ અવ્યક્ત ભૂમિકાના ચિદાકાશમા અથવા પ્રણવની કક્ષામા આ સચ્ચિદ્ઘન બિન્દુ તરે છે, રમે છે, અને શમે છે. આ કારણબિન્દુ ભેદાના જે નાદકલા જાગે છે તેને અખો "વૃન્ય"એ એ નામ આપે છે જગતનુ કારણ બિન્દુ જે સચ્ચિદ્ઘન છે તે ચિદાકાશમા પ્રથમ ક્ષોભ ઉત્પન્ન કરી કારણ ભૂમિકામાથી (Potential) કાર્ય ભૂમિકામા (Kinetic) પ્રકટ થાય છે આ કાર્ય કરવાને ઉન્મુખ સચ્ચિદ્ઘન બિન્દુને આગમની પરિભાષામા ઈશ્વરતત્ત્વ કહે છે તે સદાશિવની અપેક્ષાથી અપર છે તેથી તેને કાર્યબિન્દુ કહે છે, અથવા "અપરબ્રહ્મ" કહે છે તેનુ બીજુ નામ "શબ્દબ્રહ્મ" છે, અને લોકપ્રસિદ્ધ નામ ઓકાર અથવા પ્રણવ છે. શબ્દબ્રહ્મ-ઓકાર-અર્થબ્રહ્મ-ઈશ્વરતત્ત્વને જણવે છે, તેથી પ્રણવ શબ્દ પરમેશ્વરનો સહજ વાચક શબ્દ છે તે પરમેશ્વરનુ સુદર અને રહસ્યવાળુ નામ છે એ નામનો-અભિધાનનો અર્થ ઉકેલવો તેનુ નામ प्रणवान्कोलन છે

પ્રણવની બિન્દુમાત્રા (પાચમી) અને નાદકલા ચોથી (અર્ધ માત્રા) ઉચ્ચારના ક્રમ વડે સમજાયા પછી આ સમસ્ત પ્રણવ અથવા 'એકાક્ષર" બ્રહ્મ વ્યસ્ત પ્રણવ એટલે ભેદ પામતો અક્ષર થાય છે આ ભેદાતા રૂપને अकार, उकार, અને मकार એવી ત્રણ માત્રાઓ કહે છે તેમા પ્રથમ માત્રા ઉચ્ચારના ક્રમમા કંઠ મૂલમાથી જાગે છે, તેથી તેને आदि એટલે સૃષ્ટિમાત્રા કહે છે. બીજી માત્રા કંઠ મધ્યમાથી ઉચ્ચારના ક્રમથી જાગે છે તેથી તેને उन्मेष એટલે અંકુર કાઢતી-સ્થિતિમાત્રા-કહે છે ત્રીજી માત્રા

વાણીના સઘળાં સ્પર્શ સ્થાનોને પૂર્ણ કરી બે ઓઠને બંધ કરી શબ્દનું પૂર્ણ માપ અથવા શબ્દનો લય કરે છે તેથી તેને માન માત્રા અથવા લય માત્રા કહે છે. આ પ્રણવનો વ્યસ્ત એટલે ભેદાયેલો ત્રિવર્ગ છે.

અખો "પ્રણવની ધૂન્ય"માંથી–નાદાનુસંધાન વડે જે સૃષ્ટિ ઉત્પન્ન થાય છે તેને ત્રિવર્ગ કહે છે, અને તે "ત્રિવર્ગ"માંથી જે તત્વો પ્રકટ થાય છે તેને "ઉપસર્ગ" કહે છે. ત્રિવર્ગની સૃષ્ટિ કહેવાય અને તત્વોની વિસૃષ્ટિ કહેવાય. આ "ત્રિવર્ગ" અથવા ત્રિપુટીઓ પ્રણવની માત્રાથી સમજાતી મુખ્યત્વે કરીને નીચે પ્રમાણે આગમ શાસ્ત્રમા વર્ણવી છે—

પ્રણવની વ્યસ્ત ત્રણ માત્રાઓ	વેદ ત્રિવર્ગ.	ભોગ્ય–ત્રિવર્ગ.	ભોક્તૃ–ત્રિવર્ગ.	અવસ્થા–ત્રિવર્ગ.	ભોગ–ત્રિવર્ગ.	ગુણ–ત્રિવર્ગ	દેવ ત્રિવર્ગ
	૧	૨	૩	૪	૫	૬	૭
अकार	ઋગ	ભૂલોક	વિશ્વ	જાગ્રત્	સ્થૂલ	સત્વ	વિષ્ણુ
उकार	યજુર્	ભુવર્લોક	તૈજસ	સ્વપ્ન	સૂક્ષ્મ	રજસ	બ્રહ્મા
मकार	સામ	સ્વર્લોક	પ્રાજ્ઞ	સુષુપ્તિ	કારણ	તમસ	રુદ્ર

આ ત્રિવર્ગો અથવા ત્રિપુટીઓ પરસ્પર સંકલિત હોય છે, અને તેમા સમસ્ત પ્રણવની ચોથી (તુરીય) નાદમાત્રા અને પાચમી (તુરીયાતીત) બિન્દુમાત્રા ઇશ્વર પદ અને સદાશિવ પદને લગતી, ગુંથાયેલી હોય છે. પરંતુ ચોથા અને પાચમા પદના અનુભવો જાગ્રત, સ્વપ્ન, અને સુષુપ્તિમા રચી પચી રહેનાર જીવને સ્ફુટ થતા

નથી એટલે તે અનુભવો નિમેષ કેનામા રહે છે, એટલે મીચાયેલી આખ વડે જેમ માત્ર ધાણુજ જણાય અથવા અધારાનું પટલજ જણાય તેમ અજ્ઞાન ભૂમિકામા ઢકાયેલા રહે છે.

ઉપર જણાવેના ગુણત્રયની સામ્ય અવસ્થાને પ્રકૃતિશક્તિ કહે છે, નાદમાત્રાની અવસ્થાને માયાશક્તિ કહે છે અથવા અખાની પરિભાષામા "શન્ય સ્વામિની' એટલે બિન્દુપદની–ઈશ્વરની–પત્ની કહે છે, બિન્દુમાત્રાની શક્તિને ચિચ્છક્તિ કહે છે આ શક્તિત્રયી પૈકી પ્રકૃતિ શક્તિમાથી ગુણત્રયના ક્ષોભ વડે ચોવીસ તત્વોનો ઉદય થાય છે.

તમોગુણના ક્ષોભ વડે પ્રકૃતિશક્તિના ગર્ભાશયમા પૃથ્વીઆદિ પચભૂતોની ઉત્પત્તિ થાય છે, રજોગુણ ક્ષોભ વડે દશ ઈન્દ્રિયો તે તે ઈન્દ્રિયોના દેવતા સૃષ્ટિ સાથે પ્રકટે છે અને સત્વગુણના ક્ષોભ વડે અન્ત કરણ ચતુષ્ટય (મન, બુદ્ધિ, ચિત્ત, અને અહકાર) અને શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ, રસ, અને ગન્ધની તન્માત્રાઓ પ્રકટે છે આ રીતે એકદર ૫+૧૦+(૪+૫)=૨૪ તત્વો ઉદય થાય છે

આ ચોવીસ તત્વો પ્રકૃતિશક્તિના ગર્ભાશયમા પડે છે, પણ આ પ્રકૃતિનો ગર્ભાશય જેના દેહમા અથવા પિંડમા છે તે પચીસમી શકિત તે માયા શક્તિ છે, અને તેના સ્વામી અથવા અધ્યક્ષ પરમેશ્વર, નારાયણ, "મહાવિષ્ણુ',એવા અનેક નામવાળો છવ્વીસમો પુરુષોત્તમ છે.

અખો છવ્વીસ તત્ત્વો ભાગવતને અનુસાર છે એમ જણાવે છે શ્રીમદ્ ભાગવતના ત્રીજા સ્કધના છવ્વીસમા અધ્યાયમા આ છવ્વીસ તત્ત્વોની સ્પષ્ટ ગણના ભગવાન્ કપિલદેવે પોતાના માતા દેવહૂતિને કરી બતાવી છે, અને તેમા પચભૂતો (પચીકૃત પચમહાભૂત), તેના પાચ સૂક્ષ્મ તન્માત્ર નામના ભેદરૂપો (શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ, રસ અને ગન્ધ); પાચ જ્ઞાનેન્દ્રિયો અને પાચ કર્મેન્દ્રિય મળી દશ, અને અન્તકરણના ચાર વર્ગ મળી ચોવીસ તત્ત્વો જડ, પચીસમુ તત્ત્વ તે જે પિંડમા

અખાએ ભાગવત અનુસાર તત્ત્વોનુ વર્ગીકરણ કર્યું છે, અને તેમાં સાંખ્યવાદનો સ્વીકાર છે.

તે ચોવીસ એકત્ર થયા છે તેનો અધ્યક્ષ જીવ (અવ્યાકૃત એટલે માયામાં વશ થયેલો) અને છવ્વીસમો તે માયાનો અધ્યક્ષ તે પુરુષોત્તમ અથવા મહાવિષ્ણુ એ રીતે વ્યવસ્થા કરવામાં આવી છે. વળી એકાદશ સ્કંધના બાવીસમા અધ્યાયમાં તત્ત્વોનું અનેકધા વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે. અને તેમાં ૪, ૬, ૭, ૯, ૧૧. ૧૩, ૧૬, ૧૭, ૨૫, ૨૬, ૨૮ વિગેરે તત્ત્વોના વિભાગો દર્શાવ્યા છે. તે બધાં પ્રકરણોનો વિચાર કરતાં સમજાય છે કે શ્રીમદ્ ભાગવત શાસ્ત્ર પ્રમાણે તત્ત્વોનું વર્ગીકરણ જોકે પાયામા સાખ્ય શાસ્ત્રને અનુસરતું છે, પરંતુ તે નિરીશ્વર સાંખ્ય નહિ પણ સેશ્વર સાખ્ય છે. સેશ્વર સાખ્ય ઉપનિષદના મત સાથે અદ્વૈતાનુસારી હોવાથી ભાગવતમા સાખ્ય અને વેદાન્તની એકવાક્યતા કરવામાં આવી છે. અને અખો આ એકવાક્યતા સ્વીકારી પોતાના સિદ્ધાન્તો જણાવે છે. આ અદ્વૈતાનુસાર, ચૈતન્ય એકજ વસ્તુ છે, અને તે માયાની પીઠમા રહેલુ છે. તેને મહાવિષ્ણુ અથવા પુરુષોત્તમ કહે છે. તે મહાવિષ્ણુ અથવા પુરુષોત્તમ વિશ્વની અંદર પુરુષ (જીવ) બને છે, અને બહાર રહી કાળ બને છે. આ મહાવિષ્ણુ પુરુષ રૂપે અંદર રહીને અને કાળ રૂપે બહાર રહીને પ્રકૃતિ શક્તિનુ નિયમન કરે છે અને તે પ્રકૃતિ યોનિને ક્ષુબ્ધ કરે છે.* તેમાથી તત્ત્વજાળ ઉત્પન્ન થાય છે, અને તેમા હિરણ્ય ગર્ભ પુરુષ" જાગે છે. આ પુરુષ તે બ્રહ્માડનો આદિ જીવ અને પિંડમા પ્રકટ થતા આભાસો તે આપણા જેવા અનેક સંસારી જીવો, પરંતુ આ પિંડની અને બ્રહ્માડના તત્ત્વોની અને તેના કાર્યોની રમત ખરી રીતે એકજ ચૈતન્ય રમે છે એ સમજણ પંચીકરણના મહાવાક્યથી અખો આપે છે.

---

* જુઓ — दैवात्क्षुभितधर्मिण्यां, स्वयोनौ तु पर· पुमान् ।
आधत्त वीर्यं साऽसूत महत्तत्त्वं हिरणमयम् ॥

भा–३ अ. २६

પંચીકરણની ૯-૩૨ સુધીની ચોપાઇઓ.

પિંડમા આ પચમૂતના ગુણધર્મો કેવી રીતે પ્રવેશ પામ્યા છે તેની સાદી સમજણ અખો આપે છે અને કહે છે કે —

"નિર્ગુણ તે રવે સ્વામી આપ, સગુણ નિમિત્તે સવળે વ્યાપ"

ગુણાતીત મહાવિષ્ણુ ચૈતન્ય પોતાના મૂળ રૂપમા પ્રતિષ્ઠિત છે અને સગુણ રૂપે સવળા વિશ્વમા વ્યાપી રહ્યું છે

પંચીકરણની ૩૪-૯૩ ચોપાઇઓમાં ચૈતન્યની વ્યાપ્તિ ચારે દેહમાં શી રીતે છે તે સમજાવ્યું છે.

આ મહાવિષ્ણુનું ચૈતન્ય સ્વરૂપ પિંડના તેમ બ્રહ્માડના ચાર પ્રકારના દેહમા વ્યાપ્ત શી રીતે થયુ છે તે સમજાવવા ચાર દેહની પ્રક્રિયા રચવામા આવે છે દેહ ચાર પ્રકારના છે. (૧) મહાકારણ દેહ જેનું નામ કૈવલ્ય દેહ પણ છે, (૨) કારણ દેહ, (૩) વાસના દેહ અથવા લિંગ શરીર, (૪) સ્થુળ દેહ-આ ચારે પ્રકારના દેહો પરસ્પર કાર્યકારણના નિયમથી ગુથાયેલા છે એટલે સ્થૂલ (કાર્ય) નું કારણ લિંગ શરીર, લિંગનુ કારણ "દેહ ચૈતન્ય ધામ" એટલે કારણ દેહ જેમા અવિદ્યા, કામ અને કર્મના બીજકો રહે છે જે વાસના દ્વારા અંકુરિત થઈ સૂક્ષ્મ દેહ રચે છે, અને આ સૂક્ષ્મ શરીર સ્થુલદેહમા પરિણામ પામે છે.

સ્થુળ દેહના ઘટક તત્વો પાચ મહાભૂતના અણુઓ, પાચ કર્મેન્દ્રિયો અને પાચ જ્ઞાનેન્દ્રિયો મળી પદર ગણાય છે.

સૂક્ષ્મ દેહના ઘટક તત્ત્વો પાચતન્માત્રાઓ (એટલે અપચીકૃત પાચભૂતો-શબ્દાદિ તન્માત્રાઓ) અને ચાર અન્ત કરણ મળી નવ છે

કારણ શરીરના ઘટક તત્ત્વને ચૈતન્યમાત્રા કહે છે જેને ઉપનિષદમા મહામાત્રા કહી છે ખરી રીતે આ ચૈતન્યમાત્રા ચોખ્ખી

નથી, પરંતુ અવિદ્યાની અંધારી વાળી, બહાર નીકળવાના વેગવાળી એટલે કામવેગ વાળી, અને ઇન્દ્રિયોને ક્ષોભ પમાડનારી એટલે કર્મના સંસ્કારોના બળ વાળી, એમ ત્રણ અશુદ્ધ ધાતુથી બગડેલી હોય છે, અને તેથીજ તે ચૈતન્યમાત્રા પ્રસવ વાળી છે.

મહાકારણ દેહ તે ખરી રીતે કૈવલ્ય દેહ છે, અને મહાવિષ્ણુનું નિર્મળ સ્વરૂપ છે, અને તેમા અવિદ્યા, કામ, અને કર્મના મલ વાળા સંસ્કારો નથી

સ્થુલના પંદર, સૂક્ષ્મના નવ, કારણનું એક (જેમા અવિદ્યા, કામ. કર્મના ત્રણ પુરો અન્તર્ગત છે,) અને મહાકારણનું શુદ્ધચૈતન્ય એક—એમ એકંદર છવ્વીસ તત્ત્વોની પિંડમા વ્યાપ્તિ એટલે પ્રસરણ છે.

પંચીકરણની ૪૦ થી ૬૩ સુધીની ચોપાઈમાં ચાર દેહના વ્યાપારો છેવટના મહાકારણ અથવા કૈવલ્ય દેહ સુધી શી રીતે પહોંચે છે તેની સમજણ

પિંડમા બધાયેના પચ્ચીસમા જીવપુરુષની ભોગસામગ્રી કેવી રીતે સિદ્ધ થાય છે તેનું વર્ણન ૪૦ થી ૬૩ મી ચોપાઈઓમા આપવામા આવ્યુ છે સ્થુલમાથી સૂક્ષ્મમા, સૂક્ષ્મમાથી કારણમા, કારણમાથી મહાકારણમા જીવનું નિત્ય જવુ આવવુ થતા સ્થૂલ, સૂક્ષ્મ અને કારણ દેહ સાથે તેનો જાગ્રત્, સ્વપ્ન, અને સુષુપ્તિનો ખેલ તે રમી જાણે છે, અને મહાકારણ અથવા કૈવલ્ય દેહનુ તેને ભાન નથી આ સંસરણ એકજ દેહમા થાય છે તેમ નથી, પરંતુ અનેક યોનિમા જન્મ મરણની પરંપરા સૂક્ષ્મદેહની વાસના ચનાવ્યાજ કરે છે, અને ભવચક્રમા નાના દેહ ધારીઓ અટવાય છે એમ નથી પરંતુ વૈકુંઠ સુધી પહોચનારા જીવો આ ભવભ્રમણમા ભમે છે અખો કહે છે કે —

"વૈકુંઠ સુધી એક માંડણી ત્રૈલોક્ય સુધી જોજે ગણી,
ત્રૈલોક્યનાથ ધરી આવે દેહ, કાઢ સકળમા તેનો તેહ."

ભગવાન નીચે ઉતરી દેહ ધારણ કરી આવે તોપણ આ દેહ ભ્રમ જેવોને તેવોજ દેખાય છે અને અનુભવાય છે.

પંચીકરણની ૬૪ થી ૭૪ સુધીની ચોપાઇઓમાં જીવ ઈશ્વરના દેહ અને વ્યાપારોની સરખામણી.

જ્યારે કૈવલ્ય દેહની એટયે મહાકારણ રૂપની ઓળખ થાય ત્યારેજ આ ભ્રમ દૂર થાય છે. પિંડધારી જીવને અને બ્રહ્માંડ દેહધારી ઈશ્વરને સંસારની પ્રતીતિ કેવી થાય છે તેની સમજણ ૬૪ થી ૭૪ મી ચોપાઇઓમા આપવામા આવી છે જીવનુ અને ઇશ્વરનુ ભેદનાણુ રૂપ કેવા પ્રકારનું છે, જીવના દેહોમા અને ઇશ્વરના દેહમા ઘટક તત્ત્વો કેવી રીતે ગોઠવાયા છે, જીવના દેહમા પાચ[5]ભૂત, દશ પ્રકારના વાયુ[10] અથવા પ્રાણ દશ ઇન્દ્રિયો[10], પાચ તન્માત્રાઓ[5], ચાર અન્ત કરણ[4] અને દશ ઇન્દ્રિયો અને ચાર અન્તકરણના અનુગ્રહ કરનાર ચૌદ[14] દેવતાઓની કળા, અને [1]માયા મળી એકંદર ઓગણપચ્ચાસ જડ તત્ત્વોના વિકારો ચાલ્યાજ કરે છે ઇશ્વરના દેહમા સત્તર તત્ત્વોના વિનામો ચાલે છે, અને તેમા પંચ પ્રાણ, દશ ઇન્દ્રિય, અને મન તથા બુદ્ધિ મળી સત્તર તત્ત્વોની માત્રાઓ કામ કરે છે, અને અપંચીકૃત પચભૂતોના કાર્યો છે.

પંચીકરણની ૭૪ થી ૮૧ સુધીની કડીઓમાં સમાયેલો વિષય.

જીવના દશ પ્રાણેનું સ્વરૂપ અને તેના દેહમા થતા કાર્યો, ચોવીસ તત્ત્વોનું પુન પંચકોશમા વર્ગીકરણ અને આ સર્વ જડ પિંડમા મૂલ ચૈતન્યના સચ્ચિદાનંદ ધર્મો શી રીતે ફેલાયેલા છે તેની સમજણ ૭૪થી ૮૧ ચોપાઇઓમા આપવામા આવી છે.

આટલે સુધી જીવોનો ભોગ શી રીતે સિદ્ધ થય છે તે સમજાવ્યા પછી તેનો મોક્ષક્રમ ઇશ્વર સંબંધથી કેવી રીતે થાય છે તેનું

સ્વરૂપ અખો ૮૨થી ૮૯ સુધીની ચોપાઇ-ઓમા આપે છે.

પચીકરણની ૮૨ થી ૮૯મી ચોપાઇઓમાં ક્રમ મોક્ષનુ રૂપ.

જીવની ઉપાધિઓને એટલે પિંડના તત્ત્વોને ઇશ્વરની ઉપાધિઓ સાથે એટલે બ્રહ્માડના તત્ત્વો સાથે એકતાર કરવાથી તે બે ચૈતન્યો એકવત્ અનુભવાય છે આ ક્રમમોક્ષની પાયરીઓ (૧) સાલોક્ય (૨) સામીપ્ય, (૩) સારૂપ્ય, (૪) સાયુજ્યની ગણાય છે પરતુ આ ચાર પ્રકારના મોક્ષ તે સોપાધિક મોક્ષ છે, નિરુપાધિ મોક્ષ તે કૈવલ્ય છે. તેમા જીવ–ઇશ્વરનો ભેદાભાસ શમી જાય છે.

આ પિંડ બ્રહ્માડનું એકતારપણુ જણાવનાર શબ્દબ્રહ્મના સંબધમા જે ઉપક્રમ ચોથી ચોપાઇમા.—

પંચીકરણની ૯૦ થી ૯૪ સુધીની ચોપાઇઓમાં શબ્દબ્રહ્મના વિલાસનો ઉપસંહાર

" વસ્તુ વિષે સ્વભાવે શૂન્ય,
તેમા પ્રણવની ઉઠે ધુન્ય,
તે ઓકાર તણો ત્રિવર્ગ,
તત્ત્વ બધા તેનો ઉપસર્ગ "—

એ રીતે કર્યો હતો તેનો ઉપસંહાર ચાર પ્રકારની અજપા મત્રમાથી પ્રકટ થતી પરા, પશ્યતી, મધ્યમા, વૈખરી વાણીના ચાર પાદની વ્યવસ્થા વડે કરવામા આવે છે, અને પચીકરણનુ ફળ વર્ણવવામા આવે છે

પચીકરણની ૯૫ થી ૧૦૨ સુધીની ચોપાઇઓમાં ફલવર્ણન.

"એ પચી કરણ છે મહાવાક્ય,
એણે થાયે અનુપમ પરિપાક,
જતપણ જેને છે સત્ય,
તેણે કરવુ તેનું નિત્ય"

એ પચી કરણનો "નિત્ય" પાઠ કરી જે અનુભવનિધિ મેળવે છે તેમા જીવન્મુક્તનુ પદ

અને તેઓનો મહિમા કેવો હોય છે તે સમજાવી આખો શબ્દજાળને એકત્રિત કરી કહે છે કે —

"અહંબ્રહ્મ તે શબ્દજ વિના, એ સમજે આખા વેત્તા વિના"

"હું બ્રહ્મ છું" એ અનુભવ શબ્દનો આશ્રય લીધા વિના જેને થાય છે અને જેનામાં હું બ્રહ્મ છું એવું જાણવા છતાં પણ અભિમાન નથી તે મહાપદમાં સ્થિત મુક્ત પુરુષ ખરેખર અવનારી ઇશ્વર સરખો છે.

અમદાવાદ.

તા. ૧૬-૧૦-૨૮.   નર્મદાશંકર દેવશંકર.

અખાકૃત કાવ્યો.

ભાગ ૧.

શ્રી અખે ગીતા×

કડવું-૧ હરિગુરુ સંતની સ્તુતિ.

રાગ ધન્યાશ્રી

ૐ નમો ત્રિગુણપતિ-રાયજી,
સર્વે પહેલા[1] જે પૂજાયજી,
અગમ અગોચર જેને શ્રુતિ ગાયજી,
ચરણ ચિંતવી હું લાગુ પાયજી. ૧

હયલો

ચરણ ચિંતવી સ્તુતિ કરૂ, ચિદ્દશક્તિ બ્રહ્માનંદની,
અણછતો અખો અધ્યારોપ કરે, તે કથા નિજ આનંદની. ૨
ગુરુ ગોવિંદ ગોવિંદ ગુરુ, તેહેનું નામ જુગલ રૂપ એક,
તેને સ્તવુ નીચો નમી, કરું બુધ્યમાન વિવેક. ૩
પરાત્પર પરબ્રહ્મ જે, તે મન-વાણીને અગમ્ય,
તેનો તે લક્ષ આપી શકે, તે માટે ગુરુ તે બ્રહ્મ. ૪
શ્વાન શૂકર મિંડાન ખર, તેના ટોળાનો જે જંત,
તેને મૂકે હરિ કરી, જેને મળે સદ્દગુરુ સન્ત ૫
ગુરુ મહિમા છે અતિ ઘણો, કોઇ સમજે સત સુજાણ,
તે ગુરુ-ગોવિંદ એકતા લહે, જેને લાગ્યા સદ્દગુરુ-બાણ ૬
જેમ રવિ દેખાડે રવિધામને, તેમ ગુરુ દેખાડે ગામ,
તે માટે હરિ તે ગુરુ, ગુરુ ગોવિંદ એવુ નામ. ૭

× અ તથા अ' લેખી પ્રતમા બાલબોધ લીપિમા આમુખ વાક્ય નીચે પ્રમાણે છે अथ अखेगीता महामोक्षदायिनी ब्रह्मविद्या लिख्यते । ૐ तत्सदिति निर्देशो इति मन्त्र. ॥ ' સ્વામીજી રઘુનાથજી સચ્ચિદાનંદરૂપ સત્ય છે" એવો અન્ત છે. ૧ અ તથા આ "પહેલો."

[૨]ચેહન શમ્યા જે સંતના, તે ગુરુ—ગોવિંદ એકતા ભજે;
બીજા માહે રસ ભર્યો, તે [૩]વણુધડયુ રૂપ નીપજે. ૮
જેમ સુવર્ણ કેરી મોહોરમાહે, અન્ય મુદ્રા છે અતિ ઘણી;
તેમ ગુરુ ભજનમાહે[૪] સર્વ આવ્યુ, જો મન વળે ગુરુ ચરણભણી. ૯
જેમ બધિર ન જાણે નાદ સુખને, સ્વાદ ન [૫]હોયે રસના વિના;
તેમ ગુરુ વિના હરિ નવ મળે, જેમ ભોગ ન પામે નિર્ધના. ૧૦
કહે અખો કહું વળી વળી, જે ટાળવા[૬] હીડો જન્તને;
એ આરસ શુ ઉરમા ધરો, તો સેવો હરિ ગુરુ સન્તને. ૧૧

કડવું–૨ વેદાન્તી કવિયોની સ્તુતિ.

રાગ ધન્યાશ્રી.

કવિજને આગે ગ્રંથ બહુ કર્યાજી, વિધવિધેકરા જુગને વિસ્તર્યાજી;
ષટ્દર્શનના મત બહુ ઓચર્યાજી, પૂર્વના [૧]કવિના નામે [૨]ઓધર્યાજી. ૧

ઉથલો

ઓધર્યાં બહુ સ્તુતિ કરીને, એવી ગ્રંથકારની રીત છે,
સૂર્ય આગળ ખદ્યોત[૩] કિશો, એવી બોલવાની નીત છે. ૨
જાહ્નવી આગળ જેમ વોહોકળો, સુરતરુ આગળ બદરી યથા;
પારિજાતક પામે અરણી, મહાકવિ આગળ હું તથા. ૩
ગરુડ આગળ યથા કુરરી, સાગર આગળ જેમ કૂપ;
મેઘ આગળ યથા ઝાકળ, કયા તેલ ને કયા ઘૂપ. ૪
બાવના ચંદનની બહેક આગળ, કશો ગોબે કરીર;
કશુ નીર નવાણનું, [૪]જ્યહા રસ કૂપિકાનું નીર. ૫

---

૨ ગ ચિહ્ન શમ્યું તે સંતનું, જે ૩ ગ વણુઘડ્યે. ૪ ગ ભજનમા.
૫ ગ ન પામે. ૫ ગ સહુકોએ સુણો. ૬ અ હીડે. આ દિશે.
૧ (ગ) કવિના, ૨ (ગ) ઊધર્યા. ૩ (ગ) કશો. ૪ (ગ) કિહાં.

પારસના પરતાપ આગળ, અન્ય વિદ્યા [૫]કહી માત્ર;
કિહાં ક્ષુદ્ર દેવ ઉપાસના, જેને કરે અક્ષય પાત્ર. ૬

એહવા કવિજન ગ્રંથ આદે, ગલિત વચન બોલતા હવા;
કહું કોપ ક્રોધ કરો રખે, [૬]હીંડુ બાળક બુધ્યે[૭] બોલવા. ૭

તેણે ગ્રંથ પહેલું એમ [૮]જણાવ્યું, અમો મગણ જગણ નથી જાણતા;
તુક [૯]ચોક ને ઝડઝમક, અમો લક્ષ વિના નથી આણતા. ૮

એમ ગલિતપણે ગરુઆ થયા, કરુણા, ઉપજાવી કવિજને;
[૧૦]હું તો એટલું કહીને રતનું, રખે કવિ જાણો મુજને. ૯

હું તો જેમ દારુકેરી પૂતળી, તે ચાળા કરે અપાર;
પણ કાષ્ટમાહે કાંઈ નથી, એ તો કલ ચાપે સૂત્રધાર. ૧૦

કહે અખો સહુકો સૂણો, એમ સમઝો નિજ જંતને;
[૧૧]પરમપદને હિંડો પામવા, તમો સેવો હરિ–ગુરુ–સંતને. ૧૧

કડવું ૩—વેદાન્તના પ્રાચીન શ્રોતાવક્તાનાં નામ

રાગ ધન્યાશ્રી.

અણછતો આત્મા તે શું ઓચરેજી, આપનું વર્ણન તે આપે કરેજી;
જીવતણું પદ જોતા નીસરેજી, સાખ્યયોગ જોતા જે હરિ ઉગરેજી. ૧

ઢથલો.

ઉગરે જે વિચાર કરતા, બ્રહ્માદિક જે ગ્રહી રહ્યા;
[૧૨]તમો હરિને ઓળખો, જે આદ્યપુરુષ અજને કહ્યા. ૨

જે પદ શિવના તન પ્રત્યે, દત્તે કહ્યુ વિશદ કરી;
આકાશવત્ કરી કથા, ષડાનને ઉરમા ધરી. ૩

---

૫ (ગ) કોણ માત્ર. ૬ (ગ) હીંડીશ. ૭ (ગ) બુદ્ધિ. ૮ (ગ) જાણવું. ૯ (ગ) ચોઝ ચાતુરી ઝડઝમકો. ૧૦ (ગ) હું એટલું કહીને. ૧૧ (ગ) ઇચ્છો પરમપદને પામવા, તો. ૧૨ (ગ) તે

વિધિ વસિષ્ઠે કહી કથા, રઘુનદનને[2] જેહ,
અર્ણવ બ્રહ્મવિદ્યા તણો, ભાઇ દેખાડયો છે તેહ. ૪
અનન્ત પ્રકારે અચ્યુને, કહ્યુ ઉપારથને[3] જ્ઞાન,
ગીતા ગાઈ ગોવિંદે, કર્મ-જોગ નિદાન ૫
સમઝાવ્યા સાને કરી, જનકે જે શુકદેવ,
મહામુક્ત થઇને પરવર્યાં, જ્યારે ત્રીછ્યો [4]અન્તરનો ભેવ ૬
ભીષ્મે ભગવાન સાન્નિધ્યે,[5] પાડવ પ્રત્યે જે કહ્યુ
શાંતિપર્વે શાત[6] ખીધા, હત્યાનું હારદ ગયુ ૭
વેદવ્યાસે વેદ વેહેચ્યા, કર્મ ધર્મ પોષ્યા જીવને,
તેની [7]દાઝે લાગો દાઝવા, જો ન જાણ્યા શિવને ૮
પછી નારદે નારાયણકેરુ, નિજ જ્ઞાન કહ્યુ મહાદ્વિજને
ત્યારે દ્વૈપાયનની દાઝ ભાગી, જ્યારે કૃપા કીધી સતજને ૯
શિવે કહ્યુ શિવા પ્રત્યે, નિરાલબ નિજ ધામ,
અમર કીધો આત્મા, અદ્યાપિ સહસ્ત્ર નામ. ૧૦
કહે અખો વસ્તુ જ્ઞાન વિના, કુશળ ન હોય જતને,
નિજ ધામ હીંડો પામવા[8], તો સેવો હરિ-ગુરુ-સન્તને ૧૧

કડવુ ૪—અજ્ઞાની જીવની દુઃખદશા

રાગ ધન્યાશ્રી

જતે ન જાણ્યો [1]જેહે નિજ આતમાજી,
તે ભટકયો ભમ્યોં માયાના સાથમાજી,
જેમ રયણીનો ભૂલ્યો ઘર પામે પ્રાતમાજી
પણ દિવસે દિશ ભોડયો તે[2] ઘણુ રડવડે રાતમાજી ૧

---

૨ (ग) રઘુનદન ૩ (ग) ભાગ્તને ૪ અન્તર ૫ (ग) સાન્નિધ્ય ૬ (ग) શાના ખીધી ૭ (न) દાઝે લાગ્યા દાઝવા જો જાણ્યા નહિ નિજ શિવને ૮ (ग) પામવા ૧ (ग) જે. ૨ (ग) ઘણું ભમે ભમે

ઉથલો

રાત્યમાહે રડવડે ઘણુ, અજ્ઞાને આવર્યો હુતો;
તે નિજ આત્માથી ઓતળીને, વિચરતો માયાવતો. ૨

જેમ સુતો નર નિદ્રા વિષે, માયા બહુ બીજી રચે;
કારજ કારણ પોતે થઇને, નિદ્રાવશમા તે પચે. ૩

આપથી ઓતળે થકિ, અસંભાવના ઉપજે;
પછે વિપરિત ભાવના, [3]મન આણે દુઃખ પામે થોડે ગજે. ૪

પંચ પરવાર[4] માયા અવિદ્યા, હુ મારૂ આદે સહિ;
તે ફરે ફેરા બહુ ભવ વિષે, જ્યમ મણિ નિગમે આધળે અહિ. ૫

તે ભોગ દેખી ભૂર થાયે, લડાવવા ઇંદ્રિવિખે;
સંસાર સુખ સત્ય જાણી, [5]કર્માદિક તે નિત્યે ભખે. ૬

કર્મ જડને કર્મ વહાલા, તે મર્મ ન સમજે બ્રહ્મનો;
ફરી ફરી તે આચરે, પણ ટળે નહીં દેહ ચર્મનો. ૭

પરમાત્માને [6]પીઠ દઇને, આત્મા ઇન્દ્રિ જુવે;
ઇંદ્રિની દૃષ્ટિ વિષે સામી, એમ આપોપુ નર ખુવે. ૮

વિષય [7]વિરક્ત તે હરિથી, નીચપણુ દે જીવને;
અજ્ઞાને અવળો ફર્યો, તે સન્મુખ ના હોય શિવને. ૯

સંસારના સુખ અધિક દેખી, કૃપા માને ઇશ્વરી;
અન્તર માહેનું જ્યાન ન જાણે, તે પ્રાણપતિ ગયો વિસરી. ૧૦

અખો કહે સહુકો સુણો, જો આણો જીવના અન્તને;
હીંડો પરમપદને પામવા, તો સેવો હરિ-ગુરુ-સન્તને. ૧૧

---

૩ (ગ) આચરે જે. ૪. (ગ) પર્વાં. ૫ (ગ) કર્મમોદક. ૬ (ગ) પુઠ. ૭ (ગ) વરકત ૮ (ગ) ફરે. ૯ પરમાનદને.

પદ ૧—અજ્ઞાનથી જીવદશાની પ્રાપ્તિ.

રાગ સામેરી

જીવની આદ્ય વિચારો રે પંડિતો, આદ્ય જોના તે અનાદ્ય દિશે;
દેહન્તણી છાયા સમાયે તે દેહ વિષે, જ્યારે મધ્ય આવે સૂર શિશે. જીવ૦

તન મનને ઓળખ્યા વિના આફળે, જેમ સૂત્રધાર નિજ નામ નિરખે;
તેજસૂત્રધાર [1]તેણે નાવ બેઠે થકે, પછે પરવશ પડયો પંથ કર્મે. જીવ૦

તન મન નૌકા જીવ ગણે માહરૂ, ભવસાગર મધ્ય કાલ બેઠે;
કર્મના વાયુને વશ [2]લાગ્યો ડોલવા, [4]ત્યારે હાથથી વાત વટકી
તેનો નેડે. જીવ૦

[3]ભ્રમે ભ્રમ ભટકે ઘણા ભવ વિષે, ગુરુ ગોવિંદના શરણ પામે;
માયારૂપણી મા જ વાહાલી અખા, જાણીને જનની ભેદ રાખે. જીવ૦

કડવું ૫—જીવ ઉપર માયાનો દગો.

રાગ ધન્યાશ્રી.

મર્મ ન સમજે માયાતણોજી,
તે નર જાણે હું ઘણું બોલણોજી;
તેહને જાણે જનુની[1] આપણોજી,
તે ભવ ભટકે સહુથી અતિ ઘણોજી. ૧

હયરો.

તે ભવમાહે ભટકે ઘણું, અને પોતાનો કરી ઠગે;
જેમ વિશ્વાસીને વેધે વેરી, દીન થઈ મારે દગે. ૨

જેમ પાળે બેરીને ખાટકી, તેને ભક્ષ ભોગ[2] આપે ઘણું,
પછી વધ કરે વાઈ કરીને, એ લક્ષણ અજા તણું. ૩

---

૧ (ग) તે. ૨ (ग) પડયો લાગ્યો. ૩ (ग) ભ્રમનાએ. ૪ (ग) જ્યારે હાથથી વાત વટકીજ. ૧ (ग) જનની ૨ (ग) ભોજ્ય.

મેદો જાણે માહરો, પાલક પોષક છે ધણી,
તેને આપ જાય અરપવા, મોટમ [3]મનમાહે ઘણી ૪
વાત્સલ્ય જાણી વામ-દક્ષિણ, વણ દોર્યો કેડે ફરે,
તેને મહાજન મૂકાવા કરે, તોય તે [4]સાથે જવનને સંચરે ૫
[5]હાથ ફેરવે ઉપર ચકે, મનમા હેતુ જાણે તેહને,
પણ [6]સૂનાનીને મન વાત અળગી, તે ભારે ભાળે દેહને ૬
અળગા આશય બેઉતણા, તેણે લોભે લાગ્યો અજ રમે,
તેહને યવન જાણે ભક્ષ કરૂ, જો ઘણેરૂ રૂપ વળે ૭
ચરણ ઉંચે અધો મુખે, નેટ તે રાખે સરે,
માયા કેરી રીત એહવી, અન્તે જતને એમ કરે ૮
[7]વિષય દેખાડે વિશ્વ, ચિત્રવિચિત્ર ચિત્ત ધરે,
પછે પડિતને પૂછે[8] મહાપ્રભુજી, મહાભોગ કેમ પામુ શરે ૯
ત્યારે પડિતરૂપે બોલી માયા, કર્મની કીરત ઘણી,
વિત્ત હરિને વાર દેખાડે, નાનાવિધ કહે ભણી ભણી ૧૦
કહે અખો રૂચિ ઉપજે, જો એહવુ પોષે જતને,
કર્મ [9]ગેહેન હીંડો વામવા, તો સેવો હરિ-ગુરુ-સતને ૧૧

કડવું ૬-માયાથી જીવને સસારબધન

રાગ ધન્યાશ્રી

[1]ઇમ એ માયા વેષ નાના ધરેજી,
કર્મ ધર્મના શબ્દ નાના ઓચરેજી,
જીવકેરા મનને અતિ ઘણુ આવરેજી,
તેણે પુરંજન ભવફેરા ફરેજી ૧

---

૩ (ग) મનમા. ૪ (ग) તે જવન કેડે ૫ (ग) હાથ ફેરવે તે થકે મનમાહી ૬ (ग) સુનીને. ૭ (ग) વિષે ૮ પૂછે પ્રભુ, મહા ભોગ કેમ પામીશ સરે ૯ (ग) ગહન ૧ (ग) એમ એ.

ઉપલો.

ફરે ફેરા બહુ ભવ વિષે, અને વિષયનો તાણ્યો વહે;
પ્રત્યક્ષ ભોગ દેખે ભલા, વળી પંડિતને પોષતો રહે. ૨
કર્મનાં ફળ લખે માયા, વળી માયા ભેદી તે કથે;
શબ્દકેરે બાધણે [2]તે બાધ્યા, જીવ રાખે જથે. ૩
અંતરમાથી મનરૂપે, સંકલ્પ-વિકલ્પ સુત જણે;
નિમેષમાહે નવા નવા, જયમ ઇંદ્રિજાળી ગુટિકા ગણે. ૪
કર્મફળને જીવકેરા, જોગ માયા મેળવે;
વિષય તૃષ્ણા માહે મૂકી, એમ જંતને જોડવે. ૫
[3]સ્વર્ગકેરા ભોગ વખાણે, વળી બીક દેખાડે નર્કની;
તે કામનાએ લાગ્યો ફરે, ભાઈ ગતિ જેવી કૂપ-ચક્રની. ૬
કામ ધામ ને ધન દારા, માતપિતા સુત બાધવા;
વર્ણ વેષ ને રૂપ મુદ્રા, નમણ ઠમણ દેવ [4]વાદવા. ૭
ચાલ્ય ચાતુરી ચૌદ વિદ્યા, અવિદ્યા સર્વ સાધના;
[6]પંડિત જાણે કવિ ગુણીદાના, એ સર્વ માયાકેરી આરાધના. ૮
રમે રમાડે આપ માયા, નીચો ઉચો લઈ ચડે;
જેમ મર્કટ હીંડે માગતો,[7] ભિક્ષુક કેડે રડવડે. ૯
એમ ભમે બહુ ભવ વિષે, પણ ભેદ કોયે લહે નહિ;
દોરી સંચારો માહિ માયાનો,[8] ભોળવણી મોટી એ અહીં. ૧૦
કહે અખો સહુકો સુણો, તમો જુઓ અંતર જંતને,[9]
એ જાળ-માહેથી તોજ નીસરો, જો સેવો હરિ-ગુરુ-સંતને. ૧૧

---

૨ ગ બાધ, બાધી ૩ ગ સ્વર્ગભોગ દેખાડે. ૪ (अ) વંદના. ૫ (ग) વંદવા. ૬. (ग) પંડિત કવિને ગુણી દાતા, સર્વ. ૭ (ग) માગતો, ભિક્ષુક કેડે. ૮ (ग) માયાતણો, ભૂલવણ્ મોટી એ સહિ. ૯ क, ख, ग, તંતને.

કડવું ૭–માયાથી બ્રહ્માંડની ઉત્પત્તિ.

રાગ ધન્યાશ્રી.

માયા મોટી જગમાંહે નટીજી,
તે આગળ કોઇ ન શકે ખટીજી;
હરિહર અજથી આગળ વટીજી,
સમઝી ન જાયે એવી માયા અટપટીજી. ૧

ઉથલો

સમઝી ન જાય એવી માયા, દીસે નહિ ને બળવતી;
ચૌદ લોકની આદ્ય માતા, ૐકાર પહેલી એ હતી. ૨
ત્રિગુણ પહેલી શૂન્ય સ્વામિની, જેણે[1] ગુણ જનમી ઉભા કર્યા,
પછી[2] જનની થઇને જોષિતા, પછી બળ પોષી પોતે વર્યાં. ૩
ચિદ્ શક્તિ ચતુરા ચરાચર, ગુણ સાથે ભજે વળી,
દેવ દાનવ નાગ માનવ, રમે રમાડે રમાડે એકલી. ૪
ઉર્ણનાભિ જેમ ઉર્ણા, મૂકીને પાછી ભખે;
તેમ માયા ચિદ્[3] શક્તિ માહે, મોહોટું સામર્થ્ય એ વિષે. ૫
ત્રિગુણ થઇને ચોવીશ રૂપે, તેહનો ભેદ કહું કથી;
જ્યમ જળ જમાયે શીતયોગે, તેહેને જડતા પ્રગટે માહેથી. ૬
સત્ત્વ રજ તમ રૂપે થઇ માયા, પછી એક એકના બહુ થયા;
પંચભૂતને પંચમાત્રા, તામસના નીપજી રહ્યા. ૭
રાજસના ઇંદ્રિ[4] દશે, દશે તેના દેવતા,
ઇંદ્રીઇંદ્રિયે તે વસ્યા, [5]આપાપણા સ્થળ સેવતા. ૮
મન બુદ્ધિ ચિત્ત અહંકાર જે, તે સત્ત્વગુણથી ઉપના;
તે સૃષ્ટિના ચોવીશ કારણ, માયા [6]શબલિત રૂપના. ૯

---

૧ (ग) તેણે. ૨ (ग)પછે જનની થૈ યોષિતા, બલ. ૩ आ. क. ख. ग ચિદ્ શક્તિ માટે ૪ ग. ઇંદ્રિ દશે, દશે. ૫ (ग) આપ આપણું अ આપ આપણા. ૬ अ, ब, क શબલિત ख. ग. સમલિત.

પ્રકૃતિ તે પંચવીશમી, પરિવાર સર્વ તેહનો કહ્યો;
પણ છવીસમો પરમાતમા, તે યથારથ જ્યમ ત્યમ રહ્યો. ૧૦

કહે અખો સહુકો સુણો, એ કહ્યું છે ધીમંતને;
એમ સમજે તો કામ સરે નરનું, જો સેવે હરિ–ગુરુ–સંતને. ૧૧

કડવું ૮–માયાથી ઉત્પત્તિ ને નાશ.

રાગ ધન્યાશ્રી

એણે [1]અનુક્રમેં જગતને જાણીયેજી,
ત્રણે ભુવનમાહે માયા પ્રમાણીયેજી
સ્થૂલ સૂક્ષ્મ જે કહ્યું જાય વાણીયેજી,
તેટલું સર્વે માયા વખાણીયેજી. ૧

ઢાળ.

માયા વખાણીએ માટે એણે, [2]એ દશ્ય પદારથ જેટલો,
શ્રુત પદારથ જે જે કહાવે, [3]પાછુ વણશે તેટલો. ૨
ઉપન્યુ તે અલપાય નિશ્ચે, બ્રહ્મા–આદ્યે કીટ જે,
જે [4]જાયો તે જાય જાણો, અમર સશે [5]મેટજે. ૩
અમર દાનવ ધ્રુવ તારા, ચંદ્ર સૂરજ જાએ [6]વીલે;
જાય [7]જોગી અષ્ટાંગ સાધક, તો૰[8]પ્રકૃતિ જીવ તે કેટવે ભસે. ૪
લીલા–વપુ જો ધરે નિર્ગુણ, તોય નેટ પાછો વળે,
કાળ માયાનું નાટક એહવું, જે ઉપજ્યી અહર્નિશ ગળે. ૫
જેમ કરસણી ઉછરે કરસણ, તે કાચું પાકું સર્વે ભખે,
તેમ જગન કરસન કાળ માયાનું સે ન મૂકે ખાધા પખે. ૬

---

૧ (ग) અનુક્રમે. ૨ (ग) દષ્ય પદારથ ૩ શ્રુત अ. ब क. શ્રુન. ख. अ. દષ્ય. ૩ अ. ब. પાછુ વણશે તેટલો ग પાછું વણસશે. ૪ (ग) ઉપજ્યું. ૪ ग જાયુ ૫ (ग) સંશય મેટજે. ૬ (ग) વરે ૭ (ग) જોગ. ૮ (ग) પ્રાકૃત જીવ કેટલે.

જેમ મેઘના બિંદુ નાના મોટાં, તે રેલાઈ પૃથ્વીએ પડયાં;
તેમ માયાને મન સહુજ સરખું, પરાય[૯] પોતાના ઘડયાં. ૭
જેમ અર્ણવ ન જાયે ઉછળી, જો નવસેં નવાણું નદી ભળે;
સિંધુ થયો સરિતા [૧૦]સ્વરૂપે, તે માહે બાધી ગળે. ૮
તેમ માયાનુ આ જગત નિરમ્યું, કાળયોગે સર્વ વૃથા;
પરમાત્મા [૧૧]વિત્રેક કારણ, તેની કલામા આવે કયા. ૯
માહાલે માયા અનન્તરૂપે, પણ અપત્યને ભાસે ભલી,
જેમ બાલકીનાં [૧૨]ઘરધોળાયા, તે રમે રમાડે એકલી. ૧૦
કહે અખો સહુકો સુણો, જો આણો માયા અંતને;
[૧૩]તો લીઓ આપોપુ ઓળખી, જો સેવો હરિ-ગુરુ-સંતને. ૧૧

પદ ૨—બંધનથી છુટવા સારૂ સદ્‌ગુરુનું ઉપાસન,

રાગ આશાવરી

માયા પીડતી જાણુ તો પરબ્રહ્મને આરાધીએ,
[૧]સેવીએ સ્વામીને ચિત્તપૂરે;
સદ્‌ગુરુકેરા ચરણ આદર કરી,
માર્ગ ઝાલીએ મનસૂરે મા૦ ૧
મન કર્મ વચને, ગુરુ તે ગોવિંદ ખરા,
[૨]તેમા ભિન્ન ન જાણીએ ભાવ બીજે,
જાત ને વર્ણ અધ્યન આશ્રમનું,
માન મૂકી બ્રહ્મ દ્રવ્ય પીજે. મા૦ ૨
જેમ અગ્નિસંગે શીત વ્યાપે નહી,
જ્યોતિ દેખાડે ને તિમિર ત્રાસે;

---

૯ (ग) પ્રાય. ૧૦ સરૂપે, તે માટે બાધિ. ૧૧ ग વતરે ૧૨ ग. ઢીંગોલીયા રમે ૧૨ (ग) તો અપોપું ઓળખો अ. च क. લીઓ અપોપુ.

૧ (ग) સાધીએ. ૨ ભિન્ન ન જાણીયે ભાવ બીજે; જાતને અધ્યયન આશ્રમતણું; (પાઠ अ. आ. क).

તેમ ગુરુ પ્રતાપે પરબ્રહ્મ ભેટીએં,
[3]માયા રૂપિયાં ઘેહેન નાશે મા૦ ૩
જ્યમ કાષ્ઠ આવી પડે વહ્નિ-જ્વાળા વિષે,
તે દારૂ પીટીને અનલ થાયે,
તેમ અનન્ય આરાધના જે કો કરશે અખા,
તેહના માયા ફરીને ન ચરણુ સહાયે. મા૦ ૪

---

[1]ફડવું ૯-વૈરાગ્યાર્તિ તીવ્રતાનું રૂપ.

રાગ ધન્યાશ્રી

નરને ઉપજે દૃઢ વૈરાગજી,
[1]તેહેના ટળીઆ દ્વેષ રાગજી;
અપાર હેતે કરી મન વિષે આવ્યજી,
તે નહિ આતુરતા કહેવા લાગ્યજી ૧

ઉથલો

આતુરતા મન અતિ ઘણી, જેમ મીન વિછર્યું નીરથી,
[2]તેને અજ્ઞાન શિચાણો લેઇ [3]ઉડયો, તેણે દૂર નાખ્યુ તીરથી ૨
[4]તે તડફડે તનપે ઘણું, અને વિરહ સૂર્ય ઉપર તપે,
[5]તે સસારરૂપી ભૂમિ તાતી, [6]તે નીર નીર અહર્નિશ જપે ૩
[7]તેને કાળ શિંચાણો શિર ભમે, તે તેહની દષ્ટે પડે
નીર વાહોણુ વપુ દાઝે, ફાળ ભરે ને ફડફડે. ૪
[8]તે નયને તે નીર દેખે નહીં, કળકળે કાનજ બળે, ,
[10]પેટે પુઠે કે પસુઆડે, જેમ પડે તેમ દાઝે ઝળે. ૫

---

૩ માયા રૂપિયુ ગેહેન ૧ अ आ क ग આરસ્ય કેરી મન વિષે આવ્યજી, તેહેના ટળે દ્વેષ ને રાગજી ૨ (ग) અજ્ઞાન શિચાણો. ૩ (ग) ચઢયો ૪ अ आ क ચાનુ પાઠ (ग) તડફડે તનપે અતિ ઘણું, વિરહ સુરજ શિર તપે. ૫ (ग) તેની ૬ (ग) તે—નથી (૭) (ग) તેને નથી. ૮ (ग) ઝાળ લાગે નેતરફડે. ૯(ग) તે નથી. ૧૦ (ग) પેટ પૂઠે પાસુ

કામધેનુના પયવિષે જો કોઇ મૂકે તેહને;
તોયે આપદા ન ટળે મકરને, વારિ વાહાલું જેહને. ૬
વૈરાગ્ય ઘણુ ઉપન્યો શરીરે, તેણે કાળજ કોર્યું માહેથી;
નેહે તણો તાપ તપે તનમા, તે નર જીવે કયાહેથી. ૭
નાનાવિધના ભક્ષ ભોજન, તે તેને દીઠા નવ ગમે,
સંસારરૂપી ભૂખ ભાગી, ઉભા થાતા તન ભમે. ૮
નિર્વેદ ઉપન્યો તન વિષે, તે જીવપણે જીવે નહી,
તે મરી જીવે મનવડે, જેમ કીટ[1] ભમરી હોયે સહી ૯
જેમ [11]ખાપે ઉધઇ કાઇને, તેનો કૃષ્ણાગર થૈ પરવરે,
તેમ વિરહ વૈરાગ જેહને ભખે, તે નર હરિ થાયે [12]શરે. ૧૦
કહે અખો સદ્‌કો સુણો, નિર્વેદ ટાળે જંતને,
જે નરને ઉપજે ચેતના, તે સેવે હરિ-ગુરુ-સંતને. ૧૧

કડવું ૧૦—ભક્તિ જ્ઞાન વૈરાગ્યનુ માહાત્મ્ય.

રાગ ધન્યાશ્રી

વિરહવૈરાગે જેહનું મન તપેજી,
[1]૩૨માહે તે નર હરિને જપેજી,
સદ્દગુરુ ચરણે તે આપોપુ અરપેજી,
પરિબ્રહ્મ રહે તે પોતે ખપેજી. ૧

ઉથલો

[2]પરિબ્રહ્મ રહે ને પોતે ખપે, તેહેનો ભેદ કહું તે સુણો,
તે વચન માને ગુરુતણુ, ભાવ ભરોમો અતિ ઘણો ૨
ગુરુ કહે રામ રમે સકળમા, [3]અને સર્વાત્મ સ્વામી ભર્યો,
એવુ સાભળતા મહાવચન માન્યુ. અને ભક્તિ ઉપર [4]આદર્યો ૩

વાયે, જેમ પડે તેમ દાઝે જળે ૧૧ (ग) ઉધઈ ખાયે ૧૨ (ग) સરે
૧ अ. आ. પાઠ (ग) તે ૩૨ માહે હરિ હરિ જપેજી, (क ૨૨ માહે તે નરહૌ જપે ૨ (ग) પરબ્રહ્મ ૩ (ग) મા નથી. ૪ (ग) આદર કર્યો

તે હરિ હરિ દેખે સકળમા, જેહને જીવ જીવ[5] દેખતો,
[5]તે હરિ જાણી હેત કરે [6]સઘળે, પેહલા જે ઉવેખતો. ૪
[7]ભાઈ હરિ જાણે થકે ભક્તિ થાએ, [8]તેહજ ભક્તિ જાણો ખરી,
અણજાણે જે આદરે[9], તેણે કોહ થાએ પાછો ફરી ૫
સદ્‌ગુરુના વચન સુણીને, ભક્તિ જેહને ઉપજે,
અચિરકાલમા[10] પામે આત્મા, સદ્‌ગુરુ વચને જે ભજે. ૬
ભાઈ ભક્તિ જેહવી પંખણી, જેને જ્ઞાન વૈરાગ્ય બે પાખ છે,
ચિદાકાશમાહે તે જ ઉડે, જેને સદ્‌ગુરુરૂપી આખ છે. ૭
તે[11] નેત્ર દેખે પરિબ્રહ્મના, પરિબ્રહ્મના કર્ણ માત્ર,
પાદપાણી પરિબ્રહ્મના, પરિબ્રહ્મ દાતાને પાત્ર. ૮
જળે પરિબ્રહ્મ, સ્થળે પરિબ્રહ્મ, [12]પરિબ્રહ્મ સ્વર્ગ મૃત્યુ પાતાળ,
ગિરિ ગહ્વર વન વાટિકા, પરિબ્રહ્મ જાળ ને માળ. ૯
પરિબ્રહ્મ વિના નહિ ઠામ ઠાનો[13], એમ દેખે તે ભરપૂર,
જિહા તિહા દેખે હરિ તે[14], જેના પડળ થયા હોય દૂર ૧૦
કહે અખો સહુકો સુણો, ભક્તિ આવી તે જ તને,
એવા શુદ્ધ ભજનને પામવા, તમે સેવો હરિ–ગુરુ–સંતને. ૧૧

કડવું ૧૧—સર્વાત્મભાવ તેજ પ્રેમલક્ષણા ભક્તિ.

રાગ ધન્યાશ્રી

વળી વળી કહું છુ ભક્તિ વિશેષજી, [1]તે પેખે સઘળે હરિના વેષજી,
જે નવ દેખે હરિ વિના રેખજી, તે ન કરે કેહનો ઉવેખજી ૧

---

૫ (ग) મા નથી, જીવ કરી ૬ (ग) સકળમા ૭ (ग) મા નથી.
૮ (ग) તેજ ૮ (ग) આચરે તેને ૧૦ (ग) અચિર કાને ૧૧ (ग)
દેખે નેત્ર પરબ્રહ્મના, પરબ્રહ્મ. ૧૨ (ग) મા નથી ૧૩ (ग) ઠાર્ઉં
૧૪ (ग) હરિ ભાઈ ૧૫ (ग) ને

अ १ अ. ब क પાઠ (ग) જેહ નવ દેખે
૧ (ग) જેહ ન દેખે હરિ વિના શેષજી, પેખે સઘળા હરિના

ઉથલો.

[૨]ઉવેખે નહિ કોઈને, એ આત્મા વિલસી રહ્યો;
જેહને શ્રી ભાગવત ગાય, ગીતા ઉપનિષદે જે કહ્યો. ૨
ભાઈ ભક્તિ તે જે એમ જાણે, જાણીને હૃદયા ધરે;
સ્વામી માહરો રહ્યો સઘળે, અહર્નિશ ચિન્તન [૩]એહ કરે. ૩
ભુવન ભ્રમણમાં રહ્યો પૂરી, પૂરણ [૪]સ્વયંપરમાત્મા;
પોતે તો પિયુજી નિરંતર, પણ ભેદ દેખે [૫]આત્મમા. ૪
માહરો રામ રમે છે સર્વ વિષે, એમ હેતે હીંસે મન;
હરિ કહે એ સાંભળે હરિ, હરિને સોંપે તન. ૫
નિત્ય રાસ નારાયણ[૬] કેરો, દેખે તે અનન્ત અપાર;
જિહાં જેવો તિહાં તેહવો, નારાયણ નર ને નાર. | આની લાગણીનો
ગદગદ કંઠે ગાતે થકે, રોમાંચિત હોયે ગાત; | અનુભવ ભક્તને
[૭]હર્ષ આંસુ હેત હરે, પણ પ્રેમ કેરું પાત્ર. ૭
[૮]નવનીત સરખું હૃદે કોમળ, કહ્યું ન માગે હેત;
આપ્ય માંહે અમૃત ભર્યું, હરિ ભક્ત કેરૂં ખેત. ૮
ખાતો પીતો બોલતો, દેખતો સઘળે રામ;
વેધ્યું મન રહે તેહનું, શીનજ સંભારી કામ. ૯
[૯]જેમ જાર લુબ્ધી જુવતી, તેનું મન રહે પ્રિતમ પાસ;
અહર્નિશ રહે આલોચતી, ભાઈ એહવું મન હરિ દાસ. ૧૦
કહે અખો સહુ કો સુણો, હરિલક્ષ લાગ્યો ચિત્તને;
[૧૦]મન ન તેહને [૧૧]માહા વસ્તુ, તો સેવો હરિ-ગુરુ-સન્તને. ૧૧

વેષજી. તે જન ન કરે કેહેનો ઉવેખજી. અ. પ. ક. તે પેઠે...ઉવેખજી. ૨ (ग) ઉવેખ ન કરે કોઇનો આત્મા. ૩ (ग) એમ. ૪ (ग) સ્વે. ૫ (ग) આત્યમાં ૬ (ग) નારાયણનો. ૭ (ग) હર્ષ આ શું બહુ હેત હૃદય, પ્રેમ કેરૂં. ૮ (ग) કડી ૮ ને ઠેકાણે કડી ૯ અને કડી ૯ ને ઠેકાણે ૮ છે. ૯ (ग) જારે લુબધી. ૧૦ (ग) મનન. ૧૧ (ग) મહાલહ્યું.

કડવું ૧૨—સર્વાત્મભાવ ચાતુર્ય પદ.

રાગ ધન્યાશ્રી

ઉદય ઉજાસે [1]દીએ જેમ ચંદ્રમાજી,
કિરણ તેહના [2]પસર્યાં વન વીથી [3]ચંદ્રમાજી,
તેમ સરખા આત્મા ભાસ્યા કીટ ઇંદ્રમાજી,
[4]એહવુ પ્રકટ્યુ હ્રદયા કંદ્રમાજી. ૧

ઢયલો

[5]હ્રદયા ગુહામા રામ પ્રકટયો, તેણે પાલટો મનનો થયો;
માયાને ઠામે બ્રહ્મ [6]ભાસ્યો, સસારનો સભવ ગયો ૨
જેમ રવિને તેજે ઓગળે, પાલો તે પાણી થૈ વહે,
તેમ જેહને પ્રગટે [7]પરમાતમા, તે માયા દોષ સહેજે દહે ૩
માયાનું બળ [8]ત્યાહી લગે, જ્યાહા લગે જાણ્યો નહીં,
જેમ ગત યૌવન થઇ યુવતી, તે પ્રસવ લગી વાધી રહી. ૪
જેમ ગોરસમાથી આજ્ય [9]કાઢ્યુ, તે જેમ તક્ર થયુ દહીં,
આત્મા જાણે એમ માયા, [10]વિચારી દીસે નહીં ૫
ભાઇ કર્મ [11]ઘેહેન તે તિહાં લગે, જિહા સદ્ વિચાર નથી ઉપનો,
નવનીત ત્યા લગે વણસતું, જિહા ભેદ ન જાણ્યો તૂપનો ૬
તાવ્યું માખણ ઘૃત થયું, [12]પછી વણસે નહિ કયમે,
તેમ આત્મા જાણે [13]નહી પ્રાજ્ય, અજાણ્યે માયા દમે ૭
અધારૈ દુ ખ દીએ ઘણું, અર્કવ્યહોણે જેમ ચક્ષુને,
તેમ આત્મા ઉદયે [14]ગહેન પલાગે, માયા દમે નહિ પુરુપને. ૮

---

૧ (ગ) દે ૨ (ગ) પસરે ૩ (ગ) મહિરજી ૪ (ગ) એહવુ પ્રગટયુ હ્રદયા કન્દ્રમાજી ૫ (ગ) હ્રદય ૬ (ગ) ભાસે. ૭ (ગ) આતમા ૮ (ગ) જિહા લગે. જ્યિહા આનમા જાણ્યો ૯ (ગ) કાઢે ૧૦ (ગ) વિચારી ૧૧ (ગ) ગહન. ૧૨ (ગ) પછી વણસે નહિ કેમે ૧૩ (ગ) નોરે પરાભવ અણજાગે ૧૪ (ગ) ગહન.

જેમ નિદ્રાવાનને સ્વપ્ન હોય, તે ભોગ નાના ભોગવે;
અણુ છતા આણી કરે ઉભા, ઘેન માયા ગોજવે. ૯
જાગ્યો [૧૫]તો થઇ ચેતના, નિદ્રા સાથે સર્વ પળ્યુ;
ત્યમ તુરીયાવડે તિમિર [૧૬]ત્રાસ્યું, ચિત્ત ચમકતુ તે ટળ્યું. ૧૦
કહે અખો સહુકો સુણો, જેમ દારિદ્રય [૧૭]ન હોયે શ્રીમંતને,
જો મહાધન પામો હીંડો પામવા, તો સેવો હરિ-ગુરુ-સંતને. ૧૧

પદ ૩—સદ્‌ગુરૂની કૃપાથી જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થાય.

રાગ સામગ્રી.

[૧]ગુરૂભેદ પામ્યો ગુરૂભેદ પામ્યો, તે નર માયાનું જાગ વામ્યો ધ્રુ૦ ૧
જેમ પારસ [૨]પરસ્યે જે ધાતુને, તે[૩] આપ ટળીને થાય સોનું;
તેમ [૪]સદ્‌ગુરૂ પારસવડે જે[૫] નગ નીપના, કારણ [૬]પ્રીછ્યુ જેણે ગુરૂનું.
ગુરુ૦ ૨
[૭]શબ્દરૂપી આ વંટોળ છે બહુ વાયુના, તે માહે પડયા થકા જીવ ભમે;
રાજસ તામસતણી રજ [૮]પડી નેત્રમા, સદ્‌ગુરુ બાલ [૯]હોએ પૂર વિરમે.
ગુરુ૦ ૩
આપવિના [૧૦]ઉપદેશ તે કહેનો કરે, જો ઈશ અજ્ઞાનણો માહે દીઠો;
સદ્‌ગુરુ કળા તે ન આવે કહ્યા [૧૧]પખે, [૧૨]મુખ વિના શબ્દ કહે
ખાટો કે મીઠો ગુરુ૦ ૪

---

૧૫ (ग) ત્યા ૧૬ (ग) ત્રાસ્યુ, ચિત્ત ચમકયુ હતું. ૧૭ [ग] નથી.
૧ (ग) જે ગુરુભેવ પામ્યો ગુરુભેવ. ૨ (ग) પરસૈ જઈ. ૩ (ग) નથી. ૪ (ग) ગુરુ. ૫ (ग) નથી. ૬ (ग) પ્રીછ્યુ ૭ (ग) શબ્દરૂપી વંટોળ છે વાયુના, તેમા પડયા થકા જીવ ભરમે ૮ (ग) પડે આખમા ૯ (ग) બોલ તે પૂર વિરમે. ૧૦ (ग) ઉદેશ ૧૧ (ग) વિધે. ૧૨ (ग) મુખવિના સ્વાદ કહે ખાટો કે મીઠો क મુખ વિના સ્વાદ શો ખાટો કે મીઠો.

[13]સદ્દગુરુ કળા જાણે કો જન જે [14]આપ ટાળી રમે, પ્રેમ શુ પ્રીછી જે વાત ગુરુની,
જે જેમ છે તે તેમ લહે અખા, જો પરનાળીકા પ્રીછે જ ઘરની.
ગુરુ૦ ,૫

કડવું ૧૩—જીવન્મુક્તની દશા—૧.

રાગ ધન્યાશ્રી

જે નર સમજ્યા તેણે તા એમ લહ્યુંજી,
આપ વિષેથી આપાપુ ગયુજી,
બ્રહ્મ અભિમાને તે સર્વે[1] દહ્યુ જી,
મરમ સમજ્યાથી [6] તું તેમ થયુજી ૧

ઉથલો.

થયુ તેમ જેમ હતું [2]આદ્યે, અને જાણણહારો જાણિયો,
જે ૐકારની આદ્ય હતો, વળિ વેદ પુરાણે વખાણિયો ૨
ક્યારે દેખે ધ્યેયને ધ્યાતા, ક્યારે ધ્યેય રહે ને ધ્યાતા ગળે,
તટસ્થપણું ઉપનુ જ્ઞાન જેહને, એમ સુરત ચળે વળે ૩
[3]ક્યારે ઇન્દ્રિ આરામ વરતે, ક્યારે [4]નૃત્ય વોણી સૂત્યં છે,
તટસ્થપણું એજ લક્ષણ, જ્ઞાનકેરી તે મૂર્ત્ય છે ૪
જીવન્મુક્ત તેહજ કહાવે, જેહને એહ વૃત્તિ ઉપની,
આકાશ-વત્ તે રહે સદા, [5]અને ક્યારેક સ્થિતિ તે રૂપની ૫
જેમ મહાજળમાહિનો મકર મોટો, [6]તે અંબુ મધ્ય આથો રહે

૧૩ (ગ) જાણે કોઈ જન જે આપ ટાળી રમે, પ્રેમે પ્રીછે જે વાત ગુરુની, જે જેમ તે તેમ લહેજ અખા, જો પરનાલિકા પ્રીછે ઘરની ૧૪ (ઘ) આ પગ રમે

૧ (ગ) સર્વે દ્વૈત ૨ (ગ) આદ્યે જાણણહારો, ૨ (ગ) વાળ. ૩ (ગ) સારે. ૪ (ગ) વર્ત ૫ (ગ) નથી ૬ (ગ) નથી.

ઊચો આવી અલ્પ વરને, વળી મહાજળમાં જાતો રહે. ૬
[૮]ભાઇ જીવન્મુક્ત તે યોગીશ્વર, એમ વરતે દેહ વિષે;
જેમ નાગને અંગ જરા પાકી, તે અળગી થઈ રહી નખશિખે. ૭
તે ચલણ-વલણ કરે ખરી, પણ અંગથી એકતા ટળી;
તેમ જીવન્મુક્તને દેહ જાણો, જે ભુજંગને કાચળી. ૮
[૯]ઉપનીતી તે સહજમાહે, અનાયાસે અંગથી,
જ્યારે વિરમીને થયો વેગળો, ત્યારે ભિન્ન દીઠી ભૂજંગથી. ૯
એમ જીવન્મુક્તને જાણજો, ભાઈ દેહનો જે સંગ;
છે ને છે ને નથી સરખી, જેમ દષ્ટાંત ફણુંગ. ૧૦
કહે અખો સહુકો સુણો, એમ જાણો જીવન્મુક્તને;
એ દશાને દીઠે પામવા, તો સેવો હરિ-ગુરુ-સંતને. ૧૧

કડવું ૧૪—જીવન્મુક્તની દશા-૨.

રાગ ધન્યાશ્રી.

વળી કહુ સાચા સંત સુજાણજી,
જેહને ઉદ્યા ચયો અંતર ભાણજી,
હરિને બોલે જેહની વાણુજી,
જે ઘટ ઉઘરી વસ્તુની ખાણુજી. ૧

ઉથલો

ખાણુ ઉઘડી વસ્તુકેરી, તેણે ન્યૂનતા સઘળી ટળી;
અંતર માહેલો આશય મોટો, તેણે વસ્તુમાહે [૧]રહ્યો મળી. ૨
જેમ અગ્નિમાહેં લોહ પેઠું, તે લોહમા [૨]વહ્નિ આવિયો;
ત્યારે શિવ શિવ થયુ સર્વે, જ્યારે શિવમા જીવ સમાવિયો. ૩
ભાઇ છતે અણુછતો થઇ રહે, કોઇક જાણે વિરલા સંત;
[૩]તેને આપાપરવિના પ્રીછ આવી, તે મહાનુભાવ મહંત ૪

---

૭ (ग) મહાનિધિ. ૮ (ग) નથી. ૯ (ग) ઉપજાવે.
૧ (ग) જઈ રહે. ૨ (ग) અગ્નિ. आ. इ. વહ્નિ. ૩ (ग) નથી.

ભૌતિક ભાવના ટળી તેહને, ભાસ્યુ ચિદ્ આકાશ,
શોધ ન પામે મીન જેમ, તેહને નીર મધ્ય [૪]અવકાશ ૫
નેત્ર ઉઘડે ને ગતિ કરે, ભરે તે શ્વાસોશ્વાસ
તેને નીર ફીટીને નભ થયુ, જે આપ રહે [૫]અવિકાશ ૬
જેમ હિમના પરવત વિષે, મુષક ચાલે મધ્ય,
તેણે ખણ્યા વોહોણી ખાણુ થાય, એહની ઉષ્ણતાની સિધ્ય ૭
[૬]અદ્રિમા અવશ તેહને, મહાકળા મુષક વિષે,
તેમ ભૌતિક ભાવના તિહા નહિ, જે અણુલિંગી આતમ લખે ૮
બાઘ લિંગ તિહા લેખા ઘણા, અણુલિંગ લેખુ કશુ
એ[૭] સહેજ કેરી સાધના, સમજે તે દેખે અશ ૯
[૮]તત્ત્વદર્શી તત્ત્વમાહે, [૯]દેખે તે સર્વ સમાસ
જેમ અરૂપમાથી રૂપ બધાયે, પાછુ અરૂપ થાય બરાસ ૧૦
કહે અખો સદ્ગુરુ સુણો, એ અકળ કળા મહતને,
એ [૧૦]દશાને પામવા ઇચ્છો, તો સેવો હરિ-ગુરુ-સતને ૧૧

કડવું ૧૫—જીવન્મુક્તનો મહિમા-૨

રાગ ધન્યાશ્રી

વળી કહુ જીવન્મુક્ત દશાયજી, નિશ્ચે જેનો પરવત-પ્રાયજી,
જેણે પ્રીછયો વસ્તુ મહિમાયજી, તે અનુભવતા પાછો ન થાયજી ૧

ઉથલો

અનુભવ જે મોગતણો, આપાપર નહિ જે વિષે
આપ ગળીયુ [૧]તે આપમાહે દ્વદ્વાતીત રહ્યા સુખે ૨

---

૪ (ગ) આકાશ ૫ (ગ) અવકાશ ક અવિકાશ ૬ ઉકાશ ૬ (ગ) અદ્રિમાં આકાશ ૭ (ગ) સહજ ૮ (ગ) બાધ તત્ત્વદર્શી ૯ (ગ) દેખે સર્વ ૧૦ (ગ) પદને પામવા હીરે આ દશાને પામવા ઇચ્છો
૧ (ગ) નથી

તેહની કળા પ્રીછી નવ પડે, મતો તે અગમ અગાધ,
વારિધિકેરા વારી જેમ, ભાઇ નહિ તરવા સાધ્ય ૩
જેમ સૂર્ય તપે નિદાઘનો, તોયે તે [2]ઉષ્ણતા ન થાય,
તેમ તત્ત્વદર્શી પુરુષને, દોષ ન લાગે [3]કાય. ૪
જેમ વાયુ વહે બહુ ગંધને, ઉત્તમ અધમ અપાર,
પણ રહે અસંગી તે થકો, સ્પર્શે નહિ લગાર. ૫
તત્ત્વદર્શી પુરુષને, એમ જાણો [4]દેહનો ભાર,
વહે પણ વળગે નહીં, જે જાણે સહજ [5]સ્વભાવ. ૬
જેમ વિચિત્ર ભાતિના રંગ મૂકિયે, સ્ફાટિક મણિની પાસ,
તે ભળ્યા સરખા ભાવે દેખાડે, પણ આપ રહે [6]ઉદાસ ૭
જેમ ચશ્માના પડવિષે, રોધ ન પામે દષ્ટ,
તેજ [7]અધિકું પોષે આંખને, તેમ અણુનિંગી ઉત્કૃષ્ટ ૮
તેમ [8]અણુનિંગી પુરુષને, આપોપું અંતર નથી,
અમગ આશય તેહનો, ભાઈ ભાગી ઉર્મિ ઉરથી. ૯
સંગીને સિદ્ધાન્ત પોખે, પ્રેમે શું પાવન કરે
ઉપદેશ આપે આત્મવિદ્યા, સેહેજ શબ્દ તે ઉચરે. ૧૦
કહે અખો [10]સદ્ગુરુ સુણો, માન ન હોય મહન્તને,
એ ઉત્કૃષ્ટ દશા [11]પામના, તો સેવો હરિ-ગુરુ-સંતને ૧૧

કડવું ૧૬—જીવન્મુક્તનો મહિમા-૨.

રાગ ધન્યાશ્રી

વળી કહું તત્ત્વદર્શી પુરુષજી, સહેજ સ્વભાવે જેના કલ્પવૃક્ષજી,
જેહને અહંતા ગયો અમર્ષજી, ઉત્પાતકાળે સદા સન્મુખજી. ૧

---

૨ (ग) ઉષ્ણુ ૩ (ग) કાય आ કાપ इ કાયે ૪ (ग) દેહભાવ ५ आ સભાવ. ७ आ અવિકાશ इ ઉદાસ ७ (ग) અધિક ८ (ग–इ) અનુભવી आ क અણુલિંગી. ९ (ग) સહુને વિષે. ૧૦ आ સદ્ગુરુ સુણો ૧૧ (ग) इ તેજ પામે જે.

૨૪

ઉમેરો.

સન્મુખ રહે કલ્પાંતકાળે, મહાપુરુષ ભોગી દશા,
તે અન્ય દેહની [1]પેર જાણે, જે પોતે માંહે વસ્યા ૨
પોતાનો દેહ આઘ દેઈ ને, મિથ્યા દેખે સર્વને,
[2]ચૈતન્ય તો સઘળેજ સરખું, તો કોણ ધરે દેહ ગર્વને ૩
કીટ પતંગ બ્રહ્મા લગે, [3]તે પુરણ દેખે આતમા,
દૃષ્ટ તત્ત્વ ઉપનું જ્ઞાન જેહને, તે [4]ભૂલ્યો ન પડે ભ્રાંતમાં ૪
જન્મ અંધ જેમ રૂપને, જાણે નહિ નિરધાર,
અધ્યાસ નહિ તેહને દેહ [5]સાથે, સુણે શબ્દના ભણકાર. ૫
તેમ જ્ઞાતાને પિંડજ નહિ, નહિ ત્યાં પર ને આપ,
દેહદર્શી જે હોય ભાઈ, તેહને તો પુણ્યને પાપ ૬
જેમ અંજનવિદ્યા હોય જેહને, તે જ્યાં ત્યાં દેખે ધન,
વિદ્યા વિના [6]ઘરમાં દાટ્યું, [7]પણ ન જાણે કો જન. ૭
ધનદર્શી જેમ ધન દેખે, પણ મધ્ય ન દેખે ભોમ્ય,
આવરણ છે પણ આડચ ન કરે, તેને સાવ નિરંતર વ્યોમ. ૮
તેમ મહાકળા છે મહાપુરુષને, અણુનિંગી અભ્યાસ,
[8]સ્થૂળ ત્યાં [9]શરીરદર્શન, સેહજે થયો સમાસ. ૯
દેહ અધ્યાસે દોષ સઘળા, દેહ તેજ સંસાર,
દેહ તેને સર્વ સાચું, પાપ પુણ્ય અવતાર. ૧૦
કહે અખો સહુકો સુણો, લક્ષ મોહોટો મહન્તને,
[10]જે મનસા વાચા [11]કર્મણાએ, તો સેવે હરિ-ગુરુ-સંતને. ૧૧

---

૧ (ग) પેર ૨ આ ચેતનના. ૩ (ग) નથી ૪ (ग) ભૂલો
૫ (ग) વિરે ૬ (ग) ધરમાં ૭ (ग) સ્થૂલતા આ સ્થૂલ ત્યાં ૯ (ग)
દર્શનશરીરે. ભા દ શરીર. દર્શન ૧૦ (ग) તેણે ૧૧ (ग) કર્મણા, સેવ્યા.

પદ ૪-તત્ત્વદર્શીનો મહિમા.

રાગ કાનડો

અકલ કના ખેનત નરગ્નાની, જેસેહી નાવ હિરે ફિરે દશો[1] દિશ,
ધ્રુવ તોર રહત નિશાની, અકન કના ખેનત નર ગ્નાની ટેક. ૧
ચલન વલન અવની પર [2]વાકો, મનકી સુરત આકાશ[3] ખેનાની,
તત્ત્વસમાસ ભયો હે સ્વતંતર, જેસે હિમ હોત પાની અ૦ ૨
છુપી આદ્ય અંત નહિ પાયો, [4]જાઇ ન સકત જહાં મન-બાની,
તા [5]પેર સ્થિતિ ભઇ હે જિનકી, કહી ન જાત એસી અકથ કહાની અ૦ ૩
અજબ ખેલ અદ્ભુત અનુપમ, જાકુ હે પહિચાન પુરાની,
ગગનહીં ગેમ ભયો નર ખોલે, એહી અખા જાનત કોઈ ગ્નાની અ૦ ૪

કડવું ૧૭ બ્રહ્મવસ્તુ નિરૂપણ-૧

રાગ ધન્યાશ્રી

વસ્તુને વાણી બોલી ન શકેજી, મનતણી સુરત જિહ્વા જાતા થકેજી,
સદ્‌ગુરુ કેરો જો લક્ષ આવે તકેજી, તે નર સ્વે હરિ થાય તેણી
પનકેજી ૧

ઉથલો

હરિ થાય તે હેત સમઝે, દેહાતીત તે[1] આતમા,
પરાત્પર પરિબ્રહ્મ કેવળ, તેમ આવે વાતમા ૨
અમળ આતમ એક પૂરણ, અખંડિત અવિનાશ,
અજર અમર અનામ અવ્યય પૂરણ જ્યોતિ પ્રકાશ ૩
તેને આદ્ય અન્ત્ય ને મધ્ય નહિ, નહિ જેહને દેશને કાળ,
છાયા માયા વપુ વર્જિત, માપ રહિત વિશાળ. ૪

---

૧ (ग) દશે ૨ (ग) વાકી ૩ (ग) ડેરાની ૪ (ग) જાઈ
૫ (ग) ધર

૧ (ग) છે

અધો ઉર્ધ્વ ને મધ્ય નહિ, [2]જેને દીનને રાત;
બાળ યૌવન વૃદ્ધ નહિ, બાહ્ય તે વડે સર્વે ભાત્ય. ૫
જ્યાં વારી વાયુ વસુધા નહિ, નહિ અનળ ને આકાશ,
સર્વમાંહી સર્વ વર્જિત, નહિ ઉત્પત્તિ[3] સ્થિતિ નહિ નાશ ૬
માનવ દાનવ દેવ પન્નગ, નાગ નહિ નગ્નાર,
સર્વ કેરૂ જીવન સદા, પણ સ્પર્શે નહિ લગાર. ૭
તપ્ત શીતળ સુભગ સુંદર, કહ્યો ન જાયે તેહ,
મૂળ માપ થાય ન થાય, નહિ [4]પ્રિય નિષ્પ્રિય. ૮
ક્ષાર ખટરસ મધુર મોળું, તીક્ષ્ણ મિષ્ટ ન કહેવાય,
દીર્ઘ લઘુ કે વામ દક્ષિણ, સર્વ વર્જિત ને [5]મર્તમાય. ૯
નીલ પીત કે શામ ઉજ્જ્વળ, રહિત અવસ્થા ચાર,
પૂર નિકટ કે મધ્ય [6]છેટે, થાય નહિ નિરાધાર. ૧૦
કહે અખો સહુકો સુણો, તે[7] લક્ષ મહન્તને;
એ અવાચ વસ્તુ તેજ પામે જે સેવે હરિ–ગુરુ–સન્તને ૧૧

કડવું ૧૮–બ્રહ્મવસ્તુ નિરૂપણ–૨

રાગ ધન્યાશ્રી.

જે પ્રભુ વાણીયે [1]કહ્યો ન જાયજી, અગમ અગોચર જેહને વેદ ગાયજી,
પામણહારો સેહેજે પ્રમાયજી, અટપટો આશય સેહેજે સમજાયજી. ૧

ઢયલો

મેહેજમા સાધન લાગે, અણુનિંગી અનુભવ [2]ખરો,
વધ્યાસન જેમ સુખ સરાહે, અચવ્યો રસ પીવો[3] નરો. ૨

---

૨ (ग) દિનમ ને ગન ૩ (ग) નહિ નાશ ૪ (ग) પ્રેર નિરપ્રેર. અ આ ક પ્રિય નિષ્પ્રિય ૫ (ग) માય ૬ (ग) છેડે ૭ (ग) તેનો

૧ ન કહેવાયજી, પામણહારો સેહેજે પવાયજી, અગમ અગોચર જેહને વેદ ગાયજી. અ. આ ઙ ક કહ્યો ન જાયજી...(લાયજી ૨ (ग) ખરો ૩ (ग) નવો.

મુખવિના રસપાન કરવું, એહવું તે બ્રહ્મજ્ઞાન;
શ્રવણ વિના તે શબ્દ સુણવો, નેત્ર વોહણું [4]ધ્યાન. ૩
વસ્તુગતે સેવક નહિ, અને સ્વામીને નહિ રૂપ;
ગ્રાહ્ય ગ્રાહક ભાવ નહિ, એહવું તે ધામ અનુપ. ૪
જેહને વર્ણ વેષ ન રૂપ મુદ્રા, તેહ તણા સર્વ રંગ,
છાયા માયા નહિ જેહને, તેહના જાણો સર્વ ઢંગ ૫
સ્થાન માન જેને નહિ, અકળ રૂપ અપાર;
તે વડે એ સર્વ શોભે, આપે જાણણહાર. ૬
વાણી માંહે [5]જે નવ્ય આવે, તેહ તણી સર્વ વાણ્ય;
નેતિ નેતિ [6]કરતા તે રહ્યું, ભાઈ તેહની જાણે જાણ. ૭
કૂટસ્થ આત્મા બ્રહ્મ [7]કેવળ, તેહનો સર્વ પ્રસાર;
જેહને વિશેષણ એકે ન લાગે, તે વિનસી રહ્યો સંસાર. ૮
જે કેહવો એ કહેવાય નહિ, [8]અને શબ્દાતીત સદાય,
અનિર્વચની વચન બોલે, તે નાવે વાણી માંય. ૯
એતો પ્રીછણહાર વિના પ્રીછવું, પદાર્થ વોહોણી [9]પ્રીછ;
આપે આપનું જે નિરક્ષણ, ઇચ્છા-વોણી [10]ઇચ્છ. ૧૦
કહે અખો એ વાણ્ય-વર્જિત, નિજ સ્ફુર્ણ મહન્તને,
એ સમસ્યા તેણે લહી, જેણે સેવ્યા હરિ-ગુરુ-સંતને. ૧૧

કડવું ૧૯-સ્તુતિ કરતા જીવની બ્રહ્મસાથે એકતા.

વસ્તુકેરૂં હારદ વસ્તુ જ જાણોજી, શું એ જાણીને દ્વૈત ઉર આણોજી,
અદ્વૈતનું દ્વૈત કરે [1]સુજાણજી, આપકેરૂં રૂપ આપ વખાણેજી. ૧

---

૪ (ગ) જેમ ધ્યાન તજી ૫ જેહ ન આવે. ૬ કરી સો કહીયે તેહની જાણે ૭ (ગ) કેવળ. ૮ (ગ) નથી. ૯ (ગ) જે પ્રીછ ૧૦ (ગ) જે ઇચ્છ.

૧ (ગ) સુ જાણે છે- આ સુજાણજી.

ધ્રુપદ

વખાણે વ્યક્તે કરીને, આપ કહે આપે સુણે,
જેમ ગારૂડી મોદર વિષે, સ્વર દેહને ભાષા ભણે ૨
સ્વામી પિંડમાહે તે જીવ ક્યાથો, અને જીવને ક્યાથો પિંડ,
એ ચનણુ-વક્ષણુ ચિદ્રૂપ તાદ[3] આપ માહેથી મડપ ૩
તું તે હું ને હું તે તું, ધ્યેય ધાતા તું રામ,
ઉંડું વિચારી આપ નિરખે, [4]તો આપે આપના કામ ૪
છો કેવલ્ય સ્વામી તમો, દિશો ઈશ્વર માયા જીવ
એ ત્રણ પ્રકારે થાઓ [5]તદ્દ્વદ્, પણ તમો સ્વભાવે શિવ ૫
અણુછતી અજા તમારી, અંગીકૃત સરખી અશી
તે મધ્ય પડિયુ ધામ તમારૂં, ત્યારે ઇશ્વર થઈને વિનસી ૬
તે ઇશ્વરના ઐશ્વર્ય વિષે, અનત ઉપજે ને ફરે.
ચૈતન્ય ચાલ્યું આવે તમારૂં, [6]ત્યારે અનંત પ્રકારે ઉચરે ૭
જેમ કાચનું મદિર રચ્યું, નીલ પીત શુભ્ર શ્યામનું,
તે ઉપર તપીઓ [7]સૂર્ય જ્યારે, ત્યારે વિચિત્ર રૂપ થયું ધામનું ૮
કૈવલ્ય સૂરજ તપે સદા, માયા તે મદિર કાચ,
ઈશ્વર નામ તે તેહનુ, [8]પણ જીવ થઇ માન્યુ સાચ ૯
અધિષ્ઠાન તે તમો[9] સત્ય સ્વામી, તેણે એ ચાલ્યુ જાય,
ત્યા અણુછતો જીવ હું હું કરે, પણ [11]ભેદ ન પ્રીછાય ૧૦
કહે અખો તમે નાથ નિર્ગુણ, થયા સગુણ વેષ જતને,
એ કળા તમારી તો[12] પ્રીછાય, જે સેવે હરિ-ગુરુ-સંતને ૧૧

---

૨ (ग) વિગતે ૩ દેહને ૪ (ग) નથી ૫ (ग) તમે ૫ (ग) અમે સ આ ફરે ૬ (ग) તેમ તેમ માયા પરવરે જ આ ત્યારે અનત પ્રમારે ઉચરે ૭ (ग) તપ્યો સૂર ૮ (ग) ભાઈ ૯ (ग) તમો સ્વામી ૧૧ (ग) ઇ પ્રીછે પ્રાય સ આ પ્રીછાય ૧૨ (ग) પ્રીછવા, જીવ.

કડવું ૨૦—શિવમાં જીવનું તત્ત્વારોપણ.

રાગ ધન્યાશ્રી.

એમ એ નાટક ચાલ્યું જાયજી, જેહના સ્વામી તમો પ્રભુરાયજી;
કૈવલ્ય ઇશ્વર ભૌતિક [1]કાયજી, અણુછતો ઉભો મધ્યે જીવ થાયજી. ૧

ઢયસો.

અણુછતો જીવ થાય ઉભો, તે જાય હરિને [2]ઝાલવા;
નરને ઓછાયો કેમ કળે, તે હીંડે બુધ્ધમાં આણવા. ૨
જેમ છો તેમ તમે પ્રભુજી, કાયા માયા સ્વેં આપ;
બિંબ-પ્રતિબિંબ થઇ [4]દર્પણે, તેમ તમારો[3] વ્યાપ. ૩
કૈવલ્યપદ તમે નિજ [5]રૂપે, ઈશ્વરપદ છે અનંત;
મોટું સામર્થ્ય માયા કેરૂં, જ્યાં ઉપજે મિથ્યા જંત. ૪
તે જંતને બહુ કામના, [6]વ્યસન માટે તે જીવ,
દેહ આસક્તિ તેને અતિ ઘણી, જાણે આ વિધે થાયે શિવ. ૫
તે પિંડને બહુ પરભવે, અને કરે તે કર્મક્લેશ;
ચિરંજીવ થાવા હીંડે, મોટો મન ઉદ્દેશ. ૬
ભૂત ભવિષ્યની વાત લેહવા, [9]અતિ ઘણા મન કોડ,
ઇશ થાવા આશ મોહોટી, સાધે પિંડ મન [10]મોટય. ૭
[11]સિદ્ધિને કાજે તે કરે, અતિ ઘણા ઉપાય;
[12]તેણે અહંતા વાધે અતિઘણી, તેણે જીવ જાડેરો થાય. ૮
માયા સાથે મનવડે, જાણે એજ [13]પરમાતમા પદ,
મમતાતણા તેણે પડળ ચડે, [14]અને તેમ તેમ વાધે મદ. ૯

---

૧ (क) રામજી. अ आ કાયજી. ૨ (ग) જાણુવા. ૩ (ग) થાયે. ૪ (ग) તમારો તે. ૫ (ग) સ્વરૂપે. ૬ (ग) રમના. अ इ क રસના. ૭ (ग) આશુ વધે થાયે શિવ अ आ क આ વિધે થાયે શિવ. ૮ (इ) નો પાઠ ભ્રષ્ટ છે. ૯ (ग) ઘણુ માન ને કોડ. अ आ क અતિ ઘણા મન કોડ. ग ૧૦ (ग) મોહોડ. ૧૧ (ग) સિદ્ધિ કાજે. ૧૨ (ग) નથી. ૧૩ (ग) પરમાતમા પદ. ૧૪ (ग) નથી.

એહવા પ્રકાર અજાતણા,' સાધે જીવ અપાર;
નાટકમાં નર નાચ નાચે, એમ સરાહે સંસાર. ૧૦
કહે અખો પદ મૂળગે, પહોંચ નહિ એ જંતને;
મર્મ મૂળગો [૧૫]તેજ પામે, સેવે હરિ-ગુરુ-સંતને. ૧૧

પદ ૫—જીવને મન ને મનનું સ્વરૂપ.

રાગ ભૈરવ.

મર્મ સમઝરે મનવા મેરા, તામેં સમાસ જબ હોએ તેરા;
મન જગતકા ધારણહારા, મન મુવે [૧]મિટયા સંસારા. મર્મ૦ ૧
લોક ચૌદ રહ્યા હે [૨]મનકોં, તાતેં મન પાવે બંધનકોં;
મન મુવા તબ [૩]રહે એક રામા, એહ લોક પરલોકકી ભાગી કામા. મર્મ૦ ૨
મન મુવે [૪] થઇ રહે જે મનવા, સો હરિરૂપ જાણી જે [૫]જનવા;
કહે અખો રહ્યા નહિ બાકી, જાણ [૬]હિકમત ગુઝી ધરવાકી. મર્મ૦ ૩

કડવું ૨૧—બ્રહ્મ-ઈશ્વર ને જીવની એકતા.

રાગ ધન્યાશ્રી.

વળી કહું પૂરણપદ મહિમાયજી, કોટિ બ્રહ્માંડ તે નવાં રચાયજી;
પણ અધિક ઓછું નવ થાયજી, જોતાં જોતાં તે ખે લે થઈ જાયજી. ૧

ઢાળ.

વિલૈ જાતાં વણસે નહીં, અને નવાં થાતાં નવ વધે;
આપ વસ્તુ અણલિંગી, હેતુ વિના કારણ નિધે. ૨
હેતુ વિના કારણતણું, કહું દૃષ્ટાંત વિધે કરી;
આકાશ વિષે જેમ અભ્ર નાનાં, થાય જાય પાછાં ફરી. ૩

---

૧૫ (ગ) તેહજ.

૧ (ગ) નિવડય. ૨ (ગ) મન. ૩ (ગ) તબહે સબ. ૪ (ગ) તે ફરે જે મનવા. ૫ (ગ) જનવા. ૬ (ગ) રિપુમન.

નીલ પીત ને શ્યામ ઉજ્જવલ, રક્ત ભાત અનંત;
વિચિત્ર પેરે વિલસે વળી, ત્યાંહાજ આવે અંત. ૪
પણ વ્યોમ તેમનું તેમ થાતે, [1]પણ જાતા તેમનું તેમ;
વારક પ્રેરક નહિ અભ્ર તે, વસ્તુ જાણવી એમ. ૫
એ તો અરૂપીકિરૂ રૂપ બધાયે, પાછું રૂપ અરૂપ થઇ જાય;
ઉપના પછી તેહનું નામ પાડે, પણ થયું શાનું પ્રાય. ૬
એ વિચારી જોતે થકે, જેહવો એ ધનસાર;
રૂપ બંધાઇ રમે રમાડે, પણ ક્ષણુ ક્ષણુ ખગાકાર. ૭
ભાઈ જગતના કારણુ ઘણા, પણ થયા પછે ધરે નામ;
કહે પંચભૂતના પૂતળા, એ બ્રહ્મકેરા કામ. ૮
પણ વિરંચી આદ્યે વિશ્વ સઘળુ, ઘડયો [2]તે કેહેનો ઘાટ;
એ વિચારે બુદ્ધિ બુડે, અતિ નિરાળો નાટ. ૯
ભાઈ જે છે તે તો એજ છે, બીજો વિચાર મનનો ઘડયો;
કરતા કોણ કહું કેહનણો, જે અન્ય [4]પદારથ નવ જડયો. ૧૦
કહે અખો એ કળા મોટી, તોજ ઉપજે જંતને,
રૂપ અરૂપી આપ દેખે, જો સેવે હરિ–ગુરુ–સતને ૧૧

કડવું ૨૨—બ્રહ્મ અને માયાની એકતાથી જીવ અને ઇશ્વરનુ સ્વરૂપ-સદ્દષ્ટાંત.

રાગ ધન્યાશ્રી.

અનુભવ મોટા મોટા જાણેજી, બુધ્ય તે બાપડી થયુ પ્રમાણેજી,
દીઠું સાંભળ્યુ સહુએ વખાણેજી, [1]પણ અચવ્યુ ઉરમા કોઇક આણેજી. ૧

ઢાળ

ચવ્યુ નથી તેના ચરિત્ર શેના, એ તો [2]અભ્યાસે છે અણુછતા;
અણુંલિંગી એ અર્થ સમજે, કહું દષ્ટાત જે પદોચના. ૨

---

૧ (ग) નથી. ૨ (ग) તેહના. ૩ (ग) નથી. ૪ (ग) પદાર્થ.

૧ (ग) પણ અણુચવ્યુ કોઇક ઉરમા આણેજી. ૬ અચવ્યુ ઉરમા કોઇક આણેજી. ૨ (ग) આભાસે. अ. आ. क. અભ્યાસે.

અધિષ્ટાન ઉત્કૃષ્ટ મારે, ચૈતન્યતા ત્યા અનિધણી; |
તેણે અરૂપ ભાસે રૂપ સરખું, તેણે અહંતા ઉઠે [૩]આફણી. ૩
તે અહતા થાય અનતરૂપે, [૪]પ્રૌઢી થઇને પાગરે;
તેનો લક્ષ નરને કહું, કોઈ ધીમંત હૃદયામા ધરે. ૪
ભાઈ દષ્ટાત આવે બુદ્ધિમા તો, સિદ્ધાન્ત સમજે સહિ;
એ દષ્ટાત સમજી નવ શકે, જેને ઉકેલ [૫]આવો હોયે નહિ. ૫
જેમ દર્પણ મૂકિયે સામસામા, તે પ્રતિબિમ્બે એક એકમા;
તે અન્યોઅન્ય અનંત થાયે, દષ્ટ પહોચે છેકમા. ૬
તે દર્પણ દર્પણમાહે રચના, દીસે તે પ્રગટ પ્રમાણ,
એક એકમા અળગા અળગા, ચંદ્ર તારા બહુ ભાણ. ૭
અનંત ભાસે સામસામા. એકના ઉદરમા એક;
સિદ્ધાતને [૬]તમે એમ જાણો, કહું વસ્તુ વિવેક. ૮
આ દર્પણ નિર્મલ અતિ ઘણુ, પરબ્રહ્મસ્થાની તે
[૭]ત્યાંહા અજ [૮]આવી અણછતી, ભાઇ આવી ભાસી એ. ૯
તે અજામધ્ય ઉપાધ્ય બોહલી, તે જાણે અહંકૃત્ય;
જેમ મુકુરમા અનંત [૧૧]ભાસે, રૂપની સંસૃત્ય. ૧૦
કહે અખો સહુકો સુણો, મસૃત્ય ન ભાસે જંતને,
એ ગીતાનું તે હારદ સમજે, [૧૨]જે સેવે હરિ–ગુરુ–સતને. ૧૧

કડવું ૨૩—બ્રહ્મવસ્તુ નિરૂપણ.

રાગ ધન્યાશ્રી

વળી કહુ પૂરણપદ નિર્વાણજી, જ્યાહા ન પહોચે મનને વાણજી;
ત્યાંહાં નવ હોયે ઉત્પત્ય હાણજી, સ્વસ્વરૂપની જ્યાહા છે જાણજી. ૧

---

૩ (ग) આરૂઢી. अ. आ क. આરૂણી. ૪ (ग) પોઢી. अ. आ. પ્રૌઢી. ૫ (ग) નથી. ૬ (ग) इ આદર્શ. अ आ આદર્શ क. आ. इ. આદર્શ. क. आ. इ ७ (ग) તેહ ८ (ग) તેહમા. अ. आ. ત્યહા. ९ (ग) આવી. ૧૦ (ग) ભાસે એહ. ૧૧ (ग) દીસે. ૧૨ (ग) જે.

હયલો.

સ્વસ્વરૂપની જાણ એહવી, [1]જ્યા જાણણહારો સ્વે રહે,
અણછતુ તે છતું થાય [2]છતુ બ્રહ્મ-અગ્નિ દહે. ૨
ભાઇ સિદ્ધાન્તનું સિદ્ધાન્ત એહજ, મહાનુભાવની સ્થિતિ જહા;
આકાશથી આઘેરૂ જે પદ, કહ્યુ ન જાએ [3]પહરૂ આહા. ૩
વેત્તા વિણ [4]વેદ્ય વિના, પૂરણપદ નિર્વાણ,
જેને ગ્રાહ્યગ્રાહકભાવ નહિ, [5]પણ જાણ્ય વિહોણી જાણ ૪
તેને ઉપમા દીજે કશી, જો તે વડે સર્વ કોય;
જે કહીએ તે અણછતું, ભાઇ તે [6]ત્યા તેહ ન હોય ૫
દૃષ્ટાત ઉપમા જે જે દીજે, તે ત્યા[7] સર્વ રહે ઓહરૂ,
શુ કરે એ બુધ્ય બાપડી, જો ચાલ્યાથી દશ ડગલા પરૂ ૬
જેમ આકાશમા ઉડે વિહંગમ, [8]એક એકથી તે આઘો વટે,
બળ દેખાડે [9]તે બહુ પ્રકારે, [10]પણ સરે સામર્થ્ય તે ઘટે. ૭
જેમ અગમ અગાધ અનંત અમર, તેમ વસ્તુ અનત અપાર,
ને સ્યા સરીખો કહે કવિજન, કહેવુ બુદ્ધિને અનુસાર. ૮
જેમ [11]મત્યંકની ગત જાણે [12]મત્યંક, જે જન જીવિતથો ટળ્યો;
તેમ જ્ઞાનીની ગત જાણે જ્ઞાના, જે અતરમા પાછો વળ્યો ૯
[13]સાને સમજે સંત શરા, પણ કરગ્રહી[14] નથી આપવા
એ તો પોતે હુંકારો દે પોતાને, તો જાય કેહને ઝાનના ૧૦
તો કહે અખો સહુકો સુણો, અકળ કળા મહતને,
મરી જીવ્યાનો મર્મ લેવા, સેવો હરિ-ગુરુ-સતને ૧૧

---

૧ (ગ) જીહા ૨ (ગ) છતો ૩ (ગ) પરૂ. ૪ (ગ) વેદ્યા ૫ (ગ) નથી. ૬ (ગ) તો ૭ (ગ) ત્યા ૮ (ગ) એકથી એક આપો. ૯ (ગ) બહુ પરે. ૧૦ (ગ) શિરે. ૧૧ (ગ) મર્તક. ૧૨ (ગ) મર્તક. ૧૩ (ગ) બધ સાને. ૧૪ (ગ) ગ્રહીને

કડવું ૨૪—જીવને અહંકાર સ્વરૂપની ઉત્પત્તિ.

રાગ ધન્યાશ્રી.

વળી કહું એક અપૂર્વ સારજી, [1]વિણ કર્મ હોય પંથનો પારજી;
જહાં ન લાગે શબ્દ ઉચ્ચારજી, તે જાણવો બોલણ હારજી. ૧

ઢયલો.

બોલણહારાનું બોલવું, તે જાણજો જુગતે કરી;
એમ સમજે સિદ્ધાન્ત થાય, તો જુએ જન પાછો ફરી. ૨
ભાઈ [2]પરાપારથી શબ્દ ઉઠે, તે જુગતે જાડો થાય;
[3]તે પાર છે પરમાત્મા તે, સ્વે ચૈતન્ય ઘનરાય. ૩
તે મનદ્વારા મહાતમ ધરે, તે મનને ઉઠે કલ્પના;
કલ્પનામા કામના છે, તે કરે બહુ જલ્પના. ૪
[4]પરાતીતથી હોય પોષણ, તે શબ્દરૂપ પરા કરે;
[5]પસ્યંતીએ તે થાય જાડો, અરૂપ ફીટી રૂપ ધરે.. ૫
મધ્યમા એ ઘાટ ઘડાયે, અને વૈખરી થઈ વીખરે;
સંસ્તૃત્ય વાધે શબ્દ કેરી, અનંત પ્રકારે [6]ઉચ્ચરે. ૬
અક્ષર બાવન અનંતરૂપે, વેદ પુરાણ સ્મૃતિ લખે;
મંત્ર યંત્રને વિદ્યા અવિદ્યા, કાંઈએ ન હોય વાણી પખે. ૭
ષટ્ દર્શનના [7]મત નાના, એમ એ મનવાણી તણા,
પશુપંખી [8]નાગ સુર લગે, ભેદ સર્વ એહના ઘણા. ૮
પરાત્પર તે પર રહ્યું, એ રમત વાણીમન તણી;
મધ્યે માની લીધું [9]જીવ વડે, [10]પણ અણહૂતો થયો ધણી. ૯
મોટું સામર્થ્ય મહાપ્રભુનું, વણ ચલાવ્યુ [11]ચાલે વળે;
જેમ સૂર્યવડે સર્વ કામ ચાલે, પણ કિરણ કે માહે નવ ભળે ૧૦

---

૧ ગ વિણકર્મ અ, આ, ક વિણુ કર્મ. ૨ ગ પરાપરથી ૩ ગ નથી ૪ ગ પરાતીતથુ ૫ ગ તે પસ્યંતીએ થાય. ૬ ગ ઓચરે ૭ ગ મત્ત ૮ ગ નાગ લગે ૯ ગ જીવડે ૧૦ ગ નથી. ૧૧ ગ ચ્યરે.

કહે અખો એ મર્મ મોટો, એમ સમજે અનંતને;
એમ સમજેથી સ્વૈંજ થઇએ, જો મેવો હરિ-ગુરુ-સંતને. ૧૧

પદ ૬-જ્ઞાતા જ્ઞેયની જ્ઞાનથી એકતા.

રાગ દેશાખ.

મર્મ મોટો [1]પરિબ્રહ્મનો, રસનાએ નાવે;
શબ્દ વેધી સુરતા ખરા, તેહને લક્ષ આવે. મર્મ૦ ૧
જેણે સ્થળ [2]કાંઇ નથી, તેણે સ્થળ સ્વામી;
ધ્યાતા ન રહે શેષ જે, તેણે વસ્તુ પામી. મર્મ૦ ૨
શબ્દ વિના મોહ સદા, વેત્તા વિના વેવું;
[3]જાણે સંત કોઈ સિદ્ધિકળા, આકાશ વશેવું. મર્મ૦ ૩
ગુરુ શિષ્ય વિનાનું મંતા, જે [4]સુધા શિષ્ય પ્રીછે;
તે સદ્દગુરુ [5]જે કહી શકે, જે ગુરુપણું નવ ઇચ્છે. મર્મ૦ ૪
જે વાચા બોલે અવાચ્યને, તે વાચા ન હોય;
સ્વસંવેદ્ય જાણે અખા, જો ગુરુગમ હોય. મર્મ૦ ૫

કડવું ૨૫ પરબ્રહ્મનો ભેદ.

રાગ ધન્યાશ્રી

હવે કહું મોટો [1]પરિબ્રહ્મ ભેદજી, જેણે કરી હોય દ્વૈતનો ઉચ્છેદજી;
જેહને કહે અગમ અગોચર વેદજી, તે પદ જાણો સ્વસંવેદજી ૧

ઉથલો

સ્વસંવેદ તે પદ સદા, આપે ભેદ તે આપને;
જેમ ધુંધુતો હોય અગ્નિ અચાનક, [2]તે થાય શિખાતેજ તાપને.
તેહને જોતે જ્વાળા અતિ ઘણી, દીસે [3]જાજ્વલ્યમાન;
ફૂટકીને થયો ફરફરો, તેણે કાઢ્યું રૂપ નિદાન. ૩

---

૧ (ग) પરિબ્રહ્મ ૨ (ग) કોઇએ. ૩ (ग) જાણે કોઇ સંત સાધી. ૪ (ग) સુધો ૫ (ग) નથી.

૧ (ग) બ્રહ્મ. ૨ (ग) નથી. ૩ (ग) જાજુલ્યમાન.

[૪]પરિબ્રહ્મ વહ્નિ એમ જાણો, ઘટઘટ રહ્યો સમાય,
જેમ છે કાટ પાષાણમાય, તે દેહ સાથે [૫]ખો જાય, ૪

[૫]કહે ધુધુનો ધોખે ભર્યો, તે શૂન્યવાદીનો વાદ,
ધૂમ્ર ભર્યો અતિ ધૂખલો, તે ચાલ્યો જાય અનાદ્ય. ૫

તે કાઠ નોહે [૬]કૃશાનુ નોહે, [૭]અને કરે તે ગોર અંધાર,
[૮]દારૂના દનથી ટળ્યો, અને ઝળક્યો નહિ [૧૦]નગાર ૬

તેમ શૂન્યવાદી તે સત્તા ખરી, પણ આતમ નહિ ઉદ્યોત
ઢંધે પણ તેહનો કલેશ ન ટળે જેહવી ચિત્રામણની જ્યોત. ૭

જેમ ચિત્રદીપ દીસવા લાગે પણ અજવાળુ નવ થાય
તેમ શૂન્યવાદી [૧૦]સર્વ નાસ્તિ ક્હે, પણ મૂળ મહિમા ન પીછાય ૮

તે પ્રપંચને મિથ્યા ક્હે, પરમાત્માને [૧૧]તે કહે નથી,
કર્મ ધર્મને તે [૧૨]નવ પરહે, કહે જગત [૧૩]નકટ શૂન્યથી ૯

કહે શૂન્ય ઉપજે શૂન્ય સમાયે, શૂન્યમાહે સહુ સ્થિતિ કરે,
શૂન્યમા આશય છે તેહનું, કહે મુઓ ફરી નવ અવતરે ૧૦

કહે અખો શન્યવાદી, ન પામે મૂલ-તતને
પ્રભુ પરમારથ તેહજ પામે, જે સેવે હવે-ગુરુ-સંતને ૧૧

કડવુ ૨૬—શુન્યવાદીનો વિતંડાવાદ

રાગ ધન્યાશ્રી

હવે કહું અધન એ શૂન્યવાદીજી જેને શૂન્યની એ શુદ્ધ ન લાધીજી,
[૧]જેણે મિથ્યા બુધ્ધજ સાધીજી, પરપંચ ન ટળ્યો ને નિંદા વાધીજી ૧

---

૪ (ग) પરબ્રહ્મ ૫ (ग) નથી ૬ (ग) કૃશાનુ ૭ (ग) નથી (ग) દારૂના દનથી ૯ (ग) ઝાતકાર ૧૦ (ग) સર્વ નાશની ૧૧ (ग) નથી.૧૨ (ग) નથી ૧૩ (ग) સર્વે

તે પ્રપંચને મિથ્યા કહે, પણ હૃદે જગત સાચું સહિ;
અધમ નામ તે માટે એહનું, જે શૂન્યવાદી એ પૂરા નહિ. ૨
તે કરતવ્યથી નવ ઓસરે, ઉત્તમ તજે ને મધ્યમ ભજે,
દેહ આસક્ત રેહ સદા, સુખ દુઃખ પામે જયવિજે ૩
[2]જગત જગતના [3]દોષે દેખે, પોતાપ્રતે તે વસે;
અજ્ઞાનને તે જ્ઞાન માને, ઇંદ્રિના સુખને ધસે, ૪
કયારે કહે એ આતમા, કયારે દેહ એ શૂન્ય છે;
કયારે કહે એ જગત સાચું, કયારે એ શૂન્ય ને. ૫
વાદ કરે એ તે બહુજ સાથે, નિંદે પણ લક્ષ નવ લહે;
બ્રહ્મવિદ્યાનો ભેદ [4]નવ જાણે, વેદ [5]વિતંડ તેહને કહે. ૬
નાસ્તિ કહે નારાયણને [6]સ્થળ, પણ પ્રપંચ ન છુટે મનથી;
સંસારના સુખ અતિ વલ્લભ, મન ગયુ [7]પુણ્યપાપથી ૭
નમે નહિ મહાપુરુષને, દોષ [8]દેખે તે અણછતા;
અજ્ઞાનને આગળ કરીને, પ્રબોધે પોતે હુંતા. ૮
આચાર્ય થઇને અન્યને, વાત કરે તે [9]નાસ્તિની;
ભાવ ભરોસો નહીંજ કેહનો, જુગત ન સમજે આસ્ત્યની. ૯
અધમ શૂન્યવાદીના એજ લક્ષણ, તે શૂન્યવાદી પૂરા નહિ;
ખરા શૂન્યવાદી તેહને કહીએ, [10]જે વસ્તુ વિશ્વ એ ન કહે સહિ ૧૦
કહે અખો સહુકો સુણો, એ સમજ સુખ બહુ જંતને;
સમી સમજણ [11]તેજ સમજે, જે સેવે હરિ–ગુરુ–સંતને. ૧૧

---

૧ (ગ) પ્રપંચ ન ટળ્યો નિંદા વાધીજી, તેણે મિથ્યા બુદ્ધિ સાધીજી. ૨ (ગ) જુગતે. ૩ (ગ) દોષ. ૪ (ગ) ન. ૫ (ગ) વિતંડ. ૬ (ગ) નથી. ૭ (ગ) પાપપુન્યથી. ૮ (ગ) દીસે છે. ૯ (ગ) નાસ્તિની. ૧૦ (ગ) નથી. ૧૧ તેહ.

કડવું ૨૭—જ્ઞાનીના અનુભવનો લક્ષ

રાગ ધન્યાશ્રી

વળી કહુ આછો અનુભવ જેહજી, જેજે સમજ્યા પુરુષ વિદેહજી,
કોઈક જાણે મર્મ [1]ત્યાં એહજી, જે જઈ નીસરે શૂન્યને છેહજી ૧

ઢવયો

શૂન્ય મધ્યે છે વાટ એહવી, પરમાતમા પદ તે સદા,
અગમ અગાધ મન મહા મનોહર, જ્યાં ન મળે દ્વૈતની આપદા ૨
તેહને જગત નહીં તો શૂન્ય શુ કરે, ગુણદોષ તે કેના ગણે
પરમ થઈ આવ્યુ પ્રીછમા, તો આપવિના અન્ય શુ ભણે ! ૩
જેમ ગ્તાબરને રાત્ય ન મળે, તો દિવસ પરઠે શા વડે ?
એતો કાળ [2]માયે ભૂતળ વાસી, પણ સૂર્યને કાઈ નવ અડે. ૪
તેમ વિશ્વ દેખી મિથ્યા કહે છે, આશ જાણીને જગતની,
નિકાન તેહને નથી જડતો, તેણે પેર્ય બાધી [3]મુક્તની. ૫
[4]અણુલિગીને આપ ન મળે, તો [5]આપ પરઠે કેહતણો,
અચળ્યુ આપ અનાદિ વર્જિત, એવો લક્ષ આવો ઘણો. ૬
શૂન્યવાદી તે શરીર દેખે, પણ [6]કૃત્ય માને દેહનુ,
આધ લક્ષ આઘો ન ચાલે, ન સમજે કારણ છેહનુ. ૭
જેમ કાઇ મથતા ઉષ્ણુતા, પ્રથમ પ્રગટે માહેથી,
પછે પ્રગટે ધૂમ્ર તેહનુ, મૂળ અગ્નિને દાહથી. ૮
ઉષ્ણતા તેહજ અગ્નિ જાણીએ, પણ આઘો આદર નવ લહ્યો
તેમ જગન જગતના [7]દોષ દીઠા, પણ આતમા અણજાણ્યો રહ્યો. ૯
શૂન્યવાદી તે એમજ જાણો, દેહ સુધી તેહની [8]દૃષ્ટ છે,
પણ પરમારથમા પોચ ન હોયે, જેહની પુઠે દૃષ્ટ છે ૧૦
કહે અખો જે લક્ષણ સમજે, તેહજ પામે અન્તને,
પરપચ પાર તે રહ્યો બોલે, [9]તે કળા માગી સંતને. ૧૧

---

૧ (ગ) તો ૨ (ગ) માપે ૩ (ગ) મુગતની ૪ (ગ) ભાઇ અણુલિગીને ૫ (ગ) આપક ૬ (ગ) કૃત્ય નમાને ૭ (ગ) દૃષ્ય. ૮ (ગ) દૃષ્ટ ૯ (ગ) નથી.

કડવું ૨૮—વિદેહીનાં ચિહ્નન.

રાગ ધન્યાશ્રી.

વળી વિદેહી તણા કહું ચિહ્નજી, જ્યાં નવ પોહોચે વાણી મનજી;
[1]તેને વિષે ન મળે રયણી ને દિનજી, જે વેતા તે [2]તનમેતનજી. ૧

છપ્પા

[3]તનમે તન તે માટ એહ્ને, તે કહું [4]દ્રષ્ટાંત વિધ્યે કરી;
જેમ ભાસ્કર [5]ભાસતો ભાડે, પણ ત્યાં જે તે ફરી. ૨

તે વારિ માંહેથી વાયુ વેગે, ઊચતો દીસે ઘણું;
પણ તરણી તેમનો તેમ પ્રાચે, અચળ મંડળ આપણું. ૩

તે તપ્ત જળમાંહે તપ્ત [6]ન્હોએ, શીતળ ન્હોએ શીતથી,
રક્ત જળમાં ન્હોએ રાતો, પીળો ન્હોએ પીતથી ૪

તે અશુચિ જળમાં ભાસ્યો માટે, અશુદ્ધતા પામે નહિ;
વારિ વિષઘમાંહે દીઠો, અંતરમાં આમે નહિ ૫

સુરસરીકેરા નીર માંહે, પવિત્ર [9]ન્હોએ દિનમણિ,
સુધારસમાં ભાસ્યો માટે, અમર ન થાય અહરધણી. ૬

પાત્રમાંહે હેઠો દીઠે, પાતાલ માંહે નથી પડયો,
અણુલિંગી પદ એમ જાણો, વિત્રેક કારણ પરવડયો. ૭

અર્ક ત્યાં ઉપાધ્ય ન મળે, ઉત્તમ અધમ અવની તણી,
મહાપદનું તો મહાતમ એહવુ, જ્યાં પક્ષ ન મળે અન્ય આપણી ૮

વિશેષણ જેટના કહ્યા, તે રહ્યા જુના ભૂવિષે,
[11]વિત્રેક નાવે વાણ્ય-માંહે, અન્વયપદમાં એ [12]ખપે, ૯

---

૧ (ग) જેને ૨ (ग) તન્મય મનજી ૩ (ग) તન્મયતન. ૪ (ग) દ્રષ્ટાન્ત વિધ્યે. ૫ (ग) ભાસ્યો તોય ૬ (ग) હોયે ૭ (ग) ન હોયે ૮ (ग) ન હોયે. ૯ (ग) ન હોયે ૧૦ (ड) વ્યતિરેક ૧૧ (ग) વ્યતિરેક. ૧૨ (ग) ખપે

અતિ આધો લક્ષ વપુ વિના, સમજ્યા સરખું સાર છે;
વિદેહી કેરી વાત મોટી, શબ્દ કેરે તે પાર છે. ૧૦
કહે અખો સહુકો સુણો, એ સમજ છે મહંતને;
એ અર્થને જે સમજે, તે રહે પાર વેદાન્તને. ૧૧

પદ ૭—મહાપદ વર્ણન

રાગ સારંગ

સંતો બાત બડી મહા પદકી, શબ્દ સ્થાન કછું નહિ લાગત;
ઐસી સ્થિતિ બેહદકી, સંતો બાત બડી મહા પદકી. ૧
દ્વંદ્વાતીત દ્વૈતસો ભાસે, કહા કહું કોબિદકી;
આપ અવાચ્ય વાચ્ય કરી બોલત, અજબ કલા મહાનિધકી. સં૦ ૨
જહાં કછુ નાહીં તાહિમેં તર્કાઆ, હામ નહિ જહા હદકી;
શબ્દાતીત સુતર્કકી લગના, ચોજ અદ્દી ચિદ્દ્ઘનકી.
ગ્રાહક ગ્રહણ ગ્રાહ્ય નહિ તામેં, વાણ્ય ખુટી જહાં શ્રુત્યકી;
રૂપ અરૂપી આપ અખા હે, ગુજ બડી એ ગત્યકી. સં૦ ૪

કડવું ૨૯ ષટ્શાસ્ત્ર, ષટ્ઉપશાસ્ત્ર, અને ષટ્દર્શનનું વર્ણન.

રાગ ધન્યાશ્રી

જે ઘટ ઉપનું એવું જ્ઞાનજી, ત્યા તેહ થયું સર્વ સમાનજી;
જીવ ઈશ્વરનું પામ્યું નિદાનજી, ત્યાથી ટળિયું પ્રકૃતિનું ભાનજી. ૧

ઢાળ

[1]પ્રકૃતિનું ભાન ટળ્યું ત્યાથી, યથારથ જેમ તેમ થયું,
હવે કહું દરશન ખટ જે, અપૂરવ અમથું રહ્યું. ૨
ન્યાય પાતંજલ મીમાસા. વૈશેષિક સાંખ્ય ને[2] વેદાંત,
દર્શન ઉપદર્શનના ભેદ કીધા, તે જાણજો તમો[3] સંત. ૩
શૈવ સાંખ્ય મીમાસક, ચાર્વાક, બૌદ્ધ ને જૈન;
[4]ઉપદર્શન ભેદને જાણો, શરીર સંબંધી ચિહ્ન. ૪

---

૧ (ग) પ્રકૃતિ ૨ (ग) નથી ૩ (ग) તમે ૪ (ग) ઉપદર્શન

જટિલ મુંડિત માળાધારી, કરે [5]પંચ્યનકેશ;
કો વાલાગરડો [6]શિર વીંટિ, કહે નિજ શિવ ઉપદેશ. ૫
છ દરશન તે મૂળગા, ભાખ્યાં શાસ્ત્રકેરા નામ,
તેહના થયા પાખંડ છન્નું, તે ચાલ્યા ગામે ગામ. ૬
પાખંડના બહુ ફડસુઆ, ગણતા ન આવે છેક;
તે મન ભાખે જૂજવા, પણ ચાલ્યા ન મળે એક. ૭
એક [7]એકને નિંદે માહોમાહે, અને પોતાને કહે સાર;
એમ ખટ દરશન ખટપટે, પણ ન કરે મૂળ વિચાર. ૮
ભણી ભણીને ભેદ પાડે, અક્ષરતણી લે ઓટ;
સિદ્ધાંત નાવે સમજ માહે, બાંધી રહ્યા ખટકોટ. ૯
છ એ કરે વાદ માહોમાહે, ત્યારે સહુને પોષે માય,
[8]સમાસ માયા આપે સરખો, હાર્યો કોએ ન જાય ૧૦
કહે અખો સહુકો સુણો, મન તોહે મહંતને,
નિરદાવે નારાયણ મળશે, જો [9]સેવે હરિ–ગુરુ–સંતને. ૧૧

કડવું ૩૦—શ્રુતિ–સ્મૃતિ–પુરાણ શાસ્ત્રના મત.

રાગ ધન્યાશ્રી

શ્રુતિ સ્મૃતિ તે એમ વખાણેજી, જીવને જીવના કર્મ પ્રમાણેજી;
કર્મ અનુસારે જીવને જાણેજી એહવુ સિદ્ધાન્ત અઢાર પુરાણેજી ૧

ઉથલો

સિદ્ધાન્ત કીધો વેદ પુરાણે, કર્મને વળી જીવનો,
કરે કર્મ ને જીવ ચાલ્યા જાય, એ દાઠ છે સૈદવનો ૨
જથો પરઠી ચાલે આંધા, [1]અને કમને જાડા કરે,
કર્મ ત્યાં તો જીવ સાચો, એમ જગતજ પરવરે. ૩

---

૫ (ग) ધુંચન કેશ ૬ (ग) શિશ. ૭ (ग) એકને નીંદે માહોમાહે.
૮ (ग) સમાય ૯ (ग) સેવો ૧ (ग) નથી.

વેદે થાપ્યો જીવ સાચો, [૨]સ્મૃતિએ પિંડ પરઠ્યો ખરો;
કર્મધર્મનાં આચરણ લખિયાં, પ્રૌઢો પ્રપંચ પરવર્યો. ૪

પણ આદ્ય ન કાઢી જીવની, જે પ્રાય જંત શ્યાંનો ઘડ્યો ?
નિયંતા કોણ ને નિમિત્ત શાથી, એવડો [૩]ખપ કરવો પડ્યો ? ૫

એ પરંપરા કોએ નવ જુએ, અને જુએ તો જંત નવ રહે;
જેમ વાયે વાંસ ઘસાય માંહોમાંહે, [૪]ને વિહ્નિ વન આખું દહે. ૬

નૈયાયિકનો ન્યાય સાચો, તે ન્યાય જીવ પરઠે ખરો;
તે કૃત્યજ દેખી જીવ કહે[૫], તે દીહા મારે ઉચર્યો. .૬

દેખે તે તાં કહે ખરૂં, ન્યાયવાદી નામ એહનું;
હવે પાતંજલી [૬]જે પ્રાણ સાધે, કૃત્ય માને દેહનું. ૮

દેહ–પ્રાણને કહે [૭]સાચો, કહે જીવવિના દેહ કેમ રહે ?
પિંડ દેખી જીવ પરઠે, પાતંજલી ત્યાં એમ કહે. ૯

મીમાંસા કહે જો જીવ નો[૮]હોતો, સ્વર્ગ ભોગ કોણ ભોગવે ?
પુરંજન પ્રાયેજ છે તો, સંસારને રહ્યો જોગવે. ૧૦

[૯]કહે અખો એ શાસ્ત્ર સઘળાં સત્ય થાય જંતને;
નિર્વાણ પદ [૧૦]તો પ્રગટે, જો સેવે હરિ–ગુરુ–સંતને. ૧૧

કડવું ૩૧—શાસ્ત્રોના મતો

રાગ ધન્યાશ્રી

વૈશેષિક જંત વિશેષજી, જંતવિના નોહે નાના વેષજી;
એમ તે [૧]ત્યાં ગણે ગુણના લેખજી, કોણે ન હોય જીવનો ઉવેખજી. ૧

---

૨ (ग) સ્મૃત્યે. ૩ (ग) પેખ. ૪ (ग) દેખે. ૬ (ग) તે. ૭ (ग) સાચા. ૮ (ग) નોહે. ૯ (ग) કહે અખા શાસ્ત્ર ૧૦ (ग) તો પ્રગટે.

છપ્પો

[2]કોણ નોહે ઉવેખ એહનો, સહુજ દેખે દેહને;
હવે કહું સિદ્ધાન્ત મોટું, સાખ્ય બોલે [3]જેહને. ૨
સાખ્ય સંખ્યા કાઢે તત્ત્વની, જીવકેરૂં રૂપ કહે;
કહે માયાએ મલિન બ્રહ્મ છે, કર્મભારને તે વહે. ૩
માયા કેરો સંગ છુટે, તો પ્રાય [4]વસ્તુ છે સદા;
આવર્ણના વિક્ષેપ માટે, ભોગવે છે આપદા. ૪

વેદાન્ત કહે છે વાત મોટી, એનો અજા રમે છે અણુછી;
કર્તા કારયિતા એજ માયા,[5] દીસે છે [6]જતી આવતી. ૫

એતો માયાને માયા પૂરી છે, કર્મ જીવને ફળ અજા;
જે જે કર્તવ્ય તે માયાનું, જો ધર્મની બાધે ધજા. ૬

એ મૂળ મત [7]દરશનું, શાસ્ત્રકેરૂં કહિયું રહે;
[8]પણ અર્વાકી તેહના ઉપાસક, તેતો મનના મત બહોળા વદે. ૭

જીવ ચાપ્યો મત સઘળે, પછે આચરણ [9]બહુ આચર્યાં;
જીવરૂપ માના [10]ઉદરમાથી, અળગા કો નવ નીસર્યાં. ૮

સાખ્યને આખ્ય પાવસાની, જો ચાલે તો ચાલી શકે;
વેદાન્તને વાટ સુજે સુધી, જો માયા મુખથી નવ બકે. ૯

એક એક માહોમાહે ખટપટે, [11]પણ હારદ હેત [12]લેહ નહીં;
મધ્યે બેઠી માયા મોટી, તે અપત્યને રાખે અહીં. ૧૦

કહે અખો સહુકો સુણો, એમ સમજ છે મહંતને;
એહનુ હારદ તો હાથ આવે, જો સેવે હરિગુરુ-સંતને. ૧૧

---

૧ (ગ) નથી. ૨ (ગ) નથી ૩ (ગ) તેહને ૪ (ગ) શિવ તે. ૫ (ગ) માયા છે. ૬ (ગ) જાતી. ૭ (ગ) ખટ દર્શનનું ૮ (ગ) નથી. ૯ (ગ) અળગા ૧૦ (ગ) ઉદરથી. ૧૧ (ગ) નથી. ૧૨ (ગ) મળે.

કડવું ૩૨—મુમુક્ષુને સત્સંગની તૃષ્ણા

રાગ ધન્યાશ્રી

સતનો અતિ ઘણો મહિમાયજી, બીજે કારજ સતપસાયજી,
સતના જશને ગીતા ગાયજી, સધુ સેવતા કારજ થાયજી ૧

ઢયલો

કારજ થાય તે ગહેન પળાયે, જ્ઞાન યથાર્થ ઉપજે,
નિર્મળ નેત્ર તે કરે હરિજન, જો ભાવે સતજનને ભજે ૨
ભાઈ ભાવ ન ઉપજે જ્યાહા લગે, તૃષાવતને જેમ તોયનો,
ભાવવિના પુશ્ચલી તન જેવો, કહાવે નહિ તે કોયનો ૩
ભાઇ રતિવિના રામ નવ મળે, ખરી કીધા વિના ખેપ
જેમ પિપાસા જાયે પાન કીધે, શ હોયે કીધે જળ લેપ ૪
આદર વિના આવે નહિ [૨]સ્વય તે આત્મારામ,
સતને સેવી કારજ સાધો, સુખે પામો નિજ ધામ ૫
સતસગ કીધા વિના, જેહવા [૩]વન માહેલો-પશુ,
ઉપજે ખપે તે વનનો વનમા, [૪]પણ વસ્તીનું નહિ સુખ કશુ ૬
સતન્સગે સર્વ સમજે, પશુ ટળી થાય પાત્ર,
સત કૃપા દૃષ્ટિ કરે તો, નત્ર પલ્લવ થાય ગાત્ર ૭
કામ ક્રોધ લોભ મોહ તાપે બળી [૫]રહ્યા જેના મન,
તે જીવને ટાઢા થવાને, [૬]ભાઈ સત તે પરજન્ય ૮
મમતા ધાણીએ જોતર્યો, જીવ ચઢયા કાળને હાથ,
તેહને સત કૃપા દૃષ્ટિ કરીને [૭]અને કાપી મૂકે નાથ ૯
જેમ કેસરી કેરા ગધથી, ભાઈ કરી પલાયે [૮]કોટય,
તેમ સત કેરા શબ્દ સુણતા, બધન જાય બહુ છોડય[૯] ૧૦

---

૧ (ग) મોટો ૨ (ग) સ્વે આત્માનું જ્ઞાન ૩ (ग) વનનો હોય. ૪ (ग) તેહને ૫ (ग) રહ્યું ૬ (ग) નથી ૭ (ग) નથી ૮ (ग) કોડ ૯ (ग) મોડ

કહો અખો એ ઠામ મહોટો, ઠગ્વાનો છે જંતને;
ઠરી [10]ઠામ જીવ ત્યારે બેસે. જ્યારે સેવે હરિ–ગુરુ–સંતને. ૧૧

પદ ૮—હરિ-ગુરુ-સંતનુ માહાત્મ્ય.

રાગ સિંધુડો

હરિ હરિજન અળગા કરી રખે ગણો, સંત સેવ્યા તેણે [1]સ્વામીજ સેવ્યા,
નિર્ગુણ બ્રહ્મ તે[2] સગુણ સંત જાણુરા, જેમ [3]વહ્નિથી તેજવત
થાય દીવા. હરિ ૧
[3]જેમ અગ્નિથી દીપ થાય બહુ આદર કર્યે, દીપથી દીપ થાય
[4]આપે સોહલો;
[5]તેમ જ્ઞાનીની મૂર્તિ તે જાણે ગોવિંદની [6]ત્યાથી ભગવાન
ભેટે વહેલો. હરિ. ૨
દૃષ્ટિ ઉપદેશ તે આપે મોહોટી કળા, જે થકી જંતના કારજ સીજે,
સેવંતા સુખ હોય અતિશે ઘણુ, જે સદ્ગુરુ [8]તણુ મન રીઝે. હરિ. ૩
પ્રત્યક્ષ રામ તે તત્ત્વવેત્તા વિષે, જેમ [9]કુંડળને કનક દીસે,
મન કર્મ વચને [10]જેકો ભજશે અખા, [11]તેહનુ દ્વૈત દેખી મન
નહિજ હીસે. હરિ. ૪

કડવું ૩૩ સત્સંગનુ માહાત્મ્ય અને દુર્જનના દુર્ભાગ્યનુ વર્ણન.

રાગ દેશી ચાલતી

સંત સંગ કીજે વળી વળી જનજી, અનુભવ વાધે આવો દિન[1] દિનજી;
માયા પરથી ઉતરે મનજી, [2]હરિશુ ટળે ભિન્નાભિન્નજી- ૧

---

૧૦ (ग) જીવ ૧ (ग) સ્વામી ૨ (ग) વહનિ તેજથી. ૩ (ग) નથી ૪ (ग) સહેચો ૫ (ग) નથી ૬ (ग) તહા. ૭ (ग) નથી. ૮ (ग) તણુ. ૯ (ग) કુંડળ વિષે. ૧૦ (ग) સંત. ૧૧ (ग) તેનુ
૧ (ग) દનદનજી ૨ (ग) હરિશું શું ટળગશે

હથલો.

ભિન્ન ટળે વસ્તુ મળે, મોટો મહિમા હરિજનનો
ચૈતન્ય સાગર માંહે ભેળે, અધ્યાસ ટાળે આ[3] તનનો ૨
શોભે જીવિતવ્ય એ[4] સંતજન કેરું, ભવમાંહે તે સત્ય,
સુખદાયક તેહને હોય સહુકો, જેહને સંત સાથે રત્ય. ૩
આપ[5] સરિખો કરી મૂકે, એહવી સંતની રીત્ય[6],
જેમ વેહેરો ન કરે વરસતા, એવી છે ઘનની નીત્ય.[7] ૪
સિંચે સરખા [8]સહુ જનને, તેણે ફળે ભાર અઢાર
હરિ હરિ તે કરી મૂકે, એહવી સંત-ભગત સાર ૫
સુકે જવાસો તેણી રતે, તો મેઘનો શો વાંક
પરજન્ય[9] પોખે અતિ ઘણું, પણ પી ન શકે એક ટાંક. ૬
તેમ અસંત સત-સગત કરે, પણ લાગે નહિ તેહને સંગ,
એળ ન રે[10] માયા મધ્યથી જેમ તેમ થાએ ભંગ ૭
જેમ તિલ કુસુમે કરી વાસિયે, [11]તેહને લાગે સઘળે વાસ
તે મધ્ય આવે [12]કાંકરો, તેને ન લાગે [13]અધ્યાસ ૮
જેમ સલિલ મધ્યે શિલા રહે પણ અંતર ન ટળે આગ્ય
તો નીર તેહને શું કરે, જો ભેદવા નહિ જાગ્ય ૯
જેમ ચંદનને ગંધે કરી, થાએ ચંદન આક પલાશ
પણ ગાઢ હોએ રૂદે વાંસને, તેહને લાગે નહિ વાસ ૧૦
દહે અખો હરિ કૃપા હોએ, તો સમું પડે[14] જતને
દોષ દરશન [15]-હોએ તેહને જે સેવે હરિ-ગુરુ-સંતને ૧૧

---

૩ (ગ) એ ૪ (ગ) નથી ૫ (ગ) આપ સારીખો ૬ (ગ) રીત્ય ૭ (ગ) નીત્ય ૮ (ગ) સહુજને ૯ (ગ) પાયે પય ઘણું, ૧૦ (ગ) દેએ માયા ૧૧(ગ) તેણે સઘળે તે લાગે વાસ ૧૨ (ગ) કાંકરી ૧૩ (ગ) આભાસ ૧૪ (ગ) પડે જતને ૧૫ (ગ) નવ હોએ

કડવું ૩૪-સત્સંગની આર્તિ અને સંતના ગુણ.

રાગ ધન્યાશ્રી.

[1]સંત સંગ કરતા વિલમ્બ ન કીજેજી, જેમ તેમ કરીને હરિરસ પીજે જી;
મહાજન સંગે કારજ સીજેજી, વસ્તુરૂપ થઈને તો જીવે જી. ૧

ઢયલો.

વસ્તુ રૂપ થઇ જીવિયે, તે કૃળા આપે[2] મહંત,
તત્ત્વ સઘળા એમ દીસે, જેમ પટ રૂપે તંત. ૨

જેમ છીપને રત ખરી ઉપજે, તો ઉપર આવે જળ માહેથી,
[3]તેહની સુરત્યનો તે તાણ્યો પરજન્ય આવી વરસે કયાહેથી. ૩

તેહના તે મુખ વિકસી [4]રહે, લેવા તે કાજે બિંદુને;
તો મુક્તા[5] નીપજે [6]મહામનોહર, તે પામે નિજ આનંદને. ૪

જે [7]મહેરામણુ માહેથી બ્હાર, નાવે તે ત્યા ઠાલી રહે ખરી;
તેમ હરિગુરૂ સંતને જે ન સેવે, તે ન પામે નિશ્ચે હરિ. ૫

તેજ વૃષાના બિંદુ બીજા, પડે અહિના મુખ વિષે;
તેહ હલાહલ થઈ નિવડે, જો મૃત્યુ પામે જે કો ભખે. ૬

સંત વચન [8]કહે યથારથ, [9]જોવા કુગૃહે ખબ્બુધ વડે;
[10]તો પાત્રયોગે ભલુ ભુંડુ, ક્ષેત્રનો વેહેરો પડે ૭

નિર્મળ બુધે સંત સેવિયે, તો ઉપજે નિર્મળ જ્ઞાન;
મનસા, વાચા કર્મણાએ, રાખો હરિ વિષે ધ્યાન. ૭

જેમ કુંઝી મૂકે [11]ઈંડા તે દૂર જઇ ચારો કરે;
તેની સુરત્ય રહે માહોમાહે સરખી તો અપત્ય ત્યાથી ઉછરે. ૮

---

૧ (ग) સત સંગત ૨ (ग) જાણે ૩ (ग) સુરત્યનો તાણ્યો તે ૪ (ग) રહે, લેવા કાજે ૫ (ग) મુક્તાફળ ૬ (ग) મનોહર પામે. ૭ (ग) મહેરામણુથી બહાર નાવે, તે ત્યા ૮ (ग) તે કહે. ૯ (ग) નથી ૧૦ (ग) પાત્રયોગે ભલો ભુડો. ૧૧ (ग) ઈંડાને ૧૨ (ग)

વણમેવે જેમ સેવાય બાળક, [13]તેમ કૃપા આવે ગુરતણી;
તેમ સુલક્ષણાને ભજે શ્રીહરિ [14]જેનું મન રહે [15]ગુરૂના ચરણ ભણી,
કહે આખો સહુકો સાભળો, એ કહ્યું છે બુદ્ધવંત ને; ૯
જે [16]સુણતામા ઝડપે વચનને, [17]અને તે સેવે હરિ-ગુરૂ-સંતને. ૧૦

કડવું ૩૫—સત્સંગના ફળનું વર્ણન.

રાગ ધન્યાશ્રી.

સંત સેવે તે સર્વ સુખ પામેજી, મન ન લાગે બીજે ઠામેજી;
જન્મ મરણને સુખદુઃખ વામેજી, જેમ જળ ઢળી આવે નીચે ઠામેજી ૧

ઢાળ.

જેમ નીચી ભોમે જળ ઢળી આવે, તિહા [1]ખામામા રહે ભર્યું,
તેમ રામ [2]હૃદયામા વાસે, જ્યા ગુરૂ ગોવિન્દે ઘર કર્યું. ૨
જેમ ભકતને ભગવાન વાહલા, તેમ ભક્ત વાહલા ભગવાનને;
અંતર [3]માહેનો આશય જાણી, શકે ન મૂકી ધામને. ૩
જેવા ભક્તને ભગવાન દુર્લભ, એવા ભક્ત દુર્લભ રામને[4];
ભક્ત બીજા છે ઘણા ઇચ્છે ધર્મ-અર્થ-મોક્ષ કામ[5]. ૪
સકામે સ્વામીને ભજે, આશ્ચર્ય એહનું નહિં કશું;
[6]પણ નિષ્કામ વાલા નાથને [7]જે હેને તેહનું મન વશ્યું. ૫
અણુલિંગીની ભક્તિ [8]મદા વસમી, કોઇક જાણે તે કરી;
ત્યા પ્રેમ પ્યાતાનું કારણ ન રહે [9]તેજ જાણે જેણે આચરી. ૬

માહેમાહે. ૧૩ (ગ) જેમ ૧૪ (ગ) તેનું ૧૫ (ગ) ગુર ચરણ ૧૬ (ગ) સુણતામા ૧૭ (ગ) તે.

૧ (ગ) ખાગામા તે. ૨ (ગ) હૃદય માહે વશે, ગુરૂગોવિંદે ત્યા ઘર. ૩ (ગ) માહેલો. ૪ (ગ) રામ. ૫ (ગ) કામ. ૬ (ગ) નગી. ૭ (ગ) હેન તેહનું ૮ (ગ) બહાસિગી. ૯ (ગ) તે.

ભાઇ સતસંગ પ્રતાપ એગે, રસના તે બાપડી શુ કહે,
જેહને વિનશે તે જાગુશે, અખો [10]ત્યા એટતું કહે, ૭
જેહને કૃપાનિધાન કૃપા કરે, તે ગતને સદ્‌ગુરૂ મળે,
[11]સદ્‌ગુરૂ મળે ત્યારે પાર પામે, [12]જીવ તે બ્રહ્મ માહે ભળે. ૮
જીવબ્રહ્મ માહે ભળ્યાનો, અખેગીતામા ભેદ છે,
એ અનુભવતા અદ્વૈત થઇએ, [13]એ અનિર્વચન વાણી વેદ છે. ૯
[14]કાયા કલેશ કીધા વિના, [15]કૃષ્ણમાહે તે જન ભળે,
એ [16]ગીતાનો તે ભેદ સમજે, તે નરજીવ તતક્ષણ ટળે ૧૦
કહે અખો એ ગીતા કેરી, ગમ્ય થાએ જતને,
તેહને રામ [17]હ્રદય માહે ધરે પતાપ [18]સદ્‌ગુરૂ–સતને ૧૧

કડવુ ૩૬—અદ્વૈત પદની દ્દઢતા.

રાગ ધન્યાશ્રી

અદ્વૈત પદ તે [1]વાણીમાહે ન આવેજી, જે આવે તે દ્વૈત કહાવેજી,
એ ગીતા તે દ્વૈત સમાવેજી, [2]વાગજ્ઞાન વામે [?] ને ન્યારો લક્ષ આવેજી ૧

ઢાળ

[3]વાગજ્ઞાન તે વિશ્વમાહે, એ[4] અણછાજતુ જાણો સહુ,
નાના વિધની વાણુ વાની, મનના મત [5]મહોગા બહુ ૧
વસ્તુ વિચારે વિશ્વ નહિ, તો આચરણ તેહના શા ખરા,
એતો વધ્યાપુત્રે પોતા કેરા, ચિહ્નનખી સાચા કર્યા. ૨
સંસાર સુત વધ્યા તણો, તમે જાણજો નિર્ધાર,
પોતે [6]કહે પોતે સાભળે, એ વાણ્યનો વિસ્તાર ૩

---

૧૦ (ગ) તો ૧૧ (ગ) તે સત્‌ગુરુ મળને ૧૨ (ગ) જીન બ્રહ્મમાહે ૧૩ (ગ) નથી. ૧૪ (ગ) કાઇ ૧૫ (ગ) કૃષ્ણમા ૧૬ (ગ) ગીતાનો ભેદ, ૧૭ (ગ) હૃદયમા રાખે ૧૮ (ગ) સદ્‌ગુરુ

૧ (ગ) વાણીમા ૨ (ગ) વાક જાળ ૩ (ગ) વાક જાળ ૪ નથી ૫ (ગ) બોલ્યા. ૬ (ગ) કેર પોતે

ધર્મ, અર્થ, કામ, મોક્ષ, લખિયાં. ભૂત, ભવિષ્યને વર્તમાન;
બ્રહ્મચારી, ગૃહસ્થ ને વાનપ્રસ્થ, સંન્યાસી—એ વંધ્યા સુત નિદાન ૪
અંડજ, ઉદ્‌ભિજ, સ્વેદજ, જરાયુજ, ચાર ખાણ ચોરાશી લક્ષ;
સ્વર્ગ મૃત્યુ પાતાળ દીશોદશ, સર્વ વંધ્યાસુતની પક્ષ. ૫
જન્મ મૃત્યુને દેહ કર્મ, ગુણ નથી[7] કાંઈ એ પ્રાય;
મંત્ર યંત્રને યજન યાજન, વંધ્યાસુતની કાય. ૬
દાતા [8]ભોક્તા દેશકાળ, કર્મફળ જાણો સર્વે એહ;
થયું નથી,[9] તેનો થાય સ્વાનો, મિથ્યાપુરૂપનો દેહ. ૭
વસ્તુ વિચારે કાંઇ નથી, તે અણછતું [10]થાપે રહે જાય;
શિવ તો તેમને તેમ સદા, જેહને લિંગ નહીં પ્રાય. ૮
જેને ગ્રાહ્ય ગ્રાહક ભાવ નહિં, અન્ય વિના ગ્રહે તે કોણ; ૯
આરોપણ એ વિશ્વ સઘળું, એ તો સ્ફુર્યાં છે ત્રણ ગુણ. ૧૦
કહે અખો એ વસ્તુ વિચારે, ન મળે સ્થળ કાંઇ જંત જો;
જેમ છે તેમ એ શિવ સદા, [11]પણ નિજ સ્ફુરણ મહંત જો. ૧૧

પદ ૯—અદ્વૈત પદનું વર્ણન.

રાગ મારૂ..

એ ચિદ્ [1]જ્યોંકાં ત્યોં સદાઇ, જુદો આપાપાર ન મિલે અહર્નિશ;
એહદ હદ ન કદાઈ, એ ચિદ્ જ્યું કાં ત્યું સદાઈ. ૧
દ્વંદ્વાતીત [2]અપરસ નિર્ગુણ, એ સત્ય [3]કહેશ તાઈ;
આપા પર બિચ નિરંતર, નહિં પંચભૂત ન કાંઇ. ૨
[4]જાત આયાત નહિ જિહાં [5]રહેની, ગયા શકે નહિ આઇ;
[6]સ્થોભણ્ય ઘોભ સ્થલ રખિ ન રિથરતા નાહીંક [7]નહીં મળાઈ. ૩

---

૭ (ગ) કાંઇ પ્રાય ૮ (ગ) ભુક્તા. ૯ (ગ) તેનું થાય સ્થાનું ૧૦ (ગ) નથી ૧૧ (ગ) નથી.

૧ (ગ) જ્યુંકા ત્યું ૨ (ગ) અરપર્શ ૩ (ગ) કહત, ૪ (ગ) જાત અજાત ૫ (ગ) રહેની ૬ (ગ) યોગ-અયોગ સ્થિર ૭ (ગ)

જ્ઞાતા જ્ઞેય જ્ઞાન બિન જે ઘર, જીહાં પહોચત નાં હીં જિરાઈ;
લક્ષાલક્ષ અખા [૮]જ્યાંહાં નાંહીં, સદા સદોદિન સાંઈ. ૪

કડવું ૩૭–વસ્તુનું માહાત્મ્ય.

રાગ ધન્યાશ્રી.

વસ્તુ કેરૂં વકતવ્ય નવ કીધું જાય જી, જેહનો મહિમા મોટો પ્રાયજી;
જેમ અર્ણવનું નીર જીમાયજી, પણ બાંધ્યો સાગર તેમ રહો
જાય જી. ૧

હયેલો.

સાગર તેમનો તેમ છે, તેમ મહાપદની મોટમ ઘણી;
તીરે કહીં એક લવણ જામ્યું, તો શી [૧]ઓછમ સાગર ભણી. ૨
[૨]જામતે કાંઇ જાન ન હોયે, તીર નથી ઓછું થતું;
[૩]એ સહેજ ઈશ્વરમાં નીપજે, ન જણાય જાતું આવતું. ૩
તેમ જગત જગદીશમાંહે, ઉત્પત્તિ [૪]સ્થિતિ દીસે ખરી;
ઓછું અદકું કાંઈ ન થાય, સાગર દૃષ્ટાન્તે કરી. ૪
મહા [૫]મોટીમ સ્વામી કેરી, રસનાએ નથી કહીં જવી,
સુર્યે જે સમજી શકે છે, તે [૬]વાણી માંહે નથી આવતી. ૫
ભાઇ! મોટી દિશા જો પ્રગટે તો, કાંઇક મોટીમ લહે;
[૮]મોહોટાના અનુભવ પાખે, એ [૧૦]બુદ્ધિ કાંઇનુ કાંઇ કહે. ૬
જો અનંત કોટિ બ્રહ્માન્ડ છે, તો [૧૧]તેહની મહેરે તિલ નથી;
રસનાએ [૧૨]એક કલા નથી, જાણવામાં [૧૩]ભાર ભાઇ જોજે ઘણો:
બ્રહ્માણ્ડ કેરી ભાવના મૂકી કરે વિચાર જો એ તણો. ૮

નાં ૮ જિહાં.

૧ (ગ) ઓછપ ૨ (ગ) જમાતે ૩ (ગ) સેહેજે ઐશ્વર્યમાં ૪ (ગ) લય ૫ (ગ) મોટપ ૬ (ગ) વાણીમાં ૭ (ગ) મોટમ ૮ મોહોટા ૯ (ગ) કોટ ૧૦ (ગ) બુધ. ૧૧ (ગ) તેણી મેલે. ૧૨ (ગ) કહિ આથી ૧૩ (ગ) ભાર ઓછો.

જે પદમાં સ્થિતિ કરીને, પછે [14]જૂએ બ્રહ્માન્ડને;
તો બ્રહ્માન્ડને ઠામ અણુ ન દિસે, [15]તો પરમાણે શું પંડને? ૯
જેમ આકાશે [16]કો નર ચઢે, [17]તે અતિશે આઘો જાય;
અવનિના અંકુર નાના, ન દેખે તે પ્રાય. ૧૦
કહે અખો સહુકો સુણો, આકાશ [18]સ્પુર્યો મહંતને;
પિંડ બ્રહ્માણ્ડ સ્વતંતનર થઇને, દેખે તેહના અંતને. ૧૧

કડવું ૩૮—વસ્તુનો અદ્વૈતતા.

રાગ ધન્યાશ્રી.

એ અનંતને બોલ્યો[1] ન જાયજી, મહતા નાવે વાણીમાંયજી;
વચન ન લાગે તો કેમ કહેવાયજી, મહાચૈતન્ય ઘન નહિ મન કાયજી. ૧

ઢાળ.

કાયા મન કોણ કહે [2]એહને, કે જુદા કહણ હાર [3]કહેવો નથી.
અધો ઉર્દ્ધ તે શું શાથકી, જુદા [4]ગ્રહણ હાર ગ્રહવું નથી. ૨
દૂર નિકટ તે શા થકીશે,[5] જો મધ્યે પદારથ નહિં કશો[6];
સદા નિરંતર છેજ સરખું[7], વસ્તુ વિચારે એ અશો[8]. ૩
[9]પૂર્ણ બ્રહ્મપૂરી રહ્યો છે, જગન મથી નિર્ધાર[10];
[11]પગ્રહણ હાર પરઠવું નથી, નહિ વિચાર અવિચાર. ૪
ચક્રાતીત ચકવે ચકે, ભાઇ રહે તે અદ્ભુત વસ્ત;
અતુલ આશે અનંત મોટો, જુદા નહિ ઉદે ને અસ્ત. ૫

---

૧૪ (ગ) જુવે ૧૫ (ગ) તે શું પ્રમાણે પંડને ૧૬ (ગ) કોઇ ૧૭ (ગ) અતિશે તે ૧૮ (ગ) ફુર્યો ૧૯ (ગ) સ્વતંત્ર.

૧ (ગ) બોલ્યા. ૨ (ગ) તેહને. ૩ (ગ) કહેવું. ૪ (ગ) ગ્રહણ હાર. ગ્રહ્યુ. ૫ (ગ) શું. ૬ (ગ) કશું ૭ (ગ) સરખું. ૮ (ગ) અશું. ૯ (ગ) પૂરણ. ૧૦ (ગ) નિરધાર ૧૧ (ગ) પરઠણ હારે પરાયું.

ઉદે અસ્ત બ્રહ્માન્ડ માહે દિનમગ વડે દિન રાત્ય
દિન રાત્ય કરી કાનમાપના મરણ [12]જીવન ભાત્ય ૬
એ સ્થુન ભોગ બ્રહ્માન્ડમાહેનો[13], ચઉદ લોક કેરી [14]વૃત્ય,
અનિર્વચ્યતી તિહાં[15]વચન ન લાગે ન તિહાં સસત્ય. ૭
સ્વતંતર સ્વામી સદા, તિહાં જેમ છે તેમનું તેમ,
થયુ ગયુ કાંઈએ નથી, સહજે ન એ છે આમ ૮
આપાપગ કોએ નથી, જીવાજીવ વિગ્રહ કશો,
પુર્વ પશ્ચિમ નથી કહેવા, કાર્ય કારણ [16]નહિ કશો ૯
જ્ઞાન-જ્ઞેય-જ્ઞાતા વિના, જેમનુ તેમ સદાય,
એ પૂરણની પૂરણતા, વેતા વેદ્ય વિનાય ૧૦
કહે અખો બ્રહ્મ અનિર્વચ્યતી, વચન નહિ અનંતને,
અક્ષરાતીત આનંદ પદની, ગમ્ય છે મહંતને ૧૧

---

૩૯. સદ્દગુરુનુ માહાત્મ્ય

રાગ ધન્યાશ્રી

સન્ત સયાણા મહાપદ જાણેજી, તે આપ ન દેખે અન્ય શું[1] વખાણેજી,
આપ અણુચગ્યુ. તે [2]પરમાણેજી ગુણ-નિર્ગુણને ઉરમા નાણેજી ૧

ઢાળ

ગુણ નિર્ગુણ [3]કાંઈ નથી, એનું સમતત્વ સમજ્યા સહિ,
આવે નહીં તેહને પરાભવ સ્યાનો, રજ્જુ [4]એ નહીં તો સ્યો અહિ, ૨
એ તો અણુછતાને અણછતું ભાસ્યુ [5]હતુ ભરમે કરી
તે યથારથ જેમ તેમ [6] થયુ, પ્રાયે જેમ છે તેમ હરિ. ૩

---

૧૨ (ग) જીવન છડું ભાત્ય ૧૩ (ग) બ્રહ્માડ માહે ૧૪ (ग) વરત્ય
૧૫ (ग) વાણી ન પ્રહોચ્યે ૧૬ (ग) વિણુ

૧ (ग) ન ૨ (ग) પ્રમાણે ૩ (ग) મનિએ ૪ (ग) નથી
૫ग ભાગ્યુંતું ૬ (ग) થયો

[7]એ તો પરપંચ કેઈ પેખવું, તે મરીચિ જળવત્ સદા,
તે ઉતેચે ઓછું ન થાય, [8]એમ સમજે શ્રમ ગયો તદા. ૪
સમજે સાધન થાયે [9]સરવે, અને પાર આવે પંથનો,
જેમ [10]રચિક વહ્નિ વન દહે, તે મહા વિચાર મહન્તનો ૫
એ અધવધ ત્યારે ટળે, જ્યારે ગુરુગમ હોયે ખરી
બ્રહ્મવેત્તા મળે જ્યારે, ત્યારેજ મન બેસે ઠરી ૬
સદ્ગુરુ વિના બહુ[11] મરે કાયા, આપ ઉદ્યોત થયા વિના,
મત–મંગ પ્રતાપ મોટો, [12]અવેન ફરી જાય જતના ૭
જેમ શરદકાળે અમર ઓપે, નીર નિર્મળ હોય ઘણું
સદ્ગુરુ મંત પ્રતાપ પ્રાયે, એહવું કરે મન જત તણું. ૮
ભવદુખ વાયે મહાસુખ પામે, અન્તરથી આગસ ટળે,
જીવ શિવ તે એમ હોય, જેમ [13]સિંધુમા સરિતા ભળે ૯
નર નારાયણ એક વર્તે, [14]વદનીક તે નર સદા,
દુસ્તર તારક નાવ હરિજન, નિષ્કારણ માહે મુદા ૧૦
કહે અખો [15]એ સુખે હોય યોગ ક્ષેમ મહતને,
દેહધારી સરખા દીસે, પણ રહે પદ અનન્તને ૧૧

કડવું ૪૦—આ ગીતાનું મૂળ.

રાગ ધન્યાશ્રી

એ અખેગીતા જે નર ગાયજી, અણુઆયાસે તે નર હરિ થાયજી,
સાભળના મહાગેહન પળાયજી, એવો અથનો છે મહિમાયજી ૧

---

૭ (ગ) નથી ૮ (ગ) નથી. ૯ (ગ) સઘળા. ૧૦ (ગ) રચક
૧૧ (ગ) મરે ૧૨ (ગ) અનયવ. ૧૩ (ગ) સરિતા સાગરમા.
૧૪ (ગ) વદનીય ૧૫ (ગ) નથી

ગ્રંથનો મહિમાય મોટો, સાભળતામા[1] સઘ ફળે;
મનસા વાચા કર્મણાએ, જે સુરત્ય દઇને સાભળે. ૨
રામ તારક મંત્ર જે, તે અખે ગીતાનો ભાવ;
જન્મ છેહલો હોય જેહને, તેહને ભજે પ્રસ્તાવ. ૩
સંસારરૂપી મોહ નિશાને[2], [3]નિવર્તવા કાજ;
દિનમણિ છે અખેગીતા પામે સદા સદોદિત રાજ. ૪
એમા જ્ઞાન ભક્તિ વૈરાગ્ય છે, માહે માયા નિરીક્ષણ દષ્ટિ;
જીવન્મુકત તે મહામુક્તના, ચેન ને વળી પુષ્ટિ. ૫
પદ દશને ચાલીશ કડવા, છે પરમપદની વાટ;
સસાર સાગર ઉપરે એ, સંતે[4] બાધ્યો ઘાટ. ૬
એણે ઘાટે જે આવી ચડશે, તે સુખે પામશે પાર;
ન બુડે તે બરદ[5] બાધ્યો, કહે અખો નિરધાર. ૭
બારે ઉઘા પાચમે છે, અખે ગીતાના ચરણ;
ચરણે ચરણે આત્મવિદ્યા, અશરણ કેરૂ શરણ. ૮
નાથ નિરંજન ગ્રંથ કરતા, અખો તે નિમિત્ત માત્ર,
જેમ વાજું દીસે વાજતું, પણ વજાડે ગુણપાત્ર. ૯
જે પૂરણ બ્રહ્મ પૂરી રહ્યો છે, ઘટઘટ બોલણહાર,
તેણે આપે આપનું વરણુન કીધુ, સ્વસ્વરૂપ નિરધાર. ૧૦
સંવત સત્તર પચલોતરો, શુકલ પક્ષ ચૈત્ર માસ,
સોમવાર રામનવમી, પૂરણ ગ્રંથ પ્રકાશ. ૧૧
કહે [6]નિરંજન અખે ગીતા, સ્વસ્વરૂપ નિજ સતને,
અખાને શિર નિમત્ત દેવુ, ઇચ્છા હુતી અનન્તને. ૧૨

---

૧ (ग) તે ૨ (ग) નિશાન. ૩ (ग) નિરતાવા ૪ (ग) સેતુ
૫ (ग) બિરદ બાધી. ૬ (ग) અખો નિરંજન ગીતા. ૭ (ग) દેવુ.

૫૬ ૧૦—પરમાનન્દનુ વર્ણન.

રાગ ધવલ ધન્યાશ્રી

અભિનવો આનંદ આજ, અગોચર ગોચર હવુ[1] એ,
પરપચપાર મહારાજ, તે પૂરણ બ્રહ્મ સ્તવુ એ ૧
હરિહર અજભુવનેશ, તેહ[2] તણો ઇશ અજાપતિ એ,
તે જાણ્યો[3] અંગ ઈશ, જેહને ગાય નિત્ય શ્રુતિ એ ૨
સ્વે ચૈતન્ય[4]ઘન રાય, શૂન્ય માહે[5] સોહામણો એ,
તે નાવે વાણી માહે, તે નહિ નિગટને વામણો એ ૩
તે જાયે ન આવે ક્યાહી, સ્થિર પૂરણ અવિનાશ છે એ,
નિગ ભંગ તે માહી[6], જે વડે આકાશ છે એ ૪
એ જાણે થયો જજાગ, યથારથ જેમ તેમ થયુ એ,
જીહા કર્મ ન લાગે કાગ, સભર ભરાઇ તે રહ્યુ એ ૫
તિહા હવુ મન લેનિન, જઈ ચૈતન્ય ભર્યું એ,
નહિ કો દાતા દીન, [7]તનમય સહજે સહજ ભર્યું એ ૬
પ્રગટ્યા કોટિ કલ્યાણ આપાપાર વિનાસ્વે[8] રહ્યુ એ,
[9]ત્યાહા સદા સદોદિત ભાણુ ઉદે અસ્ત આ કારણુ ગયુ એ ૭
કહે અખો આનંદ, અનુભવીને લેહેના તણો એ,
[10]પૂરણુ પરમાનંદ નિત્ય સરાઉં અતિ ઘણો એ ૧૦

ઇતિ શ્રીમહાવિદ્યામોક્ષ દાયિની અખેગીતા સપૂર્ણા ॥

---

૧ (ग) હવો ૨ (ग)ને તણો ૩ (ग) જાણ્યો. ૪ (ग) ચૈતન્ય. ૫ (ग) શૂન્યમા ૬ (ग) તેમા નહિ. ૭ (ग) તન મન સહજે સહજ ભર્યું એ ૮ (ग) વિણસ. ૯ (ग) નથી. ૧૦ (ग)એહવો પૂર્ણ

અખેગીતાની સ્ફુટાર્થા ટિપ્પણી.

કડવું ૧. "અખેગીતા"–અખાએ પોતાના કેટલાક ગ્રંથોના નામ
પંક્તિ ૧. સંસ્કૃત ભાષાના શ્રવણ કરેલા ગ્રંથોના અનુકરણરૂપે આપ્યાં છે. વેદાન્તશાસ્ત્રના સ્મૃતિપ્રસ્થાનરૂપ 'ભગવદ્‌ગીતા' નામનો પ્રસિદ્ધ ગ્રંથ અને તેના નામ ઉપરથી અનુગીતા, શિવગીતા, રામગીતા, દત્તગીતા, શક્તિગીતા એવા અનેક ગ્રંથો સંસ્કૃત વાઙ્મયમાં થયા છે. તેવી રીતે અખાએ આ સિદ્ધાન્તને જણાવનાર પોતાના ગ્રંથને "અખેગીતા" એવું નામ આપ્યું છે. આ ગ્રંથની લેખી પ્રતો ક્ષ અને આના આરંભમાઃ–" अथ अखेगीता महामोक्षदायिनी ब्रह्मविद्या लिख्यते । ॐ तत्सदिति निर्देशो इति मन्त्रः ॥" હવે આ મહામોક્ષને આપનારી 'અખેગીતા' જે બ્રહ્મવિદ્યાનો ગ્રંથ છે તે લખાય છે. એ 'અખેગીતા'નો ૐતત્સત્–એ પરમાત્મા સદ્રૂપ છે–એ એનો મંત્ર છે." એ પ્રકારે ભગવદ્‌ગીતાની છાયાનું અનુકરણ થયું છે,

અખાનો "અનુભવબિંદુ", પણ ઉપનિષદોના તેજોબિન્દુ, નાદબિંદુ, ધ્યાનબિંદુ, અમૃતબિન્દુ–વગેરે સંજ્ઞાઓનું અનુકરણ કરે છે. "દશશ્લોકી' નામના શંકરાચાર્યના સ્તોત્ર ઉપર મધુસૂદન સરસ્વતી (ઇ.સ. ૧૬૦૦) ની ટીકાનું નામ સિદ્ધાન્તબિન્દુ છે.

ધન્યાશ્રી.

પંક્તિ ૪. "ત્રિગુણપતિરાય"–પ્રકૃતિ સત્ત્વ, રજસ્ અને તમસ્‌ના અધ્યક્ષ. પ્રકૃતિના પ્રભુ; પ્રકૃતિના નિયામક.

પંક્તિ ૯ "ચિદ્‌શક્તિ બ્રહ્માનંદ" ની–અખો આ સ્થાને શ્લેષ અલંકારવડે પોતાના ગુરુનો ઉલ્લેખ કરે છે, અને તે સાથે બ્રહ્મના

આનંદ સ્વભાવને મંગળાચરણમા આગળ ધરે છે. વલ્લભ સંપ્રદાયના શુદ્ધાદ્વૈત મતના ગોકુળનાથજી આચાર્યને ગુરૂ કર્યા પછી અખો તે સંપ્રદાયના કેટલાક આચારોથી અને ભોગવાવમાથી કંટાળી ગયો છે, અને છેવટે તેને શાંકર મતના બ્રહ્માનંદ ઉપર શ્રદ્ધા બેઠી જણાય છે. આ બ્રહ્માનંદ ગુરૂ અને બ્રહ્માનંદ રૂપ તત્ત્વ-એ બેનો અભેદારોપ અખો કરે છે. અખો વૈષ્ણવગુરુઓથી કંટાળ્યો છે તે નીચેની પંક્તિઓથી સમજાશે —

(૧) " કહે અખો હું ઘણુ રટયો, હરિને કોને મન આવટયો,
ઘણા કૃત્ય કર્યાં મે બાહ્ય, તોએ ન ભાગી મનની દાઝ;
દર્શનવેશ જોઇ રહ્યો, પછે ગુરુ કરવા ગોકુળ ગયો,
ગુરુ કર્યા મેં ગોકુળનાથ, ગુરુએ મુજને ઘાલી નાથ;

મનન મનાવી સદ્ગુરુ થયો, પણ વિચાર નગરાનો રહ્યો,
વિચાર કરે પામ્યો શુ અખા, જન્મ જન્મના કયા છે સખા;
બહુ કાળ હું રોતો રહ્યો, આવી અચાનક હરિ પ્રકટ થયો,
ત્રણ મહાપુરુષને ચોથો આપ, જેનો ન થાપે વેદ ઉથાપ;
અખે ઉર અંતર,લીધો જાણુ ત્યાર પછી ઉઘડી મુજ વાણ;
પરાત્પર ગુરુ પરગટ થયા, ગુણ દોષ તે દિનના ગયા.

(પ્રપંચ અંગ-છપ્પા)

(૨) માયા કે રંગ દેખી જગુ મનોહર, માન તરે જગદીશ ગુસાંઇ
ધનતન લય હસ્તી શિષ્ય સેવક, જાન સબે ગેબ જેસે ધનસાઈ;
પંચભૂતસે ઠાઠ ઠયો ચૌદ લોકમેં,કીટ પતંગ સ્વામી સેવક તાઇ.

× × × ×

પંચભૂતકો પરમેશ્વર માનત, આઈ લગી કોઈ ગેબ વિલાસી,
પચાતીત અલક્ષ સોનારા, જાનત કે કોઇ પંથ નિરાશી.

× × × ×

અજ્ઞાનકું જ્ઞાન માને મૂરખ, જ્ઞાન પચૌં કહીં પુરી દરાજે
સીખી સુનીગલ મારે ગુસાઇ,જ્યું જોગ પવન કુંભ ખાલસો ગાજે,
જીવ જંજાલ બલાભરી ભીતર, ઉપર આછીસી બાત બીરાજે,
સોમતકું મત માનો મેનારા, કહા કુલટા ટલે જો નવ
સત્ય સાજે.

ઉપરના અવતરણોમા ગોકુળનાથ, ગુસાઇ—એ શબ્દો રપ૯ વૈષ્ણવ મતના ગાદીપતિને લગતા છે. આ ગોકુળનાથ શ્રીમદ્‌વલ્લભાચાર્ય (ઇ. સ. ૧૪૭૯–૧૫૨૧) ના બીજા પુત્ર વિઠ્ઠલનાથજીના ચોથા પુત્ર હોવા સંભવે છે. વિઠ્ઠલનાથજીને અકબર બાદશાહે ગોકુળ અને જતીપુરા ગામ ધર્માદા સનંદથી આપ્યા હતા, અને **ગોસ્વામી** સંજ્ઞા તેમને મોગલાઈમા મળી હતી. વિઠ્ઠલનાથજીનો દેહ સને ૧૫૮૬ મા પડયો હતો. ગોકુળનાથજીનો સમય અખાના સમય સાથે મળતો આવે છે. અખેગીતા સંવત ૧૭૦૫ મા પૂરી થઈ (જુઓ કડવુ ૪૦) એટલે ઇ. સ. ૧૬૪૯ મા તે ગ્રંથ પૂરો થયો હતો, અને તે ગ્રંથ બ્રહ્માનંદ ગુરુના ઉપદેશથી રચાયો છે, એટલે ગોકુળનાથજીનો બ્રહ્મ સંબંધ નિદાન વીસ ત્રીસ વર્ષ પહેલાનો હોય તો ઇ. સ. ૧૬૧૯ના અરસામા કાકરોલી અને જયપુર તરફ તેને શ્રી ગોકુળ-નાથજીનો સંબધ થાય તેમા નવાઇ નથી.

બ્રહ્માનંદ નામના ઉત્તરાવસ્થાના ગુરુનો ઉલ્લેખ પદ નં. ૧૨૨મા પદ નં. ૧૨૬, પદ નં. ૧૩૯ વગેરે સ્થળે અખો કરે છે. બ્રહ્માનંદ સ્વામી સંબધી વિશેષ હકીકત નીચે પ્રમાણે મળે છે —

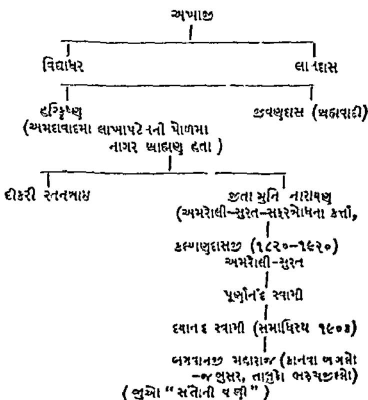
આ સ્વામી કાશીક્ષેત્રમા એક નાની પર્ણકુટીમા રહેતા હતા. અખાને તે ગુરુના સાચા જ્ઞાન ગૌરવની ખાત્રી થયા પછી ત્રણ વર્ષ સુધી તેણે યોગવાસિષ્ટ, પંચદશી, અધ્યાત્મ-

રામાયણ, ભગવદ્‌ગીતા વિગેરે વેદાન્તના શિષ્ટ ગ્રંથોનું શ્રવણ કર્યું. ત્યાર પછી ગુજરાતમાં પાછો ફર્યો.

સ્વામી બ્રહ્માનંદને ચાર શિષ્યો ગુજરાત દેશના હતા —(૧)બૂટાજી, (૨) ગોપાળજી, (૩) અખાજી, (૪) નરહરિદાસ સંતોમાં એવી સાખી ચાલે છે કે —

અખાએ કર્યો ડખો, ગોપાળે કરી ઘેંસ,
બુટે કર્યો ફૂરો, નરહર કહે શીરાવા બેશ.

અખાજીની શિષ્યપ્રણાલિકા નીચે પ્રમાણે ચાલેલી જણાય છે –

કડવું ૧ નિજાનંદ-ગુરુના શરીરમા રહેલો બ્રહ્મતત્ત્વનો આનંદ, તે
કડી ૨ "બ્રહ્માનંદ". પોતાના પિંડમા રહેલો આનંદ તે 'નિજાનંદ'

"ગુરુ ગોવિંદ ગોવિંદ ગુરુ, નામ યુગલ રૂપ એક"—
આ ગુરુ-ઇશ્વરના અભેદનુ સૂત્ર વારંવાર અખો પોતાની
વાણીમા જણાવે છે. જુઓ:—

"ગુરુગોવિંદ શારુ મેંને કહી બુદ્ધિ પ્રમાણે મેં લહી.
(ગુ શિ. સંવાદ ૧૫)

"ગુરુગોવિંદ જેને ત્યા હશે અખા આપોપુ દેખાડશે."
(છપ્પા વેષ વિચાર અંગ કડી. ૪૪૫)

શિષ્ય—"વાત ચર્ચાને મુજને કરે જે ગુરુ ગોવિંદ એકકે બે?"

* * * * * *

ગુરુ:—"ગુરુ વિષે જે ન દેખે કાય,તેણે પ્રીછ્યો ગુરુ મહિમાય"
(ચિત્ત વિચાર સંવાદ ૩૫૧-૩૫૪)

કડવું ૧ "પરાત્પર પરબ્રહ્મ"
કડી ૪ વિકારી તત્ત્વ તે "ક્ષર" અને તેનુ નામ' અપર". તેનુ બીજું
નામ "કાર્ય બ્રહ્મ." તેના કારણ ભુતતત્ત્વનું નામ"અક્ષર".
તેને "અવ્યાકૃત" (એટલે જેના નામરૂપ ભેદો સ્પષ્ટ
થયા નથી તેવુ) કહે છે. આ અક્ષર અવ્યાકૃત-બ્રહ્મ તે
'પર', તેનાથી પર એટલે ચઢીઆતો પુરુષ-તે પુરુષોત્તમ-
પરમેશ્વર. તેનાથી મન વાણીને અગોચર તે "પરબ્રહ્મ". આ
પ્રમાણે અપર(૧), પર(૨), પરાત્પર(૩), પરબ્રહ્મ(૪)—એવી ચાર બ્રહ્મ-
વસ્તુની ભૂમિકા થાય છે. તેવી રીતે બ્રહ્મવસ્તુનો બોધ કરનાર
ગુરુની પરંપરા-ગુરુ(૧), પરમગુરુ(૨), પરાત્પરગુરુ(૩), અને પરમેષ્ઠીગુરુ(૪),
થાય છે. આવા ચોથા પદના તત્ત્વને જે લક્ષણા વડે બોધ
ઠરાવે તે સત્ય ગુરુ. પ્રત્યક્ષ ગુરુની પરંપરામા ત્રણ ગુરુઓ.

તે ત્રણ "મહાપુરુષ" જેનો ઉલ્લેખ "પ્રપંચ અંગ"માં આવે છે, અને તેનાથી પણ પર એટલે ચોથો મહાપુરુષ એટલે પોતે "અંતર્યામી આત્મદેવ' તે ખરા ગુરુ ગોવિંદ"

જુઓ —(૧) अक्षरात्परत पर ..पुरुष ।

(मुंडक २-१-२)

દિવ્ય પુરુષ અક્ષરનામના પરતત્ત્વથી પણ પર છે

(२) द्वाविमौ पुरुषौ लोके क्षरश्चाक्षर एव च ।
क्षर सर्वाणि भूतानि कूटस्थोऽक्षर उच्यते ॥
उत्तम पुरुपस्त्वन्य परमात्मेत्युदाहृत ।
यो लोकत्रयमाविश्य बिभर्त्यव्ययईश्वर ॥
यस्मात्क्षरमतीतोहमक्षरादपिचोत्तम ॥
अतोऽस्मि लोके वेदे च प्रथित पुरुषोत्तम ॥

भ गी. १६ श्लो. १ लो १७-१८.

આ લોકમાં બે પુરુષો છે એક વિનાશી પુરુષ તે ક્ષર, અને બીજો કારણ પુરુષ તે અક્ષર. ક્ષર એટલે સર્વ વિનાશી ભૂતો, અને જે સંસારના બીજરૂપે કાયમ રહે (જેમ હથોડી ઉપર અનેક ઘાટ ઘડાય અને હથોડી સોનીની જેવી ને તેવી રહે —कूटस्थ) તે અક્ષર આ બેથી જુદો ઉત્તમ પુરુષ છે, જેને પરમાત્મા કહે છે તે ત્રણ લોકમાં પેસી અવિનાશી પરમેશ્વરભાવે જગતનું રક્ષણ કરે છે હું ક્ષરથી પણ પર છુ, અક્ષરથી પણ પર છુ તેથી લોકમાં અને વેદમાં મને (પરમેશ્વરને) 'પુરુષોત્તમ' નામ આપે છે

ગુરુસ્થાને ક્ષર અથવા કાર્યબ્રહ્મ પરમ ગુરુ સ્થાને અક્ષર અથવા કારણ બ્રહ્મ, પરાત્પર ગુરુસ્થાને પુરુષોત્તમ

અથવા પરમેશ્વરઃ અને પરમેષ્ઠી ગુરુસ્થાને "પરબ્રહ્મ" આ ભાવ વડે "હરિગુરુ-સંત" ની એકતા અખો પ્રબોધે છે. દરેક કડવાના અંતમા–"તો સેવો હરિ–ગુરુ સંતને" એવુ ધ્રુવપદ આવે છે. તેમા હરિ–ગુરુ સંતનો અદ્વૈત ભાવ અખો ભાર દઈ જણાવે છે.

કડવું ૧ "રવિ ધામ" સૂર્યનુ પ્રત્યક્ષ બિંબ. જેમ સૂર્યના ભીતરના
કડી ૭ " હિરણ્યમય પુરુષને"–સૂર્યમંડળના સાચા તેજને–ધરને–સ્ફુરાવે છે, તેમ ગુરુ, રામને–પરમેશ્વરને જણાવે છે આ "રવિધામ"ને ગાયત્રી મન્ત્રમા ભર્ગ સંજ્ઞા આપવામા આવેછે.

કડવું ૨ "ષટ્દર્શન"-(૧) ન્યાય, (૨) વૈશેષિક, (૩) સાંખ્ય, (૪)
કડી ૭ યોગ (૫) પૂર્વ મીમાંસા, (૬) ઉત્તર મીમાંસા. "અખો"
(ધન્યાશ્રી) જે રૂપમા આ ષટ્દર્શનનો સાર સમજ્યો છે તે તેણે ચિત્તવિચારસંવાદમા ૬૩–૮૨ કડીઓમા આપ્યો છે. તે જોવાથી છ દર્શનના વિચારભેદ અખાના અભિપ્રાય પ્રમાણે સમજાશે વળી જુઓ અખે ગીતાનું કડવુ ૩૦.

કડી ૭ "અખો" પોતાને "કવિ"ની ગણનામાથી બાતલ કરે છે, અને તેથી એના કાવ્યમા પિંગળશાસ્ત્ર તથા અલંકાર-શાસ્ત્રના જે જે દોષો આવે છે તેનો પરિહાર કરે છે. જુઓ —

" કવિના ઘણા કવી ગયા, અદ્યાપિ કવે પ્રત્યક્ષ ગ્યા,
વળી આગળ કવશે બહુ કવિ, મનની વૃત્ય જોજો અનુભવી.
અખા મનાતીત તેમનું તેમ, મનની વૃત્યમા મનની ગમ્ય,
જ્ઞાનીની કવિતા ન ગણીશ, કિરણ સૂર્યના કેમ ન રણીશ "
(કવિ અંગ-છપ્પા)

"ભાષાને વળગે શુ ભૂર, જે રણમા જીતે તે શૂર,
સંસ્કૃત બોલે તે શુ થયુ, કાંઈ પ્રાકૃતમાથી નાસી ગયુ."
(ભાષા અંગ-છપ્પા.)

કડવું ૩ આ કડવામા આઠ ગુરુશિષ્ય સંવાદની આખ્યાયિકાઓનુ વર્ણન છે (૧) નાગયણે બ્રહ્માને આપેલો. જુઓ ચતુ શ્લોકી ભાગવત (ભા. બીજો સ્કધ નવમો અધ્યાય) (૨) દત્તાત્રેયે સ્કદ ને ગુરુગીતામા આપેલો (૩) વસિષ્ઠે રામને આપેલો (યોગ વાસિષ્ઠ રામાયણ) (૪) શ્રી કૃષ્ણે અર્જુનને આપેલો ભગવદ્ગીતા (૫) જનકે શુકદેવજીને આપેલો (૬) ભીષ્મે પાડવોને અપેલો (મહાભારત) (૭) નારદે વેદવ્યાસને આપેલો, (ભાગવત પ્રથમ સ્કધ અધ્યાય ૪-૬) અને (૮) શિવે પાર્વતીને આપેલો ઉપદેશ આ સર્વ આખ્યાયિકાઓમા અધ્યાત્મ ઉપદેશના પ્રસંગો છે

કડવું ૪ અસંભાવના-વિપરીત ભાવના

કડી ૭ અસંભાવના વેદાન્તશાસ્ત્રમા બે પ્રકારની વર્ણવી છે વેદાન્ત વાક્યો એટલે ઉપનિષદ જે પ્રમાણવાક્યો છે, તે જીવબ્રહ્મના અભેદને જણાવે છે, કે બીજા કોઇ તાત્પર્યને-સેવ્ય સેવક ભાવને અથવા ઉપાસનાને-જણાવે છે-એવો સંદેહ તે પ્રમાણને લગતી અસંભાવના તે ઉપનિષદોને બરાબર અવલોકવાથી એટલે શ્રવણ કરવાથી દૂર થાય છે પ્રમેય એટલે જાણવા યોગ્ય જીવબ્રહ્મનો અભેદ, જે ચાર વેદના ચાર મહાવાક્યો (૧) પરમેશ્વર જ્ઞાનમય છે (प्रज्ञानब्रह्म), (૨) હુ બ્રહ્મ છુ (अहम्ब्रह्मास्मि) (૩) તુ તે છુ (तत्त्वमसि), અને (૪) આ દેહમા રહેલો આત્મા બ્રહ્મ છે (अयमात्माब्रह्म) જણાવે છે તેનો એટલે પ્રમેયનો સંદેહ ઉપરના સિદ્ધાન્તના ઉપર મનન કરવાથી દૂર થાય છે આ બંને અસભાવના "હુ સંસારી બ્રહ્મરૂપ શી રીતે હોઉં?' એવી અવળી ભાવનાને નિદિધ્યાસન અથવા શુદ્ધ ધ્યાનયોગ દૂર કરે છે

કડવું ૪ "પંચપર્વા"-પાચ પેરવાળી, પાચ ભાગવાળી, જેમ
કડી ૫ આગળીના વેઢા હોય, જેમ શેરડીનો પેર હોય, તેમ મૂલ માયા-અવિદ્યાના પાચ વિભાગ હોય છે. પહેલા મૂલને અવિદ્યા કહે છે. તેમાથી "હું કોઇ જૂદો પદાર્થ છું"-એવી ભાવના સ્ફુરે છે, તેનું નામ અહંકાર અથવા અસ્મિતા; ત્યાર પછી હું જુદો અભિમાની છું તેને અનુકૂલ તે પ્રતિ રાગ અને જે પ્રતિકૂલ તે પ્રતિ દ્વેષ એવા બે પર્વો ત્રીજાં-ચોથા ઉગે છે. છેવટે હું જે સ્વતંત્ર અભિમાની છુ તે અજરામર રહું અને મારો નાશ ન થાય એવી ભાવના અથવા મરણભય પ્રકટે છે તેને અભિનિવેશ નામનું પર્વ કહે છે. આ પ્રમાણે મૂલ અવિદ્યા, અસ્મિતા, રાગ, દ્વેષ, અને અભિનિવેશ વાળી "પંચપર્વા" અવિદ્યા કહેવાય છે. સાખ્યયોગની આ સંજ્ઞા છે, અને તેને શ્વેતાશ્વતર ઉપનિષદ્મા (શ્વે. શ્વ. અ. ૧-૯) સ્વીકારી છે, તેથી વેદાન્તીઓ તેને સ્વીકારે છે.

કડવું ૬ "પુરંજન"-દેહરૂપી પુરીમા જન્મેલો જીવ, શારીરાત્મા, તેના
કડી ૧ રૂપકના આખ્યાન સારુ જુઓ ભાગવત ચતુર્થસ્કંધ ૨૫-૨૯ ધ્યાયાથી અધ્યાય.

કડી ૪ ઇન્દ્રજાળ=જાદુગર, જેમ જાદુગર એક ગોળી હાથમા લઈ બે, ત્રણ, ચાર, એમ વધારો કરી દેખાડે છે, અને પછી ઓછી કરતો દેખાડે તેમ મન નવા નવા સંકલ્પ વિકલ્પની ગોળાઓ દેખાડે છે.

કડી ૪ કૂપચક—કુવાનો રેંટ જેમ પાણીની માટલીઓને ચઢ ઉતર કરાવી ઉચે લઇ જાય છે, તેમ માયા જીવને સ્વર્ગના ભોગની નિસરણીઓ ચઢાવી સુખભોગની તૃષ્ણા તથા પાતાલની ખાઇની બ્હીક દેખાડે છે.

કડી ૭ ચૌદ વિદ્યા—પુરાણ,[1] ન્યાય,[2] મીમાસા,[3] ધર્મશાસ્ત્ર,[4] વેદના ૭ અંગો[5-10] (શિક્ષા, કલ્પ, વ્યાકરણ, નિરુક્ત, જ્યોતિષ્ છંદ); અને ઋગવેદ,[11] યજુર્વેદ,[12] સામવેદ,[13] અને અથર્વવેદ[14] મળી વિદ્યાના સ્થાન ચૌદ ગણાય છે.

કડવું ૭ ચૌદલોક—ભૂ,[1] ભુવર,[2] સ્વર્,[3] મહર્,[4] જન,[5] તપ,[6]
કડી ૧ અને સત્ય[7] આ સાત ઉંચા લોક; અને અતલ,[1] વિતલ,[2] સુતલ,[3] રસાતલ,[4] તલાતલ,[5] મહાતલ[6] પાતાલ[7] મળી સાત નીચા લોક મળી એકંદર ચૌદ લોક ગણાય છે.

કડી ૨ ૐકારના ઉદ્ભવ સંબંધમા પંચીકરણની નીચેની ચોપાઇ ધ્યાનમા રાખવા જેવી છે

"વસ્તુ વિષે સ્વભાવે શૂન્ય, તેમા પ્રણવની ઉઠે ધૂન્ય;
તે ઓંકાર તણો ત્રિવર્ગ, તત્ત્વ બધા તેના ઉપસર્ગ."

સચેતન પ્રાણીઓના નૈસર્ગિક શ્વાસપ્રવાસની ક્રિયાથી પ્રકટ થતા ધ્વનિને **સકાર** અને **હકાર** યોગવાળો **સોऽहम्** શબ્દ કહે છે. આ શબ્દ કેવળ પદરૂપ નથી, પણ વાક્ય રૂપ છે, અને તેનો સંસ્કૃત ભાષામા "તે (ચૈતન્ય પરમેશ્વર) હું છું."—એવો અર્થ થાય છે. આ નૈસર્ગિક મહાવાક્ય પ્રાણીઓના અખંડ જપનો વિષય બને છે, પરંતુ તેના ભાવાર્થ ઉપર લક્ષ્ય જતું નથી. આ શબ્દને **अजपा** પણ કહે છે. આ ધ્વનિમા જે વ્યંજનવાળો ભાગ છે તે બાદ કરતાં જે બાકીનો એટલે કેવલ ધ્વનિ રહે છે તે ઓંકારનું રૂપ પકડે છે, અને તેને ઉપનિષદ્માં અને હિંદુ ધર્મના સર્વ ગ્રન્થોમા પ્રણવ કહે છે. આ શબ્દની વાચક-શક્તિ બરાબર ઉકેલવામા આવે તો સગુણ બ્રહ્મ અને નિર્ગુણ બ્રહ્મના સ્વરૂપને સમજાવે છે, અને તે પરમેશ્વરના નવા નવા વૈભવોને દર્શાવે છે, તેથી તે પ્રણવ (**प्रकर्षेण नव**) કહેવાય છે. આ પ્રણવનું બીજુ નામ શબ્દબ્રહ્મ અથવા અપરબ્રહ્મ છે. તેને વેદાદિ કહે છે, કારણ કે ઋગ્વેદનો આરંભ તેના આદ્ય વર્ણથી થાય છે. તેને વેદસાર પણ કહે છે; કારણ કે સમગ્રવેદનું પરમ તાત્પર્ય, જીવ બ્રહ્મની એકતા, તે તેના સાધન વડે સમજાય છે. આ પ્રણવ પરમેશ્વરનો વાચક શબ્દ છે; અને પરમેશ્વર અથવા પરમ બ્રહ્મ તેનો વાચ્યાર્થ છે આ પ્રણવને આદ્યબીજ અક્ષર કહે છે. આ બીજની નીચે પ્રમાણે ત્રણ માત્રાઓ, પાચ માત્રાઓ, સાત માત્રાઓ થાય છે —

	માત્રાનો આંક	માત્રાનું રૂપ	શક્તિ	લખાતા ૐકારના ખંડ	વાચ્યલોક	વાચ્યદેવતા	તત્ત્વવિભાગ
વ્યક્ત પ્રણવ અથવા નાદાત પ્રણવ	૧	અકાર	રજઃપ્રધાન સર્જનશક્તિ	(તાર)	ભૂલોક	બ્રહ્મા	પ્રકૃતિ શક્તિવાળા દેવો ચોવીસ પરિણામોને પ્રકટ કરે છે. પ્રકૃતિ શક્તિ સાથે પચીસ તત્ત્વો
	૨	ઉકાર	સત્વપ્રધાન પાલકશક્તિ	(દંડ)	ભુવર્લોક	વિષ્ણુ	
	૩	મકાર	તમ પ્રધાન સંહારશક્તિ	(કુંડલ)	સ્વર્લોક	રુદ્ર	
સમસ્ત પ્રણવ અથવા બિંદ્વન્તપ્રણવ	૪	નાદ અથવા અર્ધમાત્રા		(અર્ધચંદ્ર)	મહર્લોક	શક્તિ (માયા)	માયા શબ્દાતીત પરમેશ્વર
	૫	બિંદુ	(અપર બિંદુ)	(ચંદ્ર)	જનલોક	ઈશાન અથવા ઈશ્વર	
	૬	શક્તિ	(ચિન્મયી)	(લખેલું નહિ પણ અનુરણનરૂપ ઉચ્ચાર કરનારને સમજાય છે.)	તપોલોક	સદાશિવ	
	૭	શાંત	(પરબિંદુ)	(પ્રણવનું અનુરણન મૂર્ધામાં અથવા સહસ્રારમાં શમી જાય તે સ્થિતિ)	સત્યલોક	શુદ્ધશિવ, ચિન્મયી	શક્તિવાળો છવીસમો પરમાત્મા.

નસર્ગિક પ્રણુવબીજની લીપીમા ઓળખી શકાય તેવી કળાઓ—તાર, દંડ, કુંડલ, અર્ધચંદ્ર, અને બિંદુ એવી હોય છે. તે અનુક્રમે अकार, उकार, मकार, અર્ધમાત્રા અથવા નાદ અને બિંદુ (અપર) એવા પાચ ઉચ્ચારમા અનુભવાતા ધ્વનિની સૂચક હોય છે. તેમા પ્રથમની ત્રણ કલાઓ અથવા માત્રાઓ બ્રહ્મચૈતન્ય અથવા આપણે જેને મેળવવા ઇચ્છીએ છીએ તેના અર્થતત્વની ગુણમયી કલાઓ છે, અને તે પ્રકૃતિશક્તિ, અને તેના "ગુણ જન્મી"ઓ બ્રહ્મા, વિષ્ણુ, અને રુદ્રની હોય છે. તે પ્રકૃતિશક્તિના ત્રણ પત્નીભાવવાળા રૂપોને સરસ્વતી, લક્ષ્મી અને કાલી એવી સંજ્ઞાઓ આપવામા આવે છે. આ ત્રણ ગુણ મૂર્તિવાળા દેવો અને તેની પત્નીઓને "ગુણજન્મી" અને યોષિતા નામથી વર્ણવે છે.

પ્રકૃતિશક્તિ જે ત્રણ પત્નીના રૂપમા પલટાય છે તે ખરી રીતે માયાશક્તિ, જેને અમો 'શૂન્યસ્વામિની' કહે છે, તેમાથી ઉદય પામે છે. આ માયાશક્તિ પ્રણુવની અર્ધમાત્રા રૂપ છે, અને તે પ્રણુવ પહેલાની છે તેથી 'ત્રિગુણ પહેલી શૂન્ય સ્વામિની' છે શૂન્ય એટલે પ્રણુવનું અપર બિંદુ જે • એ રૂપે જણાવવામા આવે છે. ˇ આ ચિહ્‌ન "ત્રિગુણ પહેલી 'શૂન્ય સ્વામિની'નુ છે, અને તે માયાશક્તિ એક રીતે ગુણજન્મીઓ—બ્રહ્મા વિષ્ણુ—રુદ્રની માતા છે, એટલે જનની છે. પરંતુ આવરણુના પ્રભાવ વડે તે શક્તિ 'યોષિતા' એટલે સરસ્વતી, લક્ષ્મી, અને કાલીના રૂપમા પલટાય છે, અને સર્જન પાલન અને સંહાર કરવામા તે તે ગુણમય દેવોને મદદ કરે છે. તેથી સહધર્મ કરનારી પત્ની ગણાય છે. પરંતુ માયાશક્તિથી પર રહેલી બ્રહ્મચૈતન્યની સ્વભાવ શક્તિ તે ચિદ્‌શક્તિ છે, અને તે "ચિદ્‌શક્તિ ચતુરા

આ ચોવીસ વૈભવવાળી અથવા ચોવીસ સૃષ્ટિના કારણોવાળી પ્રકૃતિશક્તિ ત્રણ ગુણ મૂર્તિઓ–બ્રહ્મા, વિષ્ણુ અને રુદ્રના જનક (ત્ર્યંબક ત્રણના અંબક–પિતા–તે) "માયા શક્તિથી શબલિત" પરમેશ્વરના વિવર્તો છે. તેમા ચોવીસ પરિણામો, પચીસમી ગુણમયી પ્રકૃતિશક્તિ, માયાથી રંગાયેલા–અપરબિંદુથી સંયુક્ત થયેલા અર્ધમાત્રાવાળા પ્રણવવડે સમજાતા પરમેશ્વરના ચમત્કારો છે. આ પચીસ તત્ત્વોમા અતર્યામી પેઠેલો ચિદ્દશક્તિવાળો પરમાત્મા છવ્વીસમો પદાર્થ છે. તે જેવોને તેવો છવ્વીસમો પરિણામોમા નિર્વિકાર કાયમ રહે છે, તેને અખો

"પણ છવ્વીસમો પરમાત્મા, તે યથારથ જમતમ રહે" એમ કહી વર્ણવે છે.

ઉપર પ્રમાણે પ્રણવવિદ્યાના ગંભીર અર્થને સમજાવનારૂં આ સાતમુ કડવું છે.

તેની સમાન ભાવનાવાળી પંચીકરણની નીચેની કડીઓ આ સાથે વિચારવા યોગ્ય છે —

"વસ્તુ વિષે સ્વભાવે શૂન્ય, તેમા પ્રણવની ઊઠે ધુન્ય,
તે અંતર જાણે ત્રિવર્ગ, તત્ત્વ બધા તેના ઉપસર્ગ, •
તેહ તણો હું કહું વિસ્તાર, રાખી સેન્ને મન નિર્ધાર. —
તમો ગુણ તણો પંચમહાભૂત, રજના દેવ ઇન્દ્રિય અદ્દભુત.
સત્ત્વના ચતુષ્ટય ને પંચવિષય, એ તત્ત્વ ચોવીસ ભાગવત લખે;
પચ્ચીસમી માયા સર્વદા છવ્વીસમો મહાવિષ્ણુ સદા."

પંચીકરણ પ્રમાણે ચોવીસ કારણો—૫ મહાભૂત, ૧૦ ઇન્દ્રિયો તે તે દેવના સહિત, ૪ અન્ત:કરણ અને ૫ શબ્દાદિ વિષયો મળી ચોવીસ અને માયા ૨૫ મી. અખેગીતાના વર્ગીકરણ પ્રમાણે–પાચ બાહ્યભૂતો, ૫ પંચતન્માત્રાઓ, ૧૦

ઇન્દ્રિયો, ૪ અન્તઃકરણ અને ૧ પ્રકૃતિશક્તિ મળી પચ્ચીસ થાય છે. અખેગીતામાં માયાશક્તિને માયાશબલિત પરમેશ્વરમાં અંતર્ગત કરી છે. જ્યારે પંચીકરણમા તેને છૂટી પાડી પ્રકૃતિશક્તિ સાથે એક બતાવી છે. પંચીકરણમાં પંચભૂતનેજ તમોગુણના પરિણામ માન્યાં છે અને પંચવિષયને સત્વભાગમા લઈ જવામાં આવ્યા છે. મને લાગે છે કે અખેગીતાનું વર્ગીકરણ વધારે સશાસ્ત્ર છે.

તત્વવિભાગ.

આ કડવામા અખો ભાગવત તૃતીયસ્કંધના ૨૬ મા અધ્યાયને અનુસાર તત્ત્વોનું વર્ગીકરણ કરે છે. આ તત્ત્વવિભાગમા સમજાય છે કે તેમા પ્રસિદ્ધ સાંખ્યદર્શન જે નિરીશ્વરવાદી છે, તેને અનુસરતુ તત્ત્વનું વર્ગીકરણ નથી.

(अ) પ્રસિદ્ધ સાંખ્યદર્શન પ્રમાણે વર્ગીકરણ

(૧)

પુરુષ (ચેતન) જ્ઞાન શક્તિવાળો ૨૫ — મૂલ પ્રકૃતિ (જડ) (સત્ત્વ, રજસ્, અને તમસ્‌ની સામ્ય અવસ્થા) ક્રિયા શક્તિવાળી જેનું બીજું નામ પ્રધાન

|

(૨) મહત્ (બુદ્ધિતત્ત્વ)

|

(૩) અહંકાર

સાત્વિક (તૈજસ)	રાજસ (વૈકારિક)	તામસ (ભૂતાદિ)
૯–૧૩ પાચજ્ઞાનેન્દ્રિયો ૧૪–૧૮ પાચકર્મેન્દ્રિયો ૧૯ મન	૪–૮ શબ્દાદિ તન્માત્રા પાચ	૨૦–૨૪ પંચમહાભૂત

ઉપરના કોષ્ટકમા (૧) મૂળ પ્રકૃતિ સ્વયં મૂલકારણ અને કોઇનુ કાર્ય નહિ તેથી તે અવિકૃતિ કહેવાય છે તે ગુણોની સામ્ય અવસ્થાવાળી હોવાથી અવ્યક્ત કહેવાય છે, અને ગુણોનુ **અલિગ પર્વ** મનાય છે. (૨) મહત્‌ એ પ્રકૃતિનું પ્રથમ ક્ષોભથી ઉત્પન્ન થતુ શુદ્ધ અંકુરવાળું રૂપ છે, અને તે વ્યક્તાવ્યક્ત સત્ત્વ મનાય છે જેમ દૂધમા ક્ષોભ થવાથી તરવાળો ભાગ ઉપર આવે અને જળવાળો ભાગ નીચે જાય તેમ, શુદ્ધ તત્ત્વ ઉપર આવે અને મલિન સત્ત્વ નીચે રહે તેમ પ્રકૃતિનું ભીતર વિભાગીકરણુ થાય છે આ મહત તત્ત્વની ભેદાયેલી અવસ્થાને બુદ્ધિસત્ત્વ કહે છે તે **લિગપર્વ** મનાય છે (૩) તેમાથી ભેદભાવ પડતા મૂલ દ્રવ્યની ત્રણ શાખાઓ ગુણોના પ્રધાન ભાવને લઇને પડે છે. જે દ્રવ્ય નવુ પ્રકટ થાય છે તેનું નામ અહકાર કારણુ કે તેના પરમાણુમા "હુ છુ" એવી શક્તિ ખીલે છે, જેના વૈકારિક વિભાગમાથી શબ્દાદિપચતન્માત્રાઓ જાગે છે આ પાચ તન્માત્રાઓ તથા તેની ઉપરના અહકાર એ ૭ તત્ત્વો સામાન્ય ભાવવાળા હોવાથી **અવિશેષ પર્વો** ગણાય છે. (૪) અહકારના તામસ વિભાગમાથી શબ્દાદિ તન્માત્રાદ્વારા આકાશાદિ પાચ ભૂતો અને (૫) અહકારના સાત્ત્વિક વિભાગમાથી પાચ જ્ઞાનેન્દ્રિયો, પાચ કર્મેન્દ્રિયો, અને એક મન મળી અગીયાર તત્ત્વો પ્રકટે છે, તે સર્વ (પચભૂતો+ ૧૧ ઇન્દ્રિયવર્ગ=૧૬) પ્રકૃતિના વિશેષપર્વો છે

જ્યારે પ્રથમ આકવાળી **મૂલપ્રકૃતિ** સ્વયં અવિકૃતિ છે એટલે કોઇના કાર્ય રૂપ નથી, ત્યારે ૨, ૩, ૪, ૫, ૬, ૭, ૮ આકવાળા સાત તત્ત્વો પ્રકૃતિ–વિકૃતિ રૂપ છે. એટલે તેઓ કાર્યરૂપ બની અન્ય દ્રવ્યોના કારણરૂપ થાય છે છેવટનાં ૧૬ તત્ત્વો માત્ર વિકૃતિ રૂપજ છે એટલે તેમાથી

નવાં દ્રવ્યો ઉત્પન્ન થતાં નથી. માત્ર જે કોઈ પરિણામો થાય છે તે અવસ્થાન્તર પરિણામો હોય છે, તત્ત્વાંતર પરિણામો થતા નથી.

આ ચોવીસ તત્ત્વજાળ પોતે જડ એટલે જ્ઞાનશક્તિ વિનાની છે, અને તેથી આંધળી છે; તોપણ ક્રિયા શક્તિવાળી છે. પચ્ચીસમો પુરુષ ચૈતન્યરૂપ એટલે જ્ઞાનશક્તિવાળો છે; પરંતુ ક્રિયાશક્તિ વિનાનો છે અને તેથી પાંગળો છે. આ બે જડ–અજડ તત્ત્વોના સંયોગ વડે–અંધપંગૂ ન્યાયે –જગત્તંત્ર ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ, અને લય પામે છે. આમાં પુરુષ પોતાને પ્રકૃતિના ગુણધર્મોથી વિંટાયેલો માની બદ્ધ જીવ બને છે. શુદ્ધ વિવેક વડે તે પ્રકૃતિથી વિખુટો છે, એવો અનુભવ કરી મુક્ત બને છે. આ પ્રક્રિયામાં બે નિરાળાં સ્વતંત્ર તત્ત્વો માન્યાં છે. તે બેનો યોગ પ્રથમ શી રીતે થાય છે તે ભારે વિવાદનો વિષય છે.

સાખ્ય દર્શનનું મૂલ રૂપ આવું નિરીશ્વર ન હતું; પરંતુ સેશ્વર હતું એમ શોધન કરતાં જણાય છે. એકજ પરમેશ્વર તત્ત્વ જેને પરમ વાસુદેવ નામ આપવામા આવે છે, તેમા આ જડ–અજડ–પ્રકૃતિ–પુરુષ તત્ત્વો આશ્રિત થઇ રહે છે, અને તે પોતાની સ્વયં બહિર્ભાવને પામવાની ચિદ્દશક્તિ વડે પોતાને મર્યાદિત એટલે આવૃત કરી માયા શક્તિના દ્વારથી પ્રકૃતિશક્તિના રૂપમા જગતના સર્જન, પાલન અને લય કરે છે. આ સર્વ લીલા કરતા છતા તે સ્વયં નિર્લેપ ભાવવાળો નિત્યસિદ્ધ રહે છે. કપિલદેવે ભાગવતમાં જે દેવ-હૂતિને ઉપદેશ સાખ્યશાસ્ત્રનો આપ્યો છે તેમાં સેશ્વર સાંખ્ય-વાદનો સ્વીકાર છે. મહાભારતમા પણ તેવી છાયા જણાય છે. આ પ્રાચીન સેશ્વર સાખ્યવાદમાથી ઉપનિષદ્ દર્શનના

મિશ્રણુ વડે ભાગવત સંપ્રદાયનું સેશ્વર સાખ્યમત ઉભું થયું જણાય છે.

ૡ અખાએ સ્વીકારેલું સેશ્વર ભાગવત મતને અનુસરતું તત્ત્વ વર્ગીકરણુ.

અખો પોતાના તત્ત્વ વિભાગમાં મૂળ પ્રણવના ભેદમાંથી મૂલ પ્રકૃતિના સાત્વિક, રાજસ, તામસ, વિભાગ પાડી પહેલામાંથી ૪ અંતઃકરણુ, બીજામાંથી ૧૦ ઇન્દ્રિયો અને તેની દેવતાઓ, ત્રીજામાંથી પાંચ મહાભૂતનાં કારણરૂપ પાંચ તન્માત્રાઓ અને કાર્યરૂપ પાંચ ભૂતો–દશ તત્વો એમ એકંદર ૪+૧૦+(૫+૫) ચોવીસ તત્ત્વોનો ઉપસર્ગ પચ્ચીસમી મૂળ પ્રકૃતિનો થયેલો માને છે. આ વર્ગીકરણુ અધ્યાત્મ દષ્ટિબિંદુથી ઘડાયલું છે. અધિભૂત અને અધિદૈવ સૃષ્ટિનો વિચાર કરી ઘડાયેલું નથી.

ભાગવતના ૧૧ મા સ્કંધના ૧૨ મા અધ્યાયમાં અનેક રીતે તત્ત્વોનું વર્ગીકરણુ કર્યું છે, અને તેમાં જૂના સર્વ મતોનો સમાસ થયેલો જણાય છે.

(अ) ચાર તત્ત્વો	(ब) ૭ તત્ત્વો	(क) સાત તત્ત્વો.
૧ આત્મા (ચેતન)	૧ આત્મા (ચેતન)	૧ પરમાત્મા ચેતન–અચેતનનો આધાર
૩ પૃથ્વી, જલ, અને તેજ અચેતન	૫ મહાભૂતો (અચેતન)	૧ જીવ (ચેતન)
——	——	૫ પંચભૂતો (અચેતન)
૪ (છાંદોગ્ય ઉપનિષદને અનુસરે છે)	૬	——
		૭

(ख) નવ તત્ત્વો		ग અગીયાર તત્ત્વો		(घ) તેર તત્ત્વો
૧ આત્મા (ચેતન)		૧ આત્મા (ચેતન)	અધ્યાત્મ	૧ ઈશ્વર
૧ મૂલ પ્રકૃતિ (અચેતન)		૫ મહાભૂતો (બાહ્ય અચેતન)	અધિભૂત	૧ જીવ ૧ મન
૧ મહત્ ૧ અહંકાર	માનસ તત્ત્વો (ચેતન-અચેતન)	૫ ઇન્દ્રિયો (આતરચેતન)	અધિદૈવ	૫ ઇન્દ્રિય ૫ મહાભૂત
૫ મહાભૂતો (બાહ્યતત્ત્વો અચેતન)		૧૧		૧૩
૯				

(ङ સોળ તત્ત્વો (આત્મા વિનાના)	(च) સત્તરતત્ત્વો આત્મા સાથે	(छ) ચોવીસ તત્ત્વો
૧ મન	(ङ) વર્ગના સોળ મળી	ઉપરના વર્ણવેલા સાંખ્ય તત્ત્વને
૫ ઇન્દ્રિયો		
૫ તન્માત્રાઓ	૧૭ તત્ત્વો	અનુસરતા જડ
૫ મહાભૂત		ચોવીસ તત્ત્વો
૧૬		

(ज) પચીસ તત્ત્વો	(झ) છવ્વીસ તત્ત્વો
ચોવીસ જડ અને પચ્ચીસમો પુરુષ	૨૪ જડ
	૧ પુરુષ (જીવ)
	૧ પુરુષોત્તમ ઈશ્વર
	૨૬

(ट) અઠ્ઠાવીસ તત્ત્વો.

૩ મૂલ પ્રકૃતિના ત્રણ અવયવો સ્વતંત્ર દ્રવ્ય હોવાથી ત્રણ.
૨૪ સાંખ્ય દર્શનના જડ.
૧ સાંખ્ય દર્શનનો પુરુષ

૨૮

અખો છવ્વીસ તત્ત્વોનો ઉલ્લેખ જ્યા કરે છે ત્યા (ક્ષ) વર્ગીકરણનો આશ્રય લેખે છે.

કડવું ૮."દષ્ટ પદાર્થ"—અનુભવમા આવતી ચીજો.

કડી ૨ "અષ્ટાગ સિદ્ધ સાધક"—"અષ્ટાગ સાધક" અને

કડી ૪ "અષ્ટાગ સિદ્ધ-સાધક" એવા બે પાઠ છે. પ્રથમ પાઠનો "યોગનાં આઠ અંગોને સાધનાર" એવો અર્થ થાય છે. તે આઠ અગો નીચે પ્રમાણે છે–(૧) યમ, (૨) નિયમ, (૩) આસન, (૪) પ્રાણાયામ, (૫) પ્રત્યાહાર, (૬) ધારણા, (૭) ધ્યાન, (૮) સમાધિ,

બીજા પાઠમા આઠ અંગવાળી સિદ્ધિઓનો સાધનાર એવો અર્થ લેવો. સિદ્ધિઓના આઠ પ્રકાર યોગમા નીચે મુજબ છે —

(૧) અણિમા–એટલે પરમાણુના રૂપ પર્યન્ત નાના થઈ જવાની શક્તિ.

(૨) મહિમા–એટલે આકાશ જેવા વિભુ થઈ જવાની શક્તિ.

(૩) લઘિમા–એટલે રૂના જેવા હલકા થઇ જવાની શક્તિ.

(૪) ગરિમા–એટલે અત્યંત ભારે થઈ જવાની શક્તિ.

(૫) પ્રાપ્તિ–એટલે અત્યંત દૂર પદાર્થને સ્પર્શ કરવાની શક્તિ.

(૬) પ્રાકામ્ય–એટલે ઈચ્છા થાય છે તે સિદ્ધ કરવાની શક્તિ.

(૭) ઈશિત્વ–એટલે શરીર, અને અન્ત કરણ ઉપરનું પૂર્ણ પ્રભુત્વ.

(૮) વશિત્વ–એટલે સર્વત્ર વશવર્તાવનારૂં સામર્થ્ય.

કડી ૫ લીલાતનુ–શરીરો બે રીતે ઉત્પન્ન થાય છે. જીવનાં શરીરો કર્મજન્ય હોય છે, એટલે શુભ, અશુભ, અને શુભાશુભ કર્મને અનુસાર દેવયોનિમા, નારકીયોનિમા, અથવા મનુષ્યાદિયોનિમા દેહધારણ કરી જીવને જન્મવુ પડે છે.

પરમેશ્વરના વિગ્રહોને કર્મનો નિયમ લાગુ પડતો નથી.

સ્વેચ્છાથી વિશ્વની વ્યવસ્થા અર્થે જગતના આરંભમા જે શરીર પ્રકટ થઇ બ્રહ્મદેવને આનાયકના સ્ફુરણ વડે પ્રબોધ આપે છે તેવા ઇશ્વરના શરીરને લીલાવપુ કહે છે. વિશ્વના સ્થિતિકાળમા જે અવતારી શરીરો થાય છે તેના પૂર્ણ અંશ, કલા એવા ત્રણ વર્ગ પડે છે. પ્રસંગે કોઈ સંકેત સિદ્ધ કરવાને અર્થે પણ ઇશ્વરનું શરીર પ્રકટે છે, તેને સાકેતિક શરીર કહે છે.

કડી ૯ "વતરેક કારણ"–વ્યતિરેક કારણ. જે કારણનું દ્રવ્ય કાર્યમાં પેઠેલુ સમજાય, તે અન્વયી કારણ જેમકે મૃત્તિકા તે ઘડાનું "અન્વયી કારણ". આનું બીજું નામ ઉપાદાન કારણ અથવા સમવાયી કારણ છે.

જે અધિકરણમા અથવા આધારમા કોઈ જાતનો ફેરફાર થયા વિના બીજો પદાર્થ ભાસે તે આધાર અથવા અધિષ્ઠાનને "વ્યતિરેક કારણ" કહે છે. તેનું બીજું નામ "વિવર્ત કારણ" છે. જેમ ખારી ભૂમિમા ઝાઝવાનું જલ ભાસે ત્યા ખારી ભૂમિ તે વ્યતિરેક કારણ. તેવી જમીન વિના આવો ભાસ થઇ શકતો નથી, તેથી કારણ વર્ગમા મૂકવામા આવે છે.

માયા જગતનું અન્વયી અથવા ઉપાદાન કારણ છે; પરમાત્મા વ્યતિરેક અથવા વિવર્ત કારણ છે.

પદ ૨, અનલ–અગ્નિ न विद्यते अलं यस्य=જેને કંઈ પણ
કડી ૪ બસ થતું નથી, એટલે તેમા જેટલુ નાખો તે ખાઇ જાય, તે અનલ એવી વ્યુત્પતિ છે.

૪ "અનન્ય આરાધના"—હું અને દેવ જૂદા છીએ એવી ભાવનાથી જે આરાધના કરવી તે "અન્ય આરાધના" તેથી ઉલટી એટલે હું તે દેવ એકજ વસ્તુ છીએ એવા

આત્મભાવના ઉપર બંધાયેલી ભક્તિ તે "અનન્ય આરાધના" તેનું બીજું નામ "પરાભક્તિ".

કડવું ૯ "કીટ ભમરી"–कीटभ्रमरन्याय જેમ કોઈ ભમરીથી
કડી ૯ કીડાને ડંખ લાગવાથી તે કીડો ભમરીની ભાવના બાંધી ભમરી બની જાય તેવી રીતે જીવ શિવના સ્પર્શવડે શિવરૂપ થઈ જાય.

આ દૃષ્ટાંત સામાન્ય નિરીક્ષણ વડે ઘડાયું છે. ખરી રીતે જે કીડો ભમરી બને છે તે અન્ય જાતિનો કીડો હોતો નથી. પરંતુ ભમરીનું પૂર્વરૂપ છે.

કડી ૧૦ "વિરહ વૈરાગ્ય" જુઓ नारदभक्तिसूत्र १८ नारदस्तु तदर्पिताखिलाचारता तद्विस्मरणे परमाकुलता इति ॥

કડવું ૧૦ "પરિબ્રહ્મ જાળ અને માળ"=પરબ્રહ્મ ઘરબાર.
કડી ૯ "જાળીયા માળીયા"=જાલ અને માળ

"જાલ અને માળ" નો અગ્નિની જ્વાલા પંક્તિ–એવો એવો અર્થ કેટલેક સ્થળે વર્ણવ્યો છે તે બરાબર નથી. આખી પંક્તિનો ભાવ એવો છે કે વનમા અને ઘરમા પરબ્રહ્મ ઓળખાય છે.

કડવું ૧૧ આ કડીમા જે સાત્વિક ભાવો ભક્તિના વર્ણવ્યા છે,
કડી ૭ તે સંબંધમા જુઓ नारदभक्ति सूत्र ૬૭-૬૮.

કડવું ૧૨ આ કડવામાં ઉપમાવૈવિધ્ય આકર્ષણ કરે તેવુ છે. અખો ભલે પોતાને કવિ ન ગણે, પરંતુ આ કડવામા રમણીય અર્થ અતિપાદન કરવાની કવિત્વશક્તિ ઝળકયા વિના રહી નથી.

કડવું ૧૩ આ કડીનો ભાવ નીચેની શ્રુતિમા સમાયેલો છે —
કડી ૬ तद्यथा महामत्स्य उभेकूलेऽनुसंचरति पूर्वंचा

परं च पवमेवायं पुरुष पतावुभावन्तौ अनुसंचरति स्वप्नांतं च बुद्धान्तं च। (बृ. आ. उ. ३=१७) જેમ કોઈ મહામત્સ્ય સમુદ્રમા બન્ને કાંઠે જા આવ કરે છે, પૂર્વથી પશ્ચિમમા અને પશ્ચિમમાથી પૂર્વમા જાય છે, તેમ આ દેહમા રહેલો આત્મા જાગ્રત્ અને સુષુપ્તિ એવા બંને છેડામા જા આવ કરે છે, અને સ્વરૂપે બદલાતો નથી.

કડી ૮ "ભુજંગની કાચળી" નું દષ્ટાન્ત બૃ. આ. ૩. ૪-૭ ની શ્રુતિ ઉપર રચાયેલું છે.

કડવું ૧૬ "દષ્ટતત્ત્વ"—આ સંબંધમા અખાનું પોતાનું વિવેચન
કડી ૪ "ગુરુ શિષ્ય સંવાદ"-ચતુર્થ ખંડની ૨૭-૪૩ કડીઓમા છે.
કડી ૭ "અંજન વિદ્યા"—જુઓ છા. उ. प्र. ૮ ખંડ ૩ મંત્ર ૨. દાટેલા ધન ઉપર હરતા ફરતા છતા મનુષ્ય નિર્ધન રહે છે, અને જેને તે ધનનું દર્શન થાય છે તે ધનવાન્ રહે છે. તેમ અખંડ સુષુપ્તિ સમયે બ્રહ્મ સંબંધમા પ્રજા આવે છે છતા બ્રહ્મથી વિખુટી રહે છે.

કડવું ૧૯ "કાચના મંદિર"—સમધમા સરખાવો "અનુભવ બિંદુ" ૨૭.

કડવું ૨૦ "સિદ્ધિને કાજે તે કરે અતિ ઘણા ઉપાય"—જુઓ
કડી ૮ ગુરુ શિષ્ય સંવાદ ખંડ ૪-૫૯-૬૭.
"જીવ જોરો થાય"—જુઓ છપ્પા ૬૫૧.

કડવું ૨૧ "અરૂપ અણલિંગી"—બાહ્ય ઇન્દ્રિય વડે પ્રત્યક્ષ થાય તે
કડી ૨ પદાર્થ 'રૂપી'. તેથી ઉલટો એટલે પ્રત્યક્ષ ન થાય તે 'અ-રૂપ'. કોઈ હેતુ વડે એટલે સાધન વડે કાર્યનું અથવા સાધ્યનું અનુમાન થાય તે લિંગ. કાર્ય અથવા સાધ્ય તે લિંગી જેમકે ધૂમ વડે અગ્નિનું અનુમાન થાય છે, તેથી ધૂમ તે લિંગ અને અગ્નિ તે લિંગી. જે અનુમાન વડે

પણ ગ્રહણ ન થાય તે 'અણલિંગી'. ' હેતુ વિના કારણ નિવે' સામાન્ય રીતે જે વસ્તુ પોતે વિકારી થઇ અથવા પલટાઈ નવુ રૂપ દેખાડે તે કારણ કહેવાય છે જેમકે બીજ પલટાઈ અંકુરનું રૂપ પકડે તેથી બીજ કારણ કહેવાય આવી ખરી કારણના જેમા નથી, છતા જેના વિના કાર્ય અનુભવાય નહિ તે વસ્તુ હેતુ વિનાનું કારણ કહેવાય. જેમકે ખારી જમીન સૂર્યના તાપથી તપેલી હોય ત્યા જલનો ભાસ થાય છે આ મૃગજલ એક પ્રતીતિ અથવા કાર્ય છે. પરંતુ ખારી જમીનરૂપ અધિષ્ઠાન વિના તેવો ભ્રમ થતો નથી તેથી મૃગ જળનું ' હેતુ વિનાનું કારણ' ખારી ભૂમિ કહેવાય તેવી જ રીતે આકાશમા મેઘની પ્રતીતિમા આકાશ હેતુ વિનાનું મેઘનું કારણ કહેવાય

કડવું ૨૩ કડી ૪ જાણ્ય વિહોણી જાણ=જ્ઞેય વિનાનું જ્ઞાન. Objectless or contentless consciousness.

પદ ૬ કડી ૩ "શબ્દ વિના સોહ સદા"—જુઓ કડવુ ૭ તે ઉપર ટિપ્પણી સોઽહં શબ્દને લગતી.

કડવું ૨૫ કડી ૫ 'શૂન્યવાદી'—બૌદ્ધ દર્શનની ચાર મુખ્ય શાખાઓ છે (૧) સૌત્રાંતિક, (૨) વૈભાષિક, (૩) યોગાચાર, (૪) માધ્યમિક તેમા બુદ્ધના વચનના સૂત્રો ઉપર બંધાયેલો મત તે સૌત્રાંતિક, તેની વિભાષા અથવા વિવરણ ઉપર બંધાયેલો મત તે વૈભાષિક. આ બને મતમા બાહ્ય વસ્તુઓ અને આંતર વસ્તુઓ સત્તાવાળી છે, એવુ માનવામા આવે છે તેથી તે બંને મતવાળા સર્વાસ્તિવાદી કહેવાય છે તેમા બાહ્ય અર્થ માત્ર અનુમાન વડે ગ્રહણ થાય છે, એવુ સૌત્રાંતિકો માને છે જ્યારે બાહ્ય અર્થ પ્રત્યક્ષ ગ્રહણ થાય છે એવુ વૈભાષિકો માને છે, આટલો અવાતર ભેદ તે બે શાખાના

વિચારોમા છે. આ બંને મતો બૌદ્ધ હીનયાન સંપ્રદાયના છે. યોગાચાર મતમા બાહ્ય કોઇ સાચી વસ્તુ નથી, પરંતુ વિજ્ઞાનના વિચિત્ર રૂપો બાહ્ય અર્થરૂપે ભાસે છે આ મતનું બીજુ નામ વિજ્ઞાનવાદ છે. આ વાદના આદ્ય સ્થાપક અશ્વઘોષ (ઈ. સ. ૮૦) થયા છે, અને તે મતનું વિશેષ સ્થાપન અસંગ (ઇ. સ ૫૦૦) અને વસુબંધુ (ઈ. સ. ૪૨૦–૫૦૦) નામના વિચારકોએ કર્યું છે. માધ્યમિક મતમા વિજ્ઞાન અર્થ રૂપે રૂપાતર પામે છે એ વિચાર પણ લઇ લેવામા આવે છે, અને પુદ્ગલ એટલે શરીરની અંદર કોઇ પુરુષ અથવા સાચો સ્થિર આત્મા નથી, તેમ બાહ્ય ધર્મ એટલે અર્થમા પણ કોઇ સ્થિર વસ્તુ—તત્ત્વ નથી, એવો બને પક્ષમા (બાહ્ય અને આતર) નૈરાત્મ્યવાદનુ સ્થાપન કરનારો સિધ્ધાન્ત તે શૂન્યવાદ આ શૂન્યવાદના સ્થાપક મુખ્ય બૌદ્ધ વિચારક નાગાર્જુન થયા છે. આ પુરુષ ઇસવીસનના બીજા ત્રીજા સૈકામા થયેલા જણાય છે.

યોગાચાર (વિજ્ઞાનવાદ) અને માધ્યમિક (શૂન્યવાદ) બૌદ્ધ મહાયાનના સપ્રદાયો છે

બૌદ્ધ વિજ્ઞાનવાદ અને માધ્યમિક શૂન્યવાદના સિદ્ધાન્તોમા માયાવાદ અથવા જગતનો વૈતથ્યવાદ સ્વીકારાયેલો હોવાથી, અને તે શંકરાચાર્યપૂર્વભાવી હોવાથી અને શકરાચાર્યને માયાવાદ સ્વીકૃત હોવાથી શાકર અદ્વૈત મત ઉપર પ્રચ્છન્ન બૌદ્ધપણાનો આરોપ વૈષ્ણવો લાવે છે પરતુ શાકર વેદાન્તમા બાહ્ય અને આતર સર્વ ભાસમાન પદાર્થોની પીઠમા સદ્બ્રહ્મ વસ્તુ છે, અને તે કૂટસ્થ નિત્ય પદાર્થ છે, એવો સ્વીકાર છે. જ્યારે મહાયાનમતમા ભાસમાન પદાર્થો કા તો વિજ્ઞાનના ક્ષણભંગુર પિનામો છે, અથવા વસ્તુશૂન્ય ભ્રમ છે એવું મંતવ્ય છે.

આ બાદ્ધ શૂન્યવાદ ઉપર આ કડવામાં તથા ત્યારપછીના છત્રીસમા કડવામાં અખાનો આક્ષેપ છે.

કડવું ૨૮ "વિવેક નાવે વાણ્ય માંહે, અન્વયપદમા એ ખપે"–જુઓ કડી ૯ કડવું ૮ ઉપરની નોટ.

કડવું ૨૯ ૭ ઉપદર્શનની ગણના અખાએ નીચે પ્રમાણે કરી
કડી ૪ કરી છેઃ–(૧) શૈવ, (૨) સાંખ્ય, (૩) મીમાંસક, (૪) ચાર્વાક, (૫) બૌદ્ધ અને (૬) જૈન.

પરંતુ સાંખ્ય અને મીમાસા પ્રથમના ૭ દર્શનોની ગણનામાં આવ્યાં છે. ખરી રીતે વેદને પ્રમાણ માનનારાં ૭ આસ્તિક દર્શનો છેઃ–(૧) ન્યાય, (૨) વૈશેષિક, (૩) સાંખ્ય, (૪) યોગ, (૫) પુર્વ મીમાસા, અને (૬) ઉત્તર મીમાંસા (વેદાંત). આ ગણના અખાએ ખરી કહી છે. ૭ નાસ્તિક દર્શનોમાં (૧) ચાર્વાક અથવા લોકાયતિક, (૨–૩–૪–૫) ચાર બૌદ્ધ મતો, અને (૬) જૈન–એટલાની ગણના છે. આ ૭ દર્શનો વેદને પ્રમાણ માનતા નથી, તેથી નાસ્તિક કહેવાય છે. પરંતુ અખાની ગણના બીજી રીતે બંધ બેસે છે. શૈવ ઉપદર્શનમાં તે પાશુપત મત ગણે છે, જે ખાસ વેદવાદી નથી; સાખ્ય ઉપદર્શનમાં તેણે સાત્વત અથવા પાંચરાત્ર વૈષ્ણવ મત ગણેલો હોવો જોઇએ; મીમાંસકના પણ બે ભેદ છેઃ કેવલ નિરીશ્વર કર્મવાદી, અને સેશ્વર મીમાંસક. પહેલાં ૭ આસ્તિક દર્શનોમાં જે સેશ્વર મીમાંસક ગણીએ તો નિરીશ્વર મીમાંસા ઉપદર્શનમાં આવે. ચાર્વાક બૌદ્ધ અને જૈન–એ ત્રણ ઉઘાડાં નાસ્તિક ઉપદર્શનો છે.

કડી ૫ જટિલ–એ પાશુપત મતના છે; મુંડિત–તે ત્રિદંડી મન્યાસી છે. સાત્વત તંત્રના પણ તે હોઈ શકે. માલાધારી–શૈવો અને વૈષ્ણવો છે. પંચનોશ અથવા લુંચન કેશ–એ

જૈન મતના યતિઓ છે. વાઘાંગરડાં સિરાવીટિ–એ જટાધારી સાધુઓ અથવા ગોસાઇઓ છે. કંઠેલિંગ શિવ ઉપદેશ-લિંગાયત અથવા વીરશૈવો છે.

કડવું ૩૦ પુરંજન=જીવ. જુઓ કડવું ૬ ઉપરની ટિપ્પણી.
કડી ૧૦

કડવું ૩૫ અણુલિંગીની ભક્તિ મહાવસમી (પાઠાંતર–બ્યાસિમી)
કડી ૬ પાઠાંતરમા "બ્યાસિમી" ભક્તિ અણુલિંગી પરમેશ્વરની કહી છે. એકાશી પ્રકારની ભક્તિનો ઉલ્લેખ ચિત્તવિચાર સંવાદમા ૩૯૦ મી કડીમા આવે છે. એકાશી પ્રકારની ભક્તિ સગુણ પરમેશ્વરની છે, અને બ્યાસિમી નિર્ગુણ પરમેશ્વરને લગતી છે. મૂળ ભક્તિ અથવા પરમેશ્વર સંબંધની પ્રીતિના પ્રકાર નીચે મુજબ ત્રણ પડે છેઃ—

(૧) સાત્વિક, (૨) રાજસ, (૩) તામસ આ ભેદ અધિકારીના ચિત્તના સ્વરૂપ ઉપર બંધાયેલા છે. સાત્વિક મનુષ્ય પ્રભુભક્તિ ત્રણ પ્રયોજન અર્થે કરે છે -(૧) કર્મના ક્ષયને અર્થે, (૨) પ્રભુની પ્રીતિ મેળવવા અર્થે, (૩) ઈશ્વર ભજનીય છે એવા વિધિવાક્યને વશ વર્તવા અર્થે.

રાજસ મનુષ્ય પ્રભુભક્તિ ત્રણ હેતુ સિદ્ધ કરવા કરે છેઃ-(૧) ઇષ્ટ વિષયની પ્રાપ્તિ અર્થે, (૨) યશને અર્થે, (૩) ઐશ્વર્યને અર્થે.

તામસી મનુષ્ય પ્રભુભક્તિ ત્રણ પ્રયોજન અર્થે કરે છેઃ- (૧) અનિષ્ટ પ્રાણીની હિંસા અર્થે, (૨) દંભને અર્થે, (૩) માત્સર્યવડે અથવા પોતાની બીજા કરતા સરસાઇ કરવા અર્થે. આ નવ પ્રકારની ગુણત્રયવાળી ભક્તિના શ્રવણ,[૧] વંદન,[૨] કીર્તન;[૩] પાદસેવન,[૪] અર્ચન,[૫] સ્મરણ,[૬] દાસત્વ,[૭] સખ્યત્વ,[૮] અને આત્મ[૯]નિવેદન–એવા ભજનના નવ પ્રકાર સાથે મેળવતા ૯×૯=૮૧ પ્રકારની ભક્તિ થાય

છે. આ સર્વ પ્રકારો અપરા ભક્તિના છે. વ્યાસિમી ભક્તિ પણ, અથવા સહજા રતિ રૂપ છે, અને તે પરમેશ્વરના આનંદ સ્વરૂપ સાથે અખંડ જોડાયેલા રહેવાની ઉત્કટ ભાવના છે. તેને અખંડ "વિરહવેદના," તરીકે અખો ઘણે સ્થળે વર્ણવે છે.

કડવું ૩૮"ચક્રાતીત ચકવે ચકે..."

કડી ૫ આપણા દેહમા પૃષ્ઠવંશના મધ્યમાર્ગમા જ્ઞાનક્રિયાની શક્તિના સંકોચ વિકાસના મુખ્ય ૭ કેન્દ્રો છે તે કેન્દ્રોને યોગીઓ ચક્ર એવું નામ આપે છે. આ ચક્રોનો નીચેથી ઉંચો જતો ક્રમ આ પ્રમાણે છે—

ચક્રનુ નામ.	સ્થાન.	દલ અથવા કોણ સખ્યા.
૧ મૂલાધાર	પાયૂ ઇન્દ્રિયની સિરતમા પૃષ્ઠવંશના છેવટના ભાગમા	૪
૨ સ્વાધિષ્ઠાન	ઉપસ્થના મૂલની સિરતમા પૃષ્ઠવશમા	૬
૩ મણિપુર	નાભિની સિરતમા પૃષ્ઠવંશમા	૧૦
૪ અનાહત	છાતીની મધ્ય દાંડીના છેડાની સિરતમા પૃષ્ઠવંશમા	૧૨
૫ વિશુદ્ધ	કંઠમૂલની સિરતમા પૃષ્ઠ-વંશના મણિ આગળ	૧૬
૬ આજ્ઞા	ભ્રૂમધ્યમા	૨
		૫૦

પ્રપચનો સર્વ વિલાસ આ ચક્રમય ચિતિશક્તિની ઉપાસનાથી સમજાય છે પરંતુ પ્રપચથી પર વસ્તુનો અનુભવ આ ૭ ચક્રોથી પર ભૂમિકામા એટલે બ્રહ્મરંધ્રાદિ આકાશ સ્થાનમાં થાય છે એવું અખાનું કહેવું છે.

કડવું ૪૦આ કડીમા અખેગીતાના પ્રતિપાદ્ય આઠ વિષયોનો
કડી ૫ સંગ્રહ કર્યો છેઃ—

(૧) જ્ઞાન, (૨) ભક્તિ, (૩) વૈરાગ્ય, (૪) માયાનું અવ-લોકન, (૫) વસ્તુદષ્ટિ, (૬) જીવનમુક્ત અને (૭) વિદેહ મુક્તના લક્ષણો, (૮) પુષ્ટિ અથવા પરમાત્માનો અનુગ્રહ

કડી ૮ "બારે ઉણા પાચમે છે અખેગીતાના ચરણ."

આ કડી પ્રમાણે ૪૮૮ ચરણો જોઇએ. પણ કરીને —

કડવા કડી ચરણ
૪૦×૧૧=૪૪૦
પદ
૧૦×૪= ૪૦
કડવુ ૧૧ મુ પદ એકલું= ૮

૪૮૮

આવી રચના હોવી જોઈએ. પરંતુ વિદ્યમાન પાઠમા —

કડવા કડી ચરણ
૩૯ × ૧૧ =૪૨૯
કડવુ ૧ × ૧૨ = ૧૨
પદ ૧૦ મા
(૪+૪+૫+૩+૫+૩+૫+૪+૪+૮)= ૪૫

૪૮૬

ચરણો છે. તેથી કોઇ સ્થળે ચરણો વધારે ઓછા દાખલ થયાનું અનુમાન જાય છે.

(૨)
પંચીકરણ.

ચોપાઈ

બ્રહ્મ કેનો કરૂ વિવેક, હરિજન તે જે દેખે એક,
પંચે ભૂતતણો વ્યાપાર, કરતા દીસે દેહાકાર. ૧
સમજી લેતા એ અનુક્રમ, સર્વાંગ સૂત્ર દીસે પરિબ્રહ્મ,
અવ્યક્તથી નભ ઉપનું સાર નભે પવનનો હોય વિસ્તાર ૨
પવને તેજ હોયે ઉત્પન્ન, તેજતણું તે પાણી તન,
પાણીથી મહી પરગટ હોય જેમ ઉપન્યુ તેમ લય તું જોય[1] ૩
વસ્તુ વિષે સ્વભાવે શૂન્ય, તેહમાં પરણુવ ઉપજાવે ધૂન્ય,[2]
તે ઓંકાર જાણો ત્રિવર્ગ, તત્ત્વ તે તેહનો ઉપસર્ગ ૪
તે તત્ત્વ તણો હું કહુ વિસ્તાર, રાખી રહે જો મન નિર્ધાર,
તમો ગુણના પંચમહાભૂત, રજના દેવ ઇન્દ્રિ અદ્ભૂત. ૫
સત્ત્વના ચતુષ્ટયને પંચ વિષે, એ તત્ત્વ ચોવીસ ભાગવત લખે,
પંચવીસમી માયા સર્વદા, છવીસમો મહા વિષ્ણુ સદા ૬
નશા જાળ, આમિષ ને અસ્થ, રોમ, ચર્મએ પાંચે વસ્ત,
પિંડ તણો કરતા વિવેક, પાંચે ભાગે પૃથ્વી એક ૭
શુક્ર શોણિત, પ્રસ્વેદ ને લાળ, મુત્ર, આંસુ ને કફ જ જાળ,
પિંડ તણો કરતા વિવેક, પાંચે ભાગે ઉદકજ એક ૮
ક્ષુધાપિપાસા ને કામભોગ, ક્રોધાનસ્ય કેરો સંજોગ,
પિંડ તણો કરતા વિવેક, પાંચ ભાગે તેજજ એક ૯
શ્વાસોશ્વાસ નાડી હેડકી, છીંક બગાસાં વાયજ થકી,
પિંડ તણો કરતા વિવેક, પાંચ ભાગે મારત એક. ૧૦

---

૧. જ્યમ ઉત્પત્તિ પ્રલય ત્યમ જોય (અ) ૨. તેમાં પ્રણવની ઉઠે ધુન્ય.

શબ્દ કરે ને શબ્દજ ગ્રહે, ઘૌ અવકાશ [1]સચરાચર રહે;
[2]પાચે બાધે થાએ નાશ, પાંચે ભાગે છે આકાશ. ૧૧
કઠણ ભાગ તે અવની તણો, ક્લેદન તે પાણીનો ગણો;
ઉષ્ણ જ્યોતિ તે જાણો તેજ, સંસરણ[3] તે વાયુનું હેજ. ૧૨
સ્થિર વિવર આકાશનો ધર્મ, એ પંચ ભૂતનો જાણો મર્મ;
ચૈતન્ય જોગે છે જીવતું, સુરજ વડે જેમ કિરણ છતું, ૧૩
એ[4] તીવ્ર બુધ્યે કરી આલોચશે, તે નર બ્રહ્મમા ભેળો થશે;
જીવપણું એમ જાણી અસ્ત, [5]યુક્તે જોતાં ઉગરે વસ્ત. ૧૪
પેહેલું ભૂત આકાશ કહાય, બીજું ભૂત તે કહીયે વાય;
ત્રીજું ભૂત તે તેજજ તાપ, ચોથું ભૂત તે પાણી આપ. ૧૫
પાચમું ભૂત કહીયે પૃથિવી, એ પંચ ભૂત જો જો અનુભવી;

પાંચ કર્મેન્દ્રિય મન શું જાણય, પેહેલું પગ ને બીજું પાણય. ૧૬
ત્રીજું ગુદને ચોથું લિંગ, પાચમું મુખ તે વાણી પ્રસંગ;
કર્મેન્દ્રિયો કહ્યાં એ પંચ, હવે જ્ઞાનેન્દ્રિય કહું છું સંચ. ૧૭
પેહેલું કર્ણને બીજું ચર્મ, ત્રીજું નેત્ર ચોથું રસના મર્મ;
પાચમી ઇન્દ્રિયનાસા જાણ, એ જ્ઞાનેન્દ્રિય પંચ પ્રમાણ. ૧૮
[6]અનુભવ ન વધે સમજ્યા પખે, હવે કહું તન્માત્રા વિષે;

શબ્દ વિષય છે કર્ણજ તણો, સ્પર્શ વિષય તે ત્વચાનો ગણો. ૧૯
રૂપ તેજ નેત્રના વિષે, રસના રસ નાનાવિધ ભખે;
ગંધ વિષે નાસા જાણવો, હવે ચતુષ્ટય તે અનુભવો. ૨૦

---

૧. દેહ વિકાસ સચરાચર રહે. (બ) ૨. પાઠે વધને થાએ નાશ (क) ૩ પંસરણ (બ) ૪ (क) ઉપરથી. ૫ (ड) ઉપરથી. (६) સમજ ન્હોય સમજ્યાવિણ પખે

પેહેલું મન બીજું ચિત્તજ ધાર, ત્રીજું બુદ્ધિ, ચોથો અહંકાર;
[1]અન્તઃકરણ ચતુષ્ટય નામ, એ સમજે બુધ્ય બેસે ઠામ. ૨૧
એટલે તત્ત્વ થયાં ચોવીસ, માયા સહિત ગણો પંચવીસ;

હવે કહું ચૌદે દેવતા, ચૌદે ઇન્દ્રિયને સેવતા; ૨૨
કરણ શબ્દ પાલક દિગરાય, ત્વચા સ્પર્શ મારુત કહેવાય;
નેત્ર રૂપનો પાલક ભાણ, રસના રસનો વરુણજ જાણ. ૨૩
નાસા ગંધની પાલક મહી, એ જ્ઞાનદેવ દેખાડ્યા કહી;
હવે કહું કર્મેન્દ્રિયપાળ, ચરણ ગત વિષ્ણુ ભૂપાળ. ૨૪
[2]ઇન્દ્રિપાળ તે કહીએ પાણ્ય અગ્નિ અધિષ્ઠાતા વાણ્ય;
ગુદ વિસર્જન કરાવે મૃત્યુ, કામ [3]ઉપેન્દ્રિ બ્રહ્માનું કૃત્ય. ૨૫
એ કર્મેન્દ્રિયતણા પંચદેવ, હવે કહું અન્તઃકરણનો ભેવ;
મન તણા અધિષ્ઠાતા શશી, બુધ્યે બોધના બ્રહ્મા વશી ૨૬
બહુનામી ચિત્ત ચૈત્યે તણો, શેષ દેવ અહંકૃતનો ગણો,
ચૌદેન્દ્રિયના ચૌદે દેવ, પંચીકરણનો જાણો ભેવ ૨૭
અખા આતમ દરશી એહ, સમજી વિચારી રાખે જેહ;

અવની ગળી જાય જળ વિષે, જળને સારે તેજજ ભખે. ૨૮
તેજ જઇ લય થાયે વાય, અનિલ આકાશ વિષે લીન થાય;
જ્યારે નિસત્ત્વ થયું આકાશ, ત્યારે સૌનો કહાવે નાશ. ૨૯
પ્હેલી ઉત્પત્તિ પાછળ લે, તત્ત્વ સંખ્યા જે જાણીલે;
બુદ્ધિગોચર રાખે એ લેખ, તેને સંશય ન રહે રેખ. ૩૦

(क) (૧) હવે અન્તઃકરણની વિષે,
ન વિષે સંકલ્પે સાર બુદ્ધની વિષે નિશ્ચયધાર,
ચિત્તને વિષે અનુસંધાન અહંકારની વિષે ગરવાઈ માન.
૨ (क) ઉપરથી. ૩ લિંગ. (ग)

ઇન્દ્રિને ઇન્દ્રિના દેવ, પંચભૂત તણાં કુરતત્ત્વ ભેવ;
સાખ્યયોગે કરી જાણ્યો પિંડ, એક પિંડ તેમ સત્રળી બ્રંહ્મ ૩૧
[1]સર્વ રૂપે સ્વે સ્વામી થયો, અગમ અગાધ જેમનો તેમ રહ્યો;
નિર્ગુણ તે સ્વે સ્વામી આપ, [2]અખા ગુણ નિમિત્તે સઘળો વ્યાપ. ૩૨

ચારે દેહ તણું કહું ઐક્ય, સમઝી લેવો વસ્તુ વિવેક;
કારજ કારણ એક એકનું; કૈવલ્ય કારણ છે છેકનું. ૩૩
પરમ ચૈતન્ય દેહ કૈવલ્ય નામ, તેનું કાર્ય દેહચૈતન્ય ધામ;
ચૈતન્ય કાર્ય વાસના લિંગ, વાસના કાર્ય દેહસ્થુલ પ્રસંગ. ૩૪
સ્થૂલનું કારણ વાસના લિંગ, વાસનાનું કારણ ચૈતન્ય સુચંગ;
ઇશ્વર કારણ કૈવલ્ય દેહ, સમઝી રહે તો થાય વિદેહ. ૩૫
નિર્ગુણ સગુણ એમ ગોચર થાય, લોમ પ્રતિલોમ જ્યારે પ્રીછયો જાય;
કાર્ય કારણ તે સગુણ જ ગણે, કારણ કાર્યથી નિર્ગુણ ભણે. ૩૬
નિર્ગુણ સગુણ સુખ્ય ગોચર થાય, અજ્ઞાનનો એજ ઉપાય;

લેખ વિના અલેખ નવ જડે, અલેખ જાણ્યા વિના ભમવું પડે. ૩૭
પંદર તત્ત્વોનો દેહ તે સ્થૂળ, નવ તત્ત્વનું વાસના લિંગ મૂળ,
ચૈતન્ય માત્ર તે ત્રીજું વપુ, ચોથું દેહ તે કૈવલ્ય કહી જપુ ૩૮
એમજ ચાલ્યે કૃત્ય વિરાટ, સમઝે તે સમઝી લે ઘાટ;

કાન તણો પાલક દિગરાય, શબ્દ પહોચાડે લૈ વાસનાય. ૩૯
વાસના પ્હોચાડે ચૈતન અંગ, એમજ ચાલ્યો જાય પ્રસંગ;
ચોથાના સામરથના ત્રણ, જે એમ સમજે તે નર ધન્ય. ૪૦
ત્વચા તણો સ્વામી છે વાય, સ્પર્શ પ્હોચાડે લૈ વાસનાય;
વાસના છે તે ચૈતન્ય વડે, તે તે સર્વ કૈવલ્યને ચડે. ૪૧

---

૧. સર્વ રૂપ જે ચૈતન્ય થશો. (ત્ર) ૨. સગુણ નિમિત્તે સઘળે વ્યાપ.

નેત્ર તણો સ્વામી છે સૂર, રૂપ વાસના કરે હજૂર;
ઇશ્વરને પ્હોચાડે તેહ, કૈવલ્યમા ચાલ્યું જાય એહ. ૪૨
રસનાનો સ્વામી છે વરુણ, તે રસ વાસનાને કરે શરણ;
તે કારણને પ્હોચાડે ભોગ, કૈવલ્ય સાથે સૌનો જોગ. ૪૩
નાસાનો સ્વામી છે મહી, તે ગંધ પ્હોચાડે વાસના જઈ;
વાસના લિંગ છે કારણ ભણી, મહાકારણ સર્વેનો ધણી. ૪૪

વાસના જીવ તે જીવ વાસના, તે ચૈતન્ય ઇશ્વિરની આભાસના;
તે ભોગવે અવસ્થા ચાર, જાગૃત, સ્વપ્ન, સુષુપ્તિ વ્યાપાર. ૪૫
તુરિયાને મળે ત્યારે જીવ ટળે, કૈવલ્ય માહીં તે ત્યા ભળે;

ત્રણ અવસ્થાનો સૂધો જોગ, હવે તેહ તણો કહું છું ભોગ. ૪૬
જાગૃત ભોગવે નેત્ર રહી, સ્વપ્ન ભોગવે પુંઠે જઈ;
હદેલીન સુષુપ્તિ ભોગવે, ભ્રમર ગુરૂ [1] તુર્યા જોગવે. ૪૭
સંત વિવેકી જાણે એહ, દેહ થકે છે તેહ વિદેહ;
[1]સકળ ઘટમા એકજ ઘાટ, સંત કહાવે સમજ્યા માટ. ૪૮
એ અનુભવ તે સ્વે જાણવો, ઇયા ઉપાય નથી કરવો નવો;
આપે આપ પ્રીછ્યો જાય, એમા નથી કોઇ બીજે સહાય. ૪૯
શરદઋતે જેમ નીતરે નીર, આપે આપનું પામે હીર;
એ સમજ્યા વિણ બીજો [2]અભ્યાસ, [3]તેણે સ્વરૂપે ના થાયે નાચ. ૫૦
એ છે પંચીકરણ મહાવાક્ય, તેની કોઇ ન પૂછશો સાખ્ય;
પોતાનું સમજે જો પોત, જાણે સ્વે હોયે ઉદ્યોત. ૫૧
ખટ ઉર્મિ છે દેહને વિષે, કોય દેહ નો'ય ઉર્મિ પળે;
ઉષ્ણ શીત તે દેહ ભોગવે, ક્ષુધા પિપાસા પ્રાણ જોગવે. ૫૨

---

૧. (ઇ) ઉપરથી. ૨. અધ્યાસ. ૩. તેથી સ્વરૂપનો હોયે નાશ (અ)

હર્ષ શોક તે મનના ધર્મ, ષટ ઉર્મિનો જાણો મર્મ;
સ્થૂલ સૂક્ષ્મ લગે એનો ભોગ, કારણ મહાકારણ રહે અમોઘ, ૫૩
હર્ષ શોક વળી પુન્યને પાપ, [1]દેવ પિતૃ ગૃહનો આલાપ;
ગતે જાય કે અવગતિયે જાય, વાસના લિંગ લગી ઉપાય. ૫૪
[2]વાસના લિંગ માહે સ્થૂલ લિંગ, વાસના ભંગ તો સ્થૂલનો ભંગ;
વાસનાની દૃષ્ટિ સ્થૂળ ઉપરે, તહાં લગી ઉપજે ને મરે. ૫૫
વાસના કારણ સામી થાય, દૃષ્ટિ કૈવલ્ય દેહે જાય;
(જેમ) સંપુટ ઉવડે જાય બરાસ, તેમ કૈવલ્યમાહે હોય સમાસ. ૫૬
ત્યારે પાછું વળવા કોણ, જેમ સાગરમાહી ભળ્યું લુણ;
વાસના લીન થયા પછી રે' દેહ, જેમ પર્વત ઉપર વરસે મેહ. ૫૭
ભરણું નીર તે ઝરી નીસરે, પાછળ ઉમેરો કોણ જ કરે;
તેમ ચાલે તે જ્ઞાની કાય, જીવ ચે'ન જ્યારે સર્વે જાય. ૫૮
ઇશ્વર ચે'ન ઉપજે કદાચ, તહાં ન પ્હોચે વૈખરી વાચ;
દેવચરિત જેમ નાવે હાથ, જીવ ન પ્હોચે તેને સાથ. ૫૯

પરા પશ્યંતી મધ્યમા વૈખરી, એમા લિંગની શક્તિ ખરી;
કારણ વાસના લિંગને સ્થૂળ, એ[3] ત્રણ લગે વાણીનું મૂળ. ૬૦
પરાપારેથી પોખે કારણલિંગ, તે પોખંતા આવે તરંગ;
બાહેર આવે ઘોષ વેરાય, ઉત્તમ મધ્યમ શબ્દ ચાલ્યા જાય. ૬૧
પણ સમજાવો છે દેહનો ઠાઠ, બીજાં સાધન માયાનો ઘાટ;
આદર વાણી પામે મુક્તિ, જો રૂડી પેરે સમજે જુક્તિ. ૬૨
વૈકુંઠ સુધી એક માડણી, ત્રૈલોક્ય સુધી જો જો મણી;
જો ત્રૈલોકનાથ આવે ધરી દેહ, ઠાઠ સકળમાં એહનો એહ. ૬૩
અવાચ્ય કહાવે કૈવલ્યનામ, તે અવ્યાકૃત માયાનો વિશ્રામ;
અવ્યાકૃત વિષે કૈવલનું ભાન, તેજ ધરો ઇશ્વરનું માન. ૬૪

---

૧. દેહગૃહ પિત્રીસ આલાપ (દ) ૨. વાસના લિંગે મહા- સ્થૂલ લિંગ (જ). (૩) ત્રણલિંગ વાસના મૂળ. (જ)

તે ઇશ્વરને અવસ્થા ત્રણ્ય, જાગ્રત, સ્વપ્ન, સુષુપ્તિ આવર્ણું;
ઇશ્વરને જ્યારે સુષુપ્તિ થાય, ત્યારે માયા ઉપહિત નામ ધરાય. ૬૫
તેને જ્યારે સ્વપ્નજ હતુ, ત્યારે હિરણ્યગર્ભ નામ પામવું;
તે ઇશ્વર જ્યારે જાગ્રત ભોગવે, ત્યારે વૈરાટ નામ સંભવે. ૬૬
વિદ્યામાહી પડયો આભાસ, એટલો ઈશ્વર સર્વાવાસ, .
અવિદ્યામાહી પડયો આભાસ, એને હતો જીવ પ્રકાશ ૬૭
તેનુ નામ ધરાણુ જીવ, તે ત્રણ અવસ્થા ભોગવે સદૈવ;
સુષુપ્તિ, સ્વપ્ન ને જાગ્રત, તેનો જીવ સાક્ષી અવિકૃત[1] ૬૮
તે અવસ્થા ભોગવે સાક્ષી રહો, તે ત્રણ આભાસે ભોગી થયો;
જાગ્રત્‌મા જે પડયો આભાસ, વિશ્વ નામ તેહનું પ્રકાશ. ૬૯
તેને જ્યારે સ્વપ્નજ હતુ, તૈજસ નામ ત્યારે અનુભવ્યું;
તેને જ્યારે સુષુપ્તિ હતી, પ્રાજ્ઞ સંજ્ઞા ત્યારે અનુભવી. ૭૦
આભાસ ભોગવે છે એ ત્રણ, પણ પોતે સાક્ષીવત્ રહ્યો અન્ય;

સત્તર તત્ત્વની ઇશ્વર કાય, પંચ પ્રાણ દશ ઇન્દ્રિય થાય. ૭૧
મન બુદ્ધિ સહિત એ સત્તર તત્ત્વ, [2]સૂત્રાત્માનું તે મહાસત્ત્વ;
અપંચીકરણની ઈશ્વર દેહ, પંચીકરણની જીવ કહાવી તેહ. ૭૨
પંચીકૃતનું જીવ શરીર, પંચભૂત દશમાહી સમીર;
[3]પચકર્મ પંચઇન્દ્રી જ્ઞાન, પંચ તન્માત્રા વિષેનું માન. ૭૩
મન, બુદ્ધિ, ચિત્ત, અહંકારને માય, ચૌદે દેવ તેના અધિષ્ઠાય;
સર્વ મળી ઓગણપંચાસ, હવે કહું દશ વાયુ તણો પ્રકાશ. ૭૪

પ્રાણ વાયુ ઉંચી ગત્ય કરે, અપાન વાયુ તે નીચો સંચરે;
ઉદાન જળને તાણે કંઠ, વ્યાને સકળ શરીરની ગંઠય. ૭૫

---

૧ અવિગત. (શ) (૨) પુત્રાત્મા. (અ) ૩ કર્મેન્દ્રિય જ્ઞાનેન્દ્રિય જ્ઞાન. (અ)

સમાન સરખા વેંચે રસભાગ, દેવદત્ત રહે ત્વચાને લાગ;
'કૂર્મ રહ્યો ધરણીને ધરી, નાગ રહ્યો કુંડળી આવરી. ૭૬
ધાવન, ગમન, ધનંજય કરે, સકળ સાંધામાં કુકર્ટ ફરે;
એ દશવિધ વાય કૃત્યને નામ, હવે પંચકોશ કહું જીવનો ઠામ. ૭૭

અન્નમય કોશ એકનું નામ, પ્રાણમય કોશ બીજાનું ઠામ;
ત્રીજો કોશ મનોમય એહ, ચોથો કોશ વિજ્ઞાનમય તેહ. ૭૮
પંચમ છે આનંદમય કોશ, [1]તેહનું નામ ધરે જીવ સર્વેશ;
ત્રણ વિશેષણ ઈશ્વર તણાં, સત્, ચિત્તને આનંદ કરીને ભણ્યાં. ૭૯

તેજ વિશેષણ જીવને વિષે, નામ ફેરે કરી નર ઓળખે;
અસ્તિ, ભાનિ, પ્રિય એ ત્રણ, એક એકતાનું કહું આચર્ણ. ૮૦
અસ્તિ એ સદાસતનું નામ, ભાનિ કહેતાં ચિદ્‌ને ઠામ;
આનંદ તે જે પ્રિય જાણવો, એમ જીવ ઈશ્વર એકતા અનુભવો ૮૧

ઊંડ હાથ નામ જીવને વિષે, ચૌદ લોક ઈશ્વર ઓળખે;
તે માટે જીવ ઈશ્વર બે, બેઉ વિષે સૂત્રાત્મા રહે. ૮૨
સુષુપ્તિ ભોગવે હૃદયે રહી, સ્વપ્ન ભોગવે કંઠે જઈ;
જાગ્રત્ તે નેત્રે ભોગવે, [2]તૂર્યાતુરયત્ન મધુને ભોગવે. ૮૩
જીવેશ્વરની સરખી વર્તે, ઈશ્વરશું હોયે એક સુરત્ય;
જીવભાવના જીવથી જાય, ત્યારે અનુસંધાન ઈશ્વરનું થાય ૮૪

એટલો જો રહે અભ્યાસ, તો સાલોક્યે વૈકુંઠવાસ;
વિશ્વાભિમાન વિરાટ શું મળ્યું, સ્થૂળપણું સ્થૂળ માંહે ભળ્યું. ૮૫

---

૧ નામ ધરે જીવ અભિનિવેશ. ૨ તૂર્યાતુર્ય (અ)

તેમ ચૌદ લોક સુધી [1] સા જંત [2]એમ વિરાટ ફળ્યો છે તંન;
એ વિરાટ કહાવે બ્રહ્માંડ, એવાં ફળ અસંખ્યાતા [3]મંડ. ૯૬
સ્થૂળને જોતાં નાવે પાર, અનાર ઉતરે લાધે સાર;
એ લેખે દેહાભિમાન, જીવેશ્વરનું ટાળો ભાન. ૯૭
એ પંચીકરણ મહાવાક્ય, એણે થાય અનુભવ પરિપાક;
[4]જગતપણું જોને છે સત્ય, [5]તેણે એનું કરવું નિત્ય. ૯૮
વેદતણા વચન છે એહ, નિઃસન્દેહ થાય શોધે તેહ;
જીવન-મુક્ત તે તેનું નામ, જેણે સાંભળ્યું મૂળગું ધામ. ૯૯
ને અવતરિયા સરખો તેહ, જેણે એમ નવ સંભાળ્યો દેહ;
[6]તેને મુક્તિનો'યે અભિમાન, જ્યાં જ્ઞાતા નહીં જ્ઞેયને જ્ઞાન. ૧૦૦
ત્રિપુટી રહિત તે છેજ અવાચ્ય, તત્ત્વમસિ પદ [7]સાધ્યું સાચ;
શાસ્ત્રારથ તે જાણે જ્ઞાન, આત્માનુભવનું હવું વિજ્ઞાન. ૧૦૧
મહાપદ માંહે કલ્પ્યું'તું દ્વૈત, તે સમજ્યાથી થયું અદ્વૈત;
અહંબ્રહ્મ છે શબ્દજ વિના, [8]એમ સમજે વેત્તા અખા આપના. ૧૦૨

---

૧ વિધિ'(अ) ૨ એમ વૈરાટ ફળે છે માહીનો તંન (द) ૩ માં. ૪ જંનપણું (अ) ૫ઃતેણે એનું કરવું નત્ય. ૬ મુક્તિ બંધનું નહીં અભિમાન (अ) ૭ શોધ્યું (अ). ૮ એ સમજે અખા વેત્તા આપના;

(૩)

ગુરુ—શિષ્ય—સંવાદ.

પ્રથમ ખંડ—ભૂતના ભેદો.

દોહરા.

ગુરુચરણે શિષ્ય આદરે, પ્રેમે કરી પ્રણામ;
પદપંકજ પાવન સદા, નમો નમો પરધામ. ૧
તપત થયો મહારાજ હું, ભવતાપ અંતર્ગૂલ;
તમ કૃપારૂપી વચન જે, તે વડી આવીયો મુજ તૂલ. ૨
મંદ બુદ્ધિ હું પૂછવા, સામર્થ્ય નહિ ગુરુ રાય;
પ્રભુ પધારો અન્તરે તો, મારૂં સાર્થક થાય. ૩
ગુ૦—ભલે ભલે શિષ્ય ઉગ્ર બુદ્ધિ, મહા આશય તું વીર;
હું જાણું તુ જ બોલતા, તું પરંપદ પૂછીશ ધીર. ૪,
શિ૦—સત્ય સત્ય સ્વામી ગુરુ, તમે હાર્દ લહ્યું હરિરૂપ;
પરમ પદ તે મુજને કહો, ટળે પ્રપંચ અંધ કૂપ. ૫
ગુ૦—ગુરુ કહે શિષ્ય પરંપદના, રસનાએ નહિ થાપ;
કરે અહીં નથી આપવા, તે સમજે સન્મુખી આપ. ૬
પ્રકૃતિ પુરુષનો વિવેક એ, જો બુદ્ધિ ગોચર થાય;
તો જન્મમરણ સંશય ટળે, મન તુર્યાતીત ઠહેરાય. ૭
વિધિ વિવેકે પ્રીછતા, દીસે આપાપુ અથગ;
આત્મ અર્ક ઉદે હવો, ત્યા તેજ છે તત્ત્વ સળંગ. ૮

ચોપાઈ.

આત્મજ્ઞાન તણો જે વિવેક, એક અનંત અનંત મગી એક;
તેહતણા જ્યાં જન્મને ભેદ, સત્ય શાસ્ત્ર તે કહે છે વેદ. ૯

જેમ સૂર્ય ને સૂર્યના કિર્ણ, એ સમજી દષ્ટાન્તે વીણ,
અર્કસ્થાની કહિએ વસ્ત, જેને નહીં ઉદે ને અસ્ત. ૧૦
અકળ અનુપમ સર્વની આદ્ય, કેમ હોય મન બુદ્ધિ સાધ્ય;
અર્વાચીન પ્રપચ તે થકે, તે તેને જાણી કેમ શકે ? ૧૧
જાણ્યા વિના પ્રપંચ ન ટળે, ભલે કોટ જન્મ્યો આફળે,
શુક સનકાદિ નારદ વ્યાસ, શેષ શિવ વસિષ્ઠ બુદ્ધિ રાસ ૧૨
જ્ઞાનતણા તે કહિયે અર્ક, સહ શાસ્ત્ર જેના છે તર્ક;
તેજ અનુભવ તત્વનું જ્ઞાન, જેણે તત્ત્વનું લહિયે માન. ૧૩
તત્ત્વ જાણ્યા વિણ ચેતન જેહ, સમ્યક્બુદ્ધિમા નાવે તેહ,
જ્યાલગી નોંયે વસ્તુ ભોગ, પ્રપંચ દીર્ઘ તે ન ટળે રોગ. ૧૪
તે માટે તત્ત્વજ સર્વથા, ચારો ગોચર સુણજે કથા;
ગુરુ ગોવિંદ શાસ્ત્ર સતે કરી, બુદ્ધિ પ્રમાણે જે મેં લહી. ૧૫
એજ જ્ઞાન ભક્તિ વૈરાગ, એજ દાન તપ તીરથ ત્યાગ,
જે ચેતન શુ સમરસ હોય, પૂર્ણકામ નર ભણિયે સોય, ૧૬
તત્ત્વ ઉધરી અળગા કરે, શેષ ભાગ ચેતન ઉગરે,
તે ચેતન નિજ જાણ્યું આપ, ત્યારે સેહજે ટળિયા તાપ ૧૭

દોહરા.

શિ૦—ભેદ કહો મહાભૂતનો, જેમ બુદ્ધિ સમજે મર્મ;
ચેતનમય દીસે સકળ, જેમ સમજુ હું અનુક્રમ. ૧૮

ચોપાઈ.

ગુ૦—પરબ્રહ્મ પ્રપંચ સમ રહે, પંચ વિશેષણ શ્રુતિ કહે,
ત્રય વિશેષણ વસ્તુતણા, અને બે તે પ્રપચના ભણ્યાં. ૧૯
અસ્તિ કહેતા સદા રિયન જેહ, આદ્ય અંત્યનું કારણ તેહ;
જગત જેવડે ઝગકી રહ્યુ બીજું વિશેષણ ત્યા એ કહ્યું ૨૦
સર્વે પ્રિય લાગે જે માટ, દુખ ટાળી સુખ ધાલે ધાટ;
પરબ્રહ્મના વિશેષણ ત્રણ, બે પ્રપંચનાં સુણજે કર્ણ. ૨૧

ગગન તણો ગુણ એ જળવિષે, જે આવે તેને રાખી શકે,
એજ ચતુર્ગુણ ધરે છે વાર, હવે કહુ જે તેજે ચાર. ૩૬

તેજ વિષે એ જાણો મહી, જે વિદ્યુતમા લોહ ઉપજે સહી,
અગ્નિ વિષે જળ એ કે'વાય, જે લાગે વન્હિ સે'જે ઓલાય ૩૭

અગ્નિ દાહ અગ્નિથી ટળે, તેજમાહી જળ શોષ્યું મળે,
તેજમાહી ચચળતા જેહ, વાયુતણું ત્યા લક્ષણ એહ ૩૮

દીપ સરખા પ્રકાશે દેહ, એ આકાશ મહા પુરુષ કેહ,
અગ્નિમાં'વસ્યા એ તત્ત્વજ ચાર, મારુતનો કહુ હુ વિસ્તાર. ૩૯

ધારક શક્તિ ધરે સમીર, એ મેદિનીનું જાણે હીર,
અહિ જોગીની ટાળે તૃષા, એ મારુતમા જાણો વૃષા. ૪૦

વાયુ શોષણ શક્તિ ધરે, તેજતણો ગુણ એ પરવરે,
અણુસગીને અરૂપજ હોય, એ ખ'કેરૂ લક્ષણ જોય. ૪૧

હવે કહું ઘૌ લક્ષણ સાર, અંતર તત્ત્વો વર્તે ચાર,
અહકાર ધરતીનું રૂપ, ચિત્ત તે આપતણુજ સ્વરૂપ. ૪૨

તેજ સ્થાની તે કહીએ બુદ્ધિ, મનમા વાયુતણી છે શુદ્ધિ,
એ અમરનું લક્ષણ કહ્યુ, જે ગુરુ ગોવિંદ સતે લહ્યુ ૪૩

ભૂતભેદ કહ્યો સારોદ્ધાર, પાચેને ચેતન આધાર,
ચેતનની લહેરો મહાભૂત, લહેરોનું પ્રતિબિબ અદ્ભૂત ૪૪

ભૂત ઉપજે વરતે શમે, કોઇ કાળે મહાભૂત આથમે,
ચેતનસાગર જેમ છે તેમ, એકે હદ નહીં ગુણ કર્મ ૪૫

દત્ત કહે પડઆાન' સુણો, થોડા માહે અર્થ જ ઘણો,
તત્ત્વમસિ વાયકનો ભેદ, એ આદ્યે દૈ બોલ્યા વેદ ૪૬

આત્માનું પ્રતિપાદન કર્યું, તત્ત્વપણુ અળગુ ઓધર્યું,
મહાજળમા જેમ ભમરા વળે, વારી માહી આવી ભળે. ૪૭

આવૃત્તિ ભમરાનું નામ, પચભૂતકેરૂ તે ઠામ
નેતિ નેતિ કહે છે વેદ, ભૂતનો યે વસ્તુનો ભેદ ૪૮

શિષ્યને ગુરુ કહે સુણ વાત, વરતે રહેને તું સાક્ષાત,
શિવના તનપ્રત્યે કહે દત્ત, મહાઉપદેશ માન તું સત્ય ૪૯

इति श्रीगुरुशिष्यसंवादे भूतभेदो नाम प्रथमखण्ड: ॥१॥

દ્વિતીયખંડ-જ્ઞાન નિર્વેદ યોગ.

ચોપાઈ.

ગુ૦—પંચભૂતની આકૃતિ જેહ, વસ્તુ સિંધુમા દીસે તેહ;
નેતિ નેતિ જે વેદે કહ્યું, તેનું કારણ મેં તો વર્ણ્યું. ૧
ભૂત નોપે એ વસ્તુ જ વસ્ત, કહે નિગમ ઉંચો કરી હસ્ત;
આર્ય શિષ્ય પ્રીછી લે મર્મ, આગળ બોલ્યો જે અનુક્રમ. ૨
યત્ કિંચિત્ પદારથ જેહ, ભૂત ઉપાધિ જાણે તેહ;
એણે વિવેકે તત્ત્વ ઉઘરે, શેષ ભાગ ચૈતન્ય ઉગરે. ૩
કારણ જાણ્યાનો એજ ઉપાય, જો કારજ બુદ્ધિગોચર થાય,
ત્યારે બુદ્ધિ કારજમય ટળે, વસ્તુ થૈ વસ્તુમા ભળે. ૪

દોહરા.

શિ૦—આ લોક ચૌદ લગી પ્રભુ મેં, જાણ્યો ભૂત કલ્લોળ,
પણ પરમાત્મા પ્રીછ્યો નહીં, છે સંશય અંશ સોળ. ૫

ચોપાઈ.

તત્ત્વ કહ્યાનું કારણ એહ, ચલણ વનણ દીસે છે દેહ;
તેમા જીવ ધરે છે આપ, તે જાણી કહ્યો જીવનો વ્યાપ. ૬
ભૂતઉપાધિ ઉપજે પિંડ, પિંડ તેમ જાણે બ્રહ્માંડ;
ભૂતભેદ છે આકાર, આકારે કહાવે સંસાર ૭
ત્રણ સ્વર્ગ મૃત્યુ પાતાળ, ચૌદ લોકની જોજે ભાળ,
ભૂતવિનાનો પદારથ નથી, પેરે પેરે જોયું મથી. ૮
નામરૂપ મહાભૂતે ધર્યાં, બહુ વિધે કરીને વિસ્તર્યાં,
જહા રૂપ ત્યા વાસના લિંગ, એહભૂતનું જાણે અંગ. ૯
તત્ત્વ સાગરે જુદ જુદ પિંડ, સચરાચર દીસે બ્રહ્માંડ;
સેંજે ઉપજે સેંજે ખપે, અણછતો જીવ થૈ હું જપે. ૧૦
કરતા કારવતા નહિ કોય, જોગ ભોગ સૌ સેંજે હોય;
વસ્તુ વિષે નૈં ઉપન્યું શમ્યુ, મનનું કારજ મનશુ રમ્યુ. ૧૧

પરમાત્માની પેર કોણ કરે,' જે પરપંચ અગોચેર રહે;
શબ્દે કરીને જે કહેવાય, તે આકાશતણો મહિમાય. ૧૨
· આકાશ તો મહત્તત્ત્વથી થયું, તેથી ચેતન આગળ રંયું;
મહતત્ત્વ સૌ ચન્યેથી હોય, પ્રકૃતિ ચન્યે કલ્પિત સોય. ૧૩
કલ્પના માત્ર કલ્પ્યો સંસાર, તે શું જાણે વસ્તુ નિરધાર;
શબ્દ વિના જે જાણી રહે, ઉત્પત્તિ સ્થિતિ લે કોણ કહે ? ૧૪
સોના જેવું છે હું છેક, વાણી વિચાર વિના નહિ એક;
સુણે કોણ ને કોને કહે, આપ વિના આપ સમજી રહે. ૧૫
પદમાં રહી જન જે જેમ કરે, વાછિત ભોગજોગ આચરે;
પદ પ્રિછયાનો એહજ મર્મ, નથી ઉપાધિ ધર્માધર્મ. ૧૬
જે ઈશ્વરપદ ભેદી વટયો, કાળ માયા એ તે નૈં નટયો;
અણલિંગી નવ દીસે આપ, ત્યા કેમ લાગે પૂણ્યને પાપ. ૧૭

દોહરા.

શિ૦—અન્ય શાસ્ત્ર સુણતા પ્રભુ, મારૂં ધુંચાણું મન;
અહં ટળે જે અહં રહે, તે મહાભાવ મહાજન. ૧૮
કૃપા કરીને તે કહો, જેણે અહંભાવ સહ જાય;
મહા સામર્થ્ય મનમાંહી પ્રગટે, તનમન શીતળ થાય. ૧૯

ચોપાઇ.

ગુ૦—સાંભળ શિષ્ય કહું હું સાંખ્ય, સન્મુખ થૈ સમને શાખ્ય;
ગીતામાંહી કહ્યું શ્રીકૃષ્ણ, જે જે અર્જુને પૂછ્યા પ્રશ્ન. ૨૦
કૃષ્ણ અર્જુનને કે' સુણ વીર ! તે ગુરુ શિષ્યને કે' સુણધીર;
જેને અહંતા નથી લગાર, તેને નવ લેપે સંસાર. ૨૧
જગત્ નિયન્તા હોય જો જન, તોય પરાભવ નહિ તે તન;
કર્ત્તાયકો અકર્ત્તા તેહ, જેને અહંભાવ નહિ દેહ. ૨૨
કહે અચ્યુત અર્જુન સુણવીર ! તત્ત્વ દર્શીને નથી શરીર;
ગુરુ કહે છે સુણ શિષ્ય ! તાત ! હરિએ અર્જુનને કહી વાત. ૨૩

એતો સદ્‌ગુરુનો ગુરુભાગ, શુદ્ધ શાસ્ત્રનો નહિ ત્યાં વાદ;
કાંડ ચૌદમેં બોલ્યા વેદ, તેતો જાણે વિરલા ભેદ. ૨૪
શ્રીકૃષ્ણે ગીતામાં કહ્યું, તે દત્તાત્રેયે નિવહ્યું;
રઘુપતિ પ્રત્યે કહ્યું વસિષ્ઠ, તે ઉદ્ધવ પ્રત્યે કરે ઈષ્ટ. ૨૫
કહું અવનિને અવનિ આ જાણ, ઉદકે નોહે ઉદક નવાણ;
તેજને રખે જાણુ તું તેજ, પવન તે પવને નોહે એજ. ૨૬
આકાશ તે નોયે આકાશ, વસ્તુ દૃષ્ટિનો થાય વિનાશ;
બુદ્ધિભેદે ભાસ્યું વિપરીત, ત્યારે લીધી અવળી રીત. ૨૭
આત્મગુરુ જો આપે દૃષ્ટ, ત્યારે બુદ્ધિ બને ઉત્કૃષ્ટ;
તે બુદ્ધિનું વિચરણ અલગ, ચિદ્ વિલાસે છે સર્વ સજંગ. ૨૮
ઉર્વિ ચેતન, ચેતન આપ, ચેતન અનળ અનિલનો વ્યાપ;
ચેતન વ્યોમ અવ્યકત બ્રહ્મ સદા, તે જાણે ટળે દ્વૈત આપદા. ૨૯
વકરી દૃષ્ટે દીસે ભુત, વસ્તુ વિચારે છે અદ્‌ભુત;
વસ્તુ વિચારે વસ્તુજ વસ્ત, તદાં કો કહે ઉદે ને અસ્ત. ૩૦

દોહરા.

શિ૦–શિષ્ય કહે છે રે પ્રભુ! એ સંશય મુજ મન;
વકરી દૃષ્ટ તે કોણુ તણી, જો વસ્તુ વિના નથી અન્ય. ૩૧
ગુ૦—ગુરુ કહે છે વત્સની, હે વત્સ! છે મોટી વાત;
પ્રપંચ નામ તેણે પડયું, જે લઘુ લાઘવ છે તાત! ૩૨
પર કેંતા પરબ્રહ્મ હરિ, અને પંચ કેંતા પંચભુત;
એ પ્રપંચ નામ જુઠા તણું, એમ પ્રગટયો વંધ્યાસુત. ૩૩

ચોપાઈ.

મિથ્યા પુરુષ મિથ્યા થો છતો, ચાલ્યો જાય પ્રકૃતિનો વતો;
મિથ્યા રૂપ અને મિથ્યા નામ, મિથ્યા માડયું મિથ્યા ગામ. ૩૪
તેને ભૂત ભવિષ્ય વર્તમાન, ધર્મ, અર્થ, ને મોક્ષનું ભાન;
ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ તેને હોય, હાનિ વૃદ્ધિ જ્યાં ત્યાં જોય. ૩૫

બાળક જોબન વૃદ્ધતા તેહ, સુખ, દુ ખ, ખટ ઉર્મી છે છેહ;
મૃષા પુરૂષ માયાનો પુત્ર, જીવ ઇશ્વર માંડયા બે સૂત્ર. ૩૬
જીવેશ્વર કહાવે સંસાર, વિદ્યા અવિદ્યા ચાલી લાર;
કર્મ વિકર્મ તે સર્વે સત્ય, જો આપોપું માન્યું નિત્ય. ૩૭
નિત્ય બંધન જીવે કે'વાય, તે ભજવા ઇશ્વરને જાય;
ઇશ્વર ભજતા જીવજ ટળે, નહિ તો સંસારે રમે. ૩૮
એમ અજાનું ચાલ્યુ જાળ, વસ્તુ વિચારે આળ પંપાળ;
જીવેશ્વર બે માયાએ ઘડયા, સ્વામી સેવક થૈ રઢ વડયા. ૩૯
કલ્પના-માત્રજ કરીએ અજા, ચારે ખાણે તેની પ્રજા;
વસ્તુ વિષે એકે નહિ દંદ, જે દીસે તે માયા ફંદ. ૪૦

દોહરા.

શિ૦-સ્વામી ! માયા એવી બળવતી, તે કોણે કરી ગુરુદેવ,
કે સ્વે' સમર્થ છે અજા, કહો મુજને તેનો ભેદ. ૪૧

ચોપાઈ.

ગુ૦-આરજ! માયા સ્વે બળવતી, તે મિથ્યા હતી થૈ છતી;
નામે તો છે પણ નહિ રૂપ, મોહ્યા સુર દાનવ મુની ભૂપ ૪૨

દોહરા

શિ૦-હરિ, હર, અજ, દાનવ, મુનિ સરખા મોહ્યા માય;
તો શો આશરો માહરો, એ સંશય મનમાં થાય. ૪૩

ચોપાઈ.

ગુ૦-જે પેરે માયા જાણી જુદી, ત્યારે પંચની છૂટે મૂદી;
શુધની ધારો ટાળો કુદી, અનુભવાનંદ આવે ઉદી. ૪૪
જ્યારે અનુભવ જાગ્યો કિરણી, ત્યારે કરશણુને હુડી ભરણી,
નિરાલંબ વસ્તુ આદરણી, પદ આપ્ત દીસે ન ધરણી. ૪૫
તન્મય મગન ન દીસે વેહેરો, બ્રહ્મકવચ જાણીને પેહેરો.
દ્વતાદ્વૈતનો પરવાહ હેરો, ટળે ધ્યે-ધ્યાતાનો ચેહેરો. ૪૬

સંશયપણે સંસાર સવાયો, નિ:સંશ નહિ મૂળ ન પાયો;
નહિ હૂંતું કોણે કોણ ગયો, એમ સમજે સંસાર શમ્યો. ૪૭
જ્યા કેહવા ને સુણવા નથી, ત્યા કલ્પના થાપી અણુછતિ;
તે કલ્પનાએ કર્યો સંસાર, પ્રકૃતિ પુરુષ કેરો વિસ્તાર. ૪૮
વાચારંભણ સાચું થયું, જ્યા આપોપુ વિસરી ગયુ;
જ્યારે આપ સાભળ્યુ નરે, ત્યારે મુક્તિ પામ્યો વણ મરે. ૪૯
હોય આકાશમા અધકાર, ત્યારે ભાગે ચક્ષુ વ્યાપાર;
તે અન્ય પ્રપંચ કેમ દેખે મંડય, જો પોતાનો ન દેખે પંડય. ૫૦
મનોમય સઘળું મંડાણુ, મનોમય પંડિતની વાણુ.
મનોમય આ ચૌદે લોક, મને રચિત તે સર્વે કોક. ૫૧
મનવડે પંડિત બાધે ગ્રંથ, મન વડેજ દર્શનને પંથ.
મનવડે જોગી સાધે જોગ, મનવડે ભોગી માને ભોગ. ૫૨
મનથી ઇશ્વર મન થકી જીવ, મન જેમ ઘાટ ઘડે ચકીવ;
મનમા મન જ્યારે ગયું શમી, ત્યારે તદ્રૂપી પ્રકૃતિ આથમી. ૫૩
મદ્યપાની જો મધુ પી છેક, અણુછતો પ્રપંચ દેખે બકે;
માદક ઉતર્યો પાછો વળી, ત્યારે મદ રૂપી પ્રકૃતિ ટળી. ૫૪
તેમ મન તે માયા માયા મન, વહ્નિ જ્વાળા જ્વાળા તે અગ્નિ;
અગ્નિમાહી અગ્નિ ગયો શમી, શિખા તેજ માયા આથમી. ૫૫
તે માટે સત્યે સર્વથા, મન મરે પામે નહિ વ્યથા;
એમ જાણી જો ફીગી જાય, કોણ બીજો જે પુછે ધાય. ૫૬
ત્યારે શિષ્ય પૂર્વપક્ષ કરે, સ્વામી મન અવતર્યું અવતરે;
ગુરુ કહે જો પરંપરા તન, ત્યારે અગ્રજ થાશે મન, ૫૭
તે ઉપર કહું તુજને સાખ્ય, દત્ત બોલ્યા તે હૃદયે રાખ્ય;
મહાનુભવનો અનુભવ જેહ, સમજી લેતા ટળે સંદેહ. ૫૮
મનવડે મોક્ષ બંધ મનવડે, મનવડે માનવ નામજ પડે;
જેવી જાયા તેની દુહિતા, આલિંગનમા પતિને પિતા. ૫૯
જાણે અર્થ સુભાષિત એહ, હવે કહું દત્ત બોલ્યા તેહ,
ગગનાકાર થાય જો જન, તો સર્વમા મુખ્ય માનવુ મન. ૬૦

મન પરમાત્મા ચૈને રહે, મન પરમાર્થ સર્વે લહે;
તે માટે મનનું કૃત્ય તાત, મન–અમન એ મોટી વાત. ૬૧
તું કહે છે પરમાત્મા સત્ય, મન તો તેની સત્તા વૃત્ય;
સૈંધવ સત્તા સિંધુ તણી, તેમ મન સત્તા હરિ તે ધણી. ૬૨
લવણ લવણને રૂપે રહે, સિંધુપણું તે તે કેમ લહે;
જ્યારે મીઠું ગયું ઓગળી, કોણ કહે મને વસ્તુ મળી. ૬૩
પંડિતજને કર્યો નિર્ધાર, મન વિના ક્યાંથી સંસાર.
મન કારણ એ સર્વે તણું, જુવો વિચારી આપ આપણું. ૬૪
એ સાનને સમજે સંતજન, ચિત્ર વિચિત્ર જે દેખે મન;
તે મન જ્યાં સુષુપ્તિમાં શમે, ચેતન ત્યહાં સદોદિત રમે. ૬૫
મન લેખે છે અવસ્થા ચાર, સજે ત્યહાં સેહજે સંસાર;
જ્યારે મન વિચિત્ર મુકી રહે, ત્યારે અમન એવી સંજ્ઞા વહે. ૬૬
અમનતા પામ્યું જે મન, જેમ સાગરને તટસ્થ જન;
તે સાગરને દેખે તોય, ભૂવિકારથી અવળો નોય. ૬૭
કહું દૃષ્ટાન્ત તેનું વળી સાર, કોઇક જન જૈ બુડયો વાર;
જડતા પામ્યો મૃત્યુ કરી, તેમ મનને સંસૃત્ય વીસરી. ૬૮

દોહરા.

શિ૦–સ્વામી ! એ સંશય મોટો મુજને, સંસૃતિ વિરમે જન;
તેને દેહધારી સમ દેખીએ, તે કેમ ચાલે તન. ૬૯

ચોપાઈ.

ગુ૦–વાસનાલિંગ જેનું જ્યાં ગળ્યું, તેને ત્યાં અવલંબન ટળ્યું;
સ્વેચ્છાચારી પોતે થયો, મુક્તિ બંધ તેનો ત્યાં ગયો. ૭૦
જે સંસ્કારે થયું છું તન, તે ઇચ્છા થૈ વિસર્જન;
થયો અણુલિંગી કહું વૃત્તાન્ત, તે સમજે જે હોય ધીમંત. ૭૧
જેમ સુકું પત્ર તરુથી ખરે, પવન જોગે પૃથ્વી પર ફરે;
પવન થંભે તો તે સ્થિર થાય, નૈં તો જળ થળ વાયે જાય. ૭૨

આપ મુક્ત નહિ ને નહિ બંધ, જેમ રે દ્વૈતાદ્વૈત કગન્ધ,
તેમ તજજ્ઞને અન્ય ન સ્ફુરે, જગત જાણે જે બોલે ફરે. ૭૩
જેમ સ્ફટિક નિકટ બહુ રંગ, તે પ્રતિબિમ્બે મણિને અંગ,
મણિ મધ્યે એકે નહિ વાન, જોગ મળે ભાસે પ્રતિભાન ૭૪
તજજ્ઞ સ્ફટિકની પેરે સદા, નિગનિનાસ્યે લાગે દધા,
વસ્તુમા ઉત્પત્તિ-લય નોંય, લક્ષાલક્ષ વિવર્જિત હોય ૭૫

इति श्री गुरुशिष्यसंवादे ज्ञाननिर्वेदयोगोनाम द्वितीय खण्ड ॥२॥

તૃતીય ખંડ-મુક્ત મુમુક્ષુનાં લક્ષણ.

દોહરા.

૩૦—વસ્તુ વૈરાગ હવે વર્ણવુ, જેણે જાયે દ્વૈત,
જીવ-ઈશ્વર પ્રીછતા, સ્વે ભાસે અદ્વૈત ૧
જીવ કશો ઇશ્વર કવણ, કવણ વિશેષણ તેહ,
શિષ્ય એ સ્થળને પ્રીછતા, ટળે સર્વ સદેહ. ૨

ચોપાઇ.

સાભળ સમત કહું તુજ અંગ' શકરભાષ્ય તણો જે રગ,
તીવ્ર બુદ્ધિએ કરજે ગ્રહણ, મહાપુરુષ બોલ્યા જે વચણ ૩

દોહરા.

જીવ-ઇશ્વર ત્યાએ કહ્યા, હવે કહુ પરમબ્રહ્મ,
શિષ્ય એ સ્થળને પ્રીછતા, દીસે જેમ છે તેમ ૪
સુલભ મારગ સતનો, જહા કાય કલેશ ન કોય,
સમજણ સાધન સાધતા, સ્વયપ્રકાશજ હોય ૫
મહા અનુભવ મહતનો, જે જુએ જત વિચાર,
જેમ સેજે સુવર્ણ ઉપજે, પારસને પ્રતિકાર ૬

ચોપાઈ.

કાર્યોપાધિતણું નામ જીવ, કારણોપાધિ ઇશ્વર સદૈવ;
જીવેશ્વરનું કારણ જેહ, પરબ્રહ્મ ત્યાં કહીયે તેહ. ૭
હેતુ વિના બ્રહ્મ કારણ સદા, નભ વરતે ઉતરે બહુ દશા,
ધૂળધૂમ્ર ઘન ઉપજે શમે નભ આકાશ વિના ક્યાં રમે. ૮
વ્યોમ વિષે સંભવે નહિમાન, કારણ બ્રહ્મ તે એમ નિદાન,
એ ઉપરે દ્રષ્ટાન્તજ સાર, એમ ગણવો વસ્તુ નિર્ધાર. ૯
રવિકિરણે જળ ઉંચું ચડે, મેઘ બિંદુ થઇ પૃથ્વી પડે;
જોતાં તે દિનકર પ્રપંચ, એજે ઇશ્વર સૂર્યનો સંચ ૧૦
પણ કિરણે આદર નૈં કશો, સત્તાભેદ તે માંહી વસ્યો;
જીવ ઈશ્વર બ્રહ્મને વિષે, વ્યોમચિત્ર માયા રહી લખે. ૧૧

દોહરા.

શિ૦—જીવ ઇશ્વર પદ પ્રીછતાં, વિધિ આવી સઘ હોય;
વળી વિશેષે કહો મુજને, જે સંશે પડે સહુ સોય. ૧૨

ચોપાઈ.

ગુ૦—કાર્યોપાધિ કહીયે જંત, કારણ ઇશ્વર એ વેદાંત;
જીવ વિષયનો વ્યસની ઘણો, સાધે ઈશ્વર ઉપાધિ ઇશ્વર તણો. ૧૩
ભોગ ભાવના ઇચ્છે બહુ, ઇશ્વર અધિષ્ઠાન માન્યું સહુ;
સદા જંતુની એવી રીત, તેણે આવ્યું જાયે દ્વૈત. ૧૪
ભોગ ભાવના જ્યારે ગળે, ત્યારે દ્વૈત આકૃણિયે પળે;
ટળે ઉભયથા તોએ બ્રહ્મ, વસ્તુ જાણવા એ અનુક્રમ. ૧૫
પતિત પુરંજન કર્મજ કરે, વિદ્યા અવિદ્યાને અનુસરે,
પ્રત્યક્ષ આપ ન દેખે વસ્ત, જેને નહીં ઉદે ને અસ્ત. ૧૬
તે ચિદ્રુપ અવસ્થા ફરી, જ્યારે અવિદ્યા અળગી કરી,
વળી વળી જે કરે ઉપાય, જેણે જીવ જાડેરો થાય. ૧૭

દોહરા.

શિ૦—એ સંશય સદ્ગુરુ મને, જો છે જીવ ચિદ્રૂપ,
તો કાં અવિદ્યાએ આવર્યો, ભિક્ષુક કાં થયો ભૂપ ૧૮

ચોપાઈ.

ગુ૦—આરજ ! એ મોટો આલોચ, એજ સ્થળે ઉદયો છે શોચ;
ધણી સંગ જાળવણી પુત્ર! તેથી વસ્તુ પ્રીછે સૂત્ર. ૧૯
વસ્તુ વૈરાગ્ય હોય જો મન, તો વસ્તુ પ્રીછી લે જન;
અંતે સૂક્ષ્મ સમજ્યો તાત! તેજ બુદ્ધિ હોય સાક્ષાત. ૨૦
પ્રત્યક્ષ વસ્તુ ન દેખે તેહ, જેને દશ્ય ઘણી છે દેહ;
દશ્ય નિવારે તો છે રામ, સ્વેપદ આપ તુરીયા ધામ. ૨૧

દોહરા.

રૂપ વસ્તુ વૈરાગ્યનું, સાભળ કહું તુજ તન,
અચવ્યું આપ વિચારતા, નામ ટળે પુરંજન. ૨૨

ચોપાઈ.

અચવ્યુ આપ જાણી જે એહ, પિંડ બ્રહ્માડ ન દીસે દેહ;
સોહં લગી જે છેઅધ્યાસ, જેવો ખપુષ્પનો વાસ. ૨૩
જહા અહંભાવ નહિ લવલેશ, આપ વિના ત્યા શો ઉદ્દેશ ?
ગર્ભ નથી કોઇ આવ્યો જન, તેનું શુ કલ્પે કહો મન. ૨૪
તજ્જ્ઞ તણો લક્ષ એવો હોય, સ્વપર ભાવથી નહિ ત્યા લોય;
વણ સંકલ્પે લક્ષએ નિત્ય, જ્યા નહિ કાળ કર્મની વૃત્ય. ૨૫
તેહ તણુ તુજ કહુ દષ્ટાત, જુઓ વિચારી મન શુ સંત
જેમ નર એક બેઠો મહાતમ, તે નિજ દેહ ન દેખે જેમ. ૨૬
ભુષણ ભૂષિત સવડું અંગ, અશન વસન નાના વિધ રંગ;
તે બુદ નેત્ર છે વર્દ્ધમાન, પણ કોઇ ન દેખે રજમાન. ૨૭

દોહરા.

શિ૦—તજ્જ્ઞ તણું ત્યા વપુ અશુ, જ્યા ચવ્યુ ન દીસે આપ;
બીજો નહિ હોય તેહને, તો કોણ કરે નિજ થાપ. ૨૮

ચોપાઈ.

ગુ૦—તજ્જ્ઞ તણી તે વાત અગાધ, સ્વરૂપ બુધ્ધે તે નાવે સાધ,
કુશાગ્ર બુધ્ધે કરીને તાત, સ્થિત-પ્રજ્ઞની સાભળ વાત. ૨૯

પદારથ પદથી નહિ ભિન્ન; નહિ સમાધિ ન મળે મન;
તેને વાકય બોલતો ગણો, તે ઉપરજ દ્રષ્ટાન્ત જ સુણો. ૩૦
મહા સુભટ ભણ્યા હોય બોમ, હિંકવાનાદ રહે તે વ્યોમ;
જદપિ કાળી અતિક્રમ મધ્ય, તોય સ્થુળ મહીમા કે વધ્ય. ૩૧
અણુલિગીનું એવું ધામ, પ્રપંચ પ્રલય કરે નહિ કામ;
સમ્યક્ કાઢી ન શકે કોય, વસ્તુ રૂપનો મહિમા જોય. ૩૨
વસ્તુ વૈરાગ્યતું એ ત્યાં રૂપ, જે વેત્તા તે વસ્તુ સ્વરૂપ;
વસ્તુ વૈરાગ્ય ન રોપ્યું અંગ, હવે કહું તેં જે પુછયું વ્યંગ. ૩૩

દોહરા.

શિ૦—સ્વામી ! તમો એમ ઓચર્યો, સાંખ્ય વાશિષ્ટ સહિત;
જે છઠું કાંઇ મળે નહીં, સર્વે પંચભૂત અદ્વૈત. ૩૪
તો સ્વાગી! વૈકુંઠને, કેમ બેસાડયું ઘાટ;
કેમ પંચભૂત જાણી કહું, જેમ પ્રભુ દેખાડો વાટ. ૩૫

ચોપાઈ.

ગુ૦—આરજ! તુજને શ્યો સંદેહ, શબ્દે ફરી બોલી જે જેહ;
મન સંકલ્પી શકે જે વસ્ત, મન મરતે તે પામે અસ્ત. ૩૬
મન મારીને જોને તાત, પછી કેંજે મને તેની વાત;
શિષ્ય કેં વાચારંભણ તણું, ગુરુ કહે વાત વિચારે ઘણું. ૩૭
સાભળ તુજને કહું વૈકુંઠ, જ્યારે મન ભાગી ઉરકંદ;
નૈરાશી મન નિર્લિંગ નિરાળ, જહાં ન લાધે કર્મને કાળ. ૩૮
કાળ ન લાગે તે નિજ ધામ, બાહેર વાચારંભણ નામ;
જગત જાણે તે વૈકુંઠનોય, તહાં તો ગુણની વૃત્યજ હોય. ૩૯
જો જયવિજય જ્યાથી પડયા, તે જીવ થૈ પૃથ્વી રડવડયા;
સાથે હરિએ ધર્યો અવતાર, જોઇએ ત્યા લિંગ તણો વ્યાપાર. ૪૦

દોહરા.

શિ૦—હે સ્વામી ! સદ્દગુરુ તમો, અન્તર જામી રામ;
લિંગ તે શું? લિંગ કેમ ટળે? તે દેખાડો મુજ ઠામ. ૪૧

ચોપાઈ.

ગુ૦—શિષ્ય ! હવે સુણી લે તું વિચાર, એ કયતા લિંગ કહીયે ચાર;
ઉગ્ર બુધ્યે જે ગ્રહે છે તેહ, વેદે આડય કરી છે જેહ, ૪૨
કારણને મહાકારણ લિંગ, સ્થૂળ, સક્ષ્મ એ ચાર પ્રસંગ:
કહું એક સમરસરે' મળી, ઉગ્ર બુધ્યે ભિન્ન કાઢે કળા. ૪૩
મહાકારણ કૈવલ્ય દેહ સદા, જેને અસિપદ વેદે વદ્યા;
કારણદેહ ઇશ્વર તું જાણ, જે પરમાત્મા નામ પ્રમાણ. ૪૪
સક્ષ્મ દેહ જીવાત્મા નામ, જેને ધર્માર્થ મોક્ષને કામ;
ચોથું કહિયે સ્થૂળ શરીર, જે ક્ષણભંગ પ્રમાણે ધીર. ૪૫
ચારે દેહ સમજે ધીમંત, સમજે આવે લિંગનો અંત;
પંચીકરણનો જાણો સંચ, બીજ પડીને પડયો પ્રપંચ. ૪૬

દોહરા.

શિ૦—મંદબુદ્ધિ મહારાજ હું, અને એતો વાત અગાધ;
વિધે કરીને વિકાસિયે, કાઇ હોય બુધ્ય સાધ્ય. ૪૭

ગુ૦—ભલિ પેરે મેં તુજને કહ્યું, હું જાણું છું તે તેં લહ્યું,
બીજે પક્ષે કહું છું વળી, ઉગ્ર બુધ્યે લે જે સાંભળી. ૪૮
પહેલો કહ્યો જે કેવળ દેહ, તેજ સ્વતંતર નિ:સંદેહ;
પરમ ચેતનની શી કહું જુક્તિ, ઇશ્વર દેહ તેની સહજ શક્તિ. ૪૯
ઇશ્વિર દેહ તે ચેતન અંગ, તેની છાયા વાસના લિંગ,
વાસનાથી તે ભૌતિક પિંડ, જે નાના વિધ દીસે ખંડ. ૫૦
પંનર તત્ત્વની ભૌતિકકાય, નવ તત્ત્વે વાસના લિંગ થાય.
ચૈતન્ય માત્ર તે ઇશ્વર વપુ, ષડવિંશક મહા વિષ્ણુ જપુ. ૫૧
મહાકારણ પરમ ચૈતન્ય દેહ, વાણી મારી ન આવે તેહ:
પરાત્પરતર પરબ્રહ્મ અગાધ, કેમ હોય મન બુદ્ધિ સાધ્ય. ૫૨

દોહરા.

શિ૦—ચાર દેહે એક દેહ જે તે, તમો દેખાડી વિધ્ય;
આપે આપ જાણે નહીં, એ શું પ્રગટયું મધ્ય. ૫૩

ચોપાઈ.

ગુ૦—હવે શિષ્ય તું તત્પર થા, વસ્તુ વિચાર તણે ઘેર જા,
વિના વિચારે રે'છે આડચ, થા તત્પર ને સંશય કાડય. ૫૪
વસ્તુ તણી પક્ષેથી કહું, જેવું હું બુદ્ધિમાને લહું,
આ મારે તો જગતજ નથી, તો અજ્ઞાન કેને કહું કથી. ૫૫

દોહરા.

શિ૦—હીંડપણે કરીને કહું, બાળક બુદ્ધે પ્રશ્ન,
અનુભવ સાગર રામ છો, ત્યા ટાળવા હીંડુ ઉશ્ન ૫૬
ગુ૦—પૂછી પુત્ર નિ શંક થા, શ કે કા તુ વીર,
મહા અનુભવ ઉપજે જો કહિયે સુણીયે વીર ૫૭
શિ૦—રામ' કહો છો તહા નથી, જગત તણો લવ લેશ,
તો શિષ્ય ગુરુ કયા થા થયા, કયા થો કર્યો ઉપદેશ? ૫૮

ચોપાઇ.

ગુ૦—પહેલો જે વખ્યા સત કહ્યો, તે શુ તુજને વીસરી ગયો,
મિથ્યાને માન્યું છે સત્ય, તેણે તને ઉકતે છે જુકત. ૫૯
સોળે અંશે જૂઠો થાય, અન્ય ન રે તો કયા મન જાય,
મિથ્યાને થયુ મિથ્યા સત્ય, તેને અનોપુ માન્યુ નિત્ય. ૬૦

દોહરા.

શિ૦—મિથ્યાની જે મન વિષે, ખરી બધાણી જાડય,
પ્રભુ પધારી અનરે કાઇ, કૃપા કરીને કા'ડય. ૬૧

ચોપાઇ.

ગુ૦—સત જનોનો કરતા સગ, સાહસપણું બહુ ઉપજે અંગ,
સાધુ પુરુષની સગત સાર, મનવૃત્તિ હોય બ્રહ્માકાર ૬૨
જ્ઞાતાને સગે નિર્ધાર, ઉજ્જ્વળ બુધ હોય વધુ અતિકાર,
લોભ મોહાદિક મળે છે જેહ, ઉજ્જવળને તા ન છમે તેહ ૬૩
શીતતણી વ્યાપત હોય ઘણી, સંગત કીજે વહ્નિ તણી,
તો હિમે કયે નહિં અંગ, એમ કરે સજ્જનનો સગ ૬૪

તજ્જ્ઞ તણો સાંભળ મહિમાય, કીજે સંગ તો શું શું થાય;
ખટ ધાતુ પારસને મળે, મૂળ રૂપ તેનું નવ ટળે; ૬૫
હલકે મૂલ્ય હતું જે લોહ, કુંદન તણો દેખાણો મોહ;
કઠણ લોહ જે ભયાનક હતું, તે સર્વાંગે થયું શોભતું. ૬૬
જેમ પારસ તેમ જ્ઞાતા જન, મૂળગાં તે મુકાવે ચેન;
જીવ ટાળીને સ્વેં શિવ કરે, તજ્જ્ઞ પુરુષ તે મહાતમ ધરે. ૬૭
જે કરે આપ સરીખો તાત, એ બ્રહ્મવેત્તાની મોટી વાત;
તે માટે કરવો સત્સંગ, તો સમજી લે વસ્તુ પ્રસંગ. ૬૮

દોહરા.

શિ૦—તજ્જ્ઞ પુરુષ તે કહો કિયા, અને તજ્જ્ઞ તણી કાંઈ જાત;
શે એંધાણે ઓળખું, તેની કયા ચિહ્નની ભાત. ૬૯
ગુ૦—તત્ત્વદર્શી મહાપુરુષની, નાત નો'ય નો'ય વર્ણ
પ્રપંચ પક્ષે પેખતાં, શુદ્ધિ ન પામે ધર્ણ. ૭૦

ચોપાઈ.

જોશે એંધાણ જો દેહ તણાં, તો તું ભટકીશ ઘર ઘણાં;
દેહધારીને ચિહ્નજ ઘટે, મૂકી બ્રહ્માંડ તજ્જ્ઞ આઘો વટે. ૭૧
પ્રપંચને યોજતાં પુત્ર, નહિ પામે જ્ઞાતાનું સૂત્ર;
સંશય ઉપજે વળી તે દાખ્ય, એ ઉપર કહું તુજને સાખ્ય. ૭૨
શિષ્ય જોને શુક જોગી હવા, તત્ત્વદર્શી મહા મોક્ષ પાકવા;
કૃષ્ણ ભોગીમાં પહેલા ખરા, તત્ત્વદર્શી તે થયા ઉફરા. ૭૩
રામ જનક જે કરતા રાજ, તત્ત્વદર્શીનાં કીધાં કાજ;
કર્મકાંડમાં મુખ્ય વસિષ્ઠ, તત્ત્વદર્શીમાંહી તે શિષ્ટ. ૭૪
ગુરુ કહે શિષ્ય! સાંભળ તાત! પાંચેની જો વિચારી વાત;
લક્ષ એકને વિચરણ અલગ, થાય ધીમંત તે ગ્રહે સળંગ. ૭૫
તજ્જ્ઞ નામ તે માટે વીર, જેને લક્ષમાં નથી શરીર;
સ્વપ્ન માત્ર જ્યાં નથી પ્રપંચ, ત્યાં તેને કયમ લાગે અંચ? ૭૬

તેહતણું કહું હું દષ્ટાંત, જો તું મન આણે એકાંત;
ગૌર શ્યામ પાડું વર્ણો પુરુષ, તેની છાય નો'ય દેહ સદશ ૭૭
વસ્ત્ર અલંકૃત છે બહુ રંગ, પણ છાયાનું એકજ અંગ,
છાયા તેમ જ્ઞાનીનો લક્ષ, લક્ષણ કરી શકે કોઈ દક્ષ. ૭૮

દોહરા.

શિ૦—મહાનુભાવ મહંત ગુરુનો, કરવો જે સત્સંગ-
તેના કાંઇ લક્ષણ નહીં, તો કેમ મળે પ્રસંગ ? ૭૯
ગુ૦—સત્સંગને કાંઇ લિંગ નોહ, યા તો કરવો ચોજ,
સત શાસ્ત્ર સદ્‌ગ્રોથની, જાણી લેજો ખોજ ૮૦

ચોપાઈ.

તે ઉપર દૃષ્ટાન્ત અદ્‌ભુત, જે કેમ નિપન્યા દત્ત અવધૂત,
તેણે ચોવીશ ગુરુ કર્યા હતા, નિજ બુદ્ધિથી ગ્રહેના જતા ૮૧
વિચાર કરતા લાધી વસ્ત, દ્વૈત સંગ ત્યા પામ્યુ અસ્ત,
યાજ્ઞવલ્કય બ્રહ્મજ્ઞાની હતા, તેણે પ્રતિબોધ કીધા નવા ૮૨
ભણ્યા વૈશંપાયન સૂરજ કને, શુ ગીજા ભણ્યા નહિ તે કને,
તે માટે શિષ્ય સાભળ વચ્છ ' થૈ મુમુક્ષુને ભીડવો કચ્છ. ૮૩

દોહરા.

શિ૦—સ્વામી કહો છો તત્ત્વને, ચિહ્‌ન નહિ લવ લેશ.
પણ ઉદ્ધવ પ્રત્યે ઓચર્યાં, લક્ષણ ત્રીશ દેવેશ. ૮૪
તે સ્વામી ' કેને કહ્યા, તેજે લક્ષણ ત્રીશ,
તે વિધ વચને ભીછવો, જેમ પામુ પદ જગદીશ. ૮૫

ચોપાઈ.

ગુ૦—મુમુક્ષુને સર્વે એ કહ્યુ, જેને કંઈ પામવા રહ્યું,
પણ તત્ત્વનું છે પદ આરૂઢ, તેને અન્તર ભાવ ન ગૂઢ. ૮૬
જે જનને ઉતરવુ પાર, નાવ નાવિકનો કરે નિર્ધાર,
જ્યારે નર પારગત થયો, ત્યારે જળનો સાજ ત્યા રહ્યો. ૮૭

સુમુક્ષુને સર્વે એ ધરે, જેનુ મન પાનવા રટે,
વણુ પામ્યો નહિ શીતળ હોય, તેણે ઉપાય કરવો સહુકોય. ૮૮
હવે પદાર્થનું કહું દૃષ્ટાન્ત, તે ચિત્ત દૈ સાભળજે શાત,
જેમ બત્રીશ લક્ષણનો જન, તેને પગને પગને ધન. ૮૯
સ્વત સિદ્ધ ઉપન્યો ધનવત, એને ભોગ તણો નહિ અત,
શાને કાજે કરે ઉપાય, રહ્યો ચરણે લક્ષ્મી ઘર થાય ૯૦
ભોગે ભર્યો રહે દિનરાત, તે કેમ લહે દરિદ્રની વાત,
તેણે દરિદ્ર દીઠું ન સાભળ્યુ, જ્યા ત્યા મન ભોગે ભળ્યુ' ૯૧
તે ઉપાય કરે નહિ કશો, ધન દેખીને જાને નહિ ધસ્યો,
એમ પદાર્થ પદને વિષે, મગ્ન થયો તે અન્ય નવ લખે ૯૨
તે મન દરિદ્ર નહિ કોઈ વળી, મહા ભોગે મત જેની ઢળી,
ચિદ્રૂપને અન્યજ નથી, સુણ તુ મુમુક્ષુનુ કહું મથી ૯૩
મુમુક્ષુ તે સાધારણ જન, તેને આતુરતા ઉપની મન,
લક્ષણ ત્રીમ ધરીને તાત, જેમ તેમ લેવુ પદ સાક્ષાત ૯૪
જે જન જાણે છે સસાર, હુ બધાણો છુ નિર્ધાર,
તે જાણે મન છૂટુ સહિ, વારવાર એ અવસર નહિ ૯૫
એ અજ્ઞાની કહ્યો ન જાય, જ્ઞાની નહિ જેવો રઘુરાય,
તેને શાસ્ત્ર તણો અધિકાર, શોધી ને ઉતરવો પાર ૯૬
સન્ત તણા સુણ લક્ષણ તાત, જે અનુભવના થાય સાક્ષાત,
આદરતા ત્રાણ હેમ થાય, લક્ષણ ગ્રહતા બહતી જાય. ૯૭
તે માટે એ લક્ષણ સાર, જે સાધે તે પામે પાર,
પેલું તે સત્ ભાષણ કહે, બીજુ ક્ષમા મન માહી ધરે ૯૮
ત્રીજુ લક્ષણ દ્રોહ મુખ્ય ટાળ, ભૂત ઉપર કરી કૃપા ન્યાળ,
આત્મભાવ હૃદેને વિષે, સમાન દ્રષ્ટે સૌને લખે ૯૯
પ્રિય અપ્રિય કેને નવ ગણે, સર્વ ભૂત પર કરણા ધરે,
ધીર બુદ્ધિ હોયે તે જન, કામ ક્રોધ પરાભવ નહિ તન. ૧૦૦

લોહું સુવર્ણ ન ગણે લેશ, જેનું મન દળ્યુ છે શેષ;
બાહ્યાભ્યન્તર અતિ પવિત્ર, એકાદશ રાખે એ સૂત્ર. ૧૦૧
કોમળ ભાવ હૃદેને વિષે, પ્રાપ્ત ભોગ આવે તે ભખે;
નૌકા તે ભવસાગર તણું, રહિત વિકારે મન આપણું, ૧૦૨
નિષ્કંચન જાણવા જન, મુક્તિ મંગે ઇચ્છા ચૈ મન;
બ્રહ્મચર્ય હરિ સેવે સદા, અલ્પ આહાર, સંતોષી મુદા. ૧૦૩
લેલીન હોય દેહે વૈરાગ, જાણે સકળ તત્ત્વના ભાગ;
સ્થિર ભાવે હરિ ચરણે રહે, શીતળ શુદ્ધ અન્ત કરણ વહે. ૧૦૪
મતપણુ નહિ અતિ દીનતા, ઉદધી કેરી ગભીરતા;
મરાળ કેરી મન ચાતુરી, પય ગ્રહી નીર દીયે પરહરી. ૧૦૫
ષટ ઉર્મિ લેપી નવ શકે, નિરભિમાની સહુ ભૂતને વિષે;
નિજ આત્મ દેખે સહુ માય. કલ્પદ્રુમના જેવી છાય. ૧૦૬
દુ:ખ હરે શરણે આવ્યાનું, નિજ જ્ઞાન આપે આપ્યાનું;
આત્મ સુખ આપે તે સંત, મિત્ર ભાવ જાણે ભગવંત ૧૦૭
બ્રહ્મભાવ કરુણા મન ધરે, સગી બાલ્ય અસંગી ફરે;
ફળ નહિ ઇચ્છે હરિને ભજે, અનન્યભાવે પામે વિજે ૧૦૮
તે સમદર્શી કહાવે જન, જેને રાગદ્વેષ નહિ તન;
ઘરમા ન રહે વન ન જાય, લેલીન થૈને સમો સમાય. ૧૦૯
નિશ્ચળ ધ્યાન એવુ તે ધરે, સમ બુદ્ધે ભક્તિ આદરે;
લક્ષણ ત્રીસ કહ્યા ભગવંત, તે ગ્રહી લેજે એકે ચંત. ૧૧૦
મુક્ત મુમુક્ષુનું લક્ષણ કહ્યું, જેવુ મેં બુધમાને લહ્યું,
વળી ઉપજે તો પૂછે પ્રશ્ન, કહીશ હું જે કેંવરાશે કૃષ્ણ. ૧૧૧

इति गुरुशिष्यसंवादे मुक्तमुमुक्षुलक्षणनाम तृतीय खण्डः॥३॥

ચતુર્થખંડ-તત્ત્વ જ્ઞાન નિરૂપણ.

દોહરા.

ગુ૦—ગુરુ કહે છે શિષ્ય! સુણો, ખંડ કહ્યા મેં ત્રણ;
તે તારા ચિત્તમા વસ્યા, સુણી લીધુ કાઈ કર્ણ. ૧
ગુરુ કૃપાળુતા મન ધરી, શિષ્યે વિચાર્યું મન સાથ;
કોઈ ભાગ્યવાન નહિ મુજ સમો, જે સદ્ગુરુએ સાહ્યો હાથ.
શિ૦—શિષ્ય કહે છે મહન્ત ગુરુ! મારે સર્વમ એહ;
તેમા કહો હુ સાભળું, જેથી ટળે સર્વ સંદેહ. ૩
મારે સર્વસ રાય છો, તીર્થ વ્રત પુણ્ય દાન;
પ્રભુ કહો હું સાંભળું, તમો મૂર્તિમંત ભગવાન. ૪
સ્વામી! એટલું સાભળીને, પદ્ધતિ લઈ પ્રભુરાય;
હવે કૃપાનાથ કૃપા કરો, તો કાઇક સમજાય. ૫
સ્વામી સંશય મોટો મને, જે છે આ પંચભૂત;
તેજ સરખા ભાસે ખરા, તે તમે કહ્યા અદ્ભુત. ૬
જે દ્રષ્ટે મહાનિધિ તમે, જોઇ કહ્યુ મહારાજ!
તે દૃષ્ટિ આપી પ્રીછવો તો, સહુ સમજું હુ આજ. ૭

ચોપાઈ

ગુ૦—દૃષ્ટિ શી તુજ આપુ વીર! સમજે સાન કહું જે ધીર,
ચોવીશ તત્ત્વ તુજ મુજ દેહ, તેમા જો ન કરો સદેહ. ૮
જે બુદ્ધિવડે કહું છુ હુ, તે બુદ્ધિવડે ગ્રહે છે તું;
જે મનવડે તેં માન્યો ગુરુ, તે મનવડે હું ઉત્તર કરૂં. ૯
માયે તો માને છે બે, મનવોણુ કાઇ જુદું છે,
તુ શિષ્ય હું મૂકી દે માન, મને ન જાણીશ ગુરુ નિદાન ૧૦
બે માનિનતા બેથી ગઇ, ચેતનતા ત્યા મૂળગી રઈ;
તે ચેતનતા જે છે તેહ, એમા નથી કશો સદેહ. ૧૧

શિ૦—સ્વામી ! ધ્રિયા તો બોલવા નથી.
ગુ૦—મેં એમાથી વાણી કથી,
શિ૦—તો સ્વામી ! હું તું ત્યાનોં'ય.
ગુ૦—એમ એક ગાડે ફરે છે સોય. ૧૨

દોહરા

શિ૦—એ તો વાત આધી પ્રભુ, ધન્ય, ધન્ય, ધન્ય, મહારાજ!
કોણ કહે સદ્‌ગુરુ વિના, મહજ બોધ એ આજ. ૧૩
ગુ૦—તે જે કહ્યુ કૃપા કરો, પણ વચન તણુ નહિ ઠામ,
એતો આરોપી બોલવુ, પણ સેં'જે છે રામ રામ ૧૪
શિ૦—પ્રભુ એ વાતને જીતવા, મેં કીધા અનન્ત ઉપાય;
મહાનુભાવ અંતરયકી, કીણી કૃપા ગુરુરાય ૧૫
એ પક્ષે શ્રી ગુરુ તમો, ચિદ કલા પંચભૂત;
ચમત્કારની વારતા, જેમ હૃદે તમારૂ હેત. ૧૬
કે'તા સુણતા અતિ ઘણુ, આજ લગે ગુરુ દેવ,
તેજ વાતે મહાનિધે કાથ, અળગો પ્રગટયો ભેત. ૧૭
ગુ૦—કેમ કહે છે મહંત તું ? મહાન ગતિ અતિ જીવ;
તુજ મુજમા અન્તર કશો, જેમ દીવેથી પ્રગટે દીવ. ૧૮

ચોપાઇ

પાચ ભૂત દીસે ચિદ્રૂપ, ત્રણ્ ભુવન ભાસે તદ્રૂપ.
મહાવાન હવુ મુજને આજ, તેણે ચિદ્રૂપ દીઠું મહારાજ. ૧૯
કિયા જાઉં ને કયા હું રહું ? શેને ત્યાગું ને શુ હું ગ્રહું ?
આત્મા ભરભરી પૂરી રહ્યો, કલ્પાન્તે એકાર્ણવ થયો. ૨૦
અંશુ વિના દીસે નહિ અન્ય, આત્મા વિણ ભાસે નહિ મન,
એમ વશિષ્ઠને બોલ્યા રઘુનાથ, શિષ્ય કહે સાભળો ગુરુનાથ !

દોહરા.

શિ૦—સ્વામી! જે દીસતું જેમ હતું, તેમા પડિયો ફેર;
જેમ ભત્ર પ્રગટે અભિનવો, તેમ ફેર અનુગ્રહની સેં'ર. ૨૨

ગ્રહની ગ્રથલતા ઉપજે જેમ, માદક ભક્ષણે ભૂર;
શ્યા સરખું મહારાજ! છે, શું ચઢી આવ્યું પૂર! ૨૩

ચોપાઈ.

ગુ૦—નો'યે શિષ્ય ગ્રથલતા પુત્ર! જાણી લે એ આત્મ સૂત્ર;
જીવબુદ્ધિનો થયો વિનાશ, આત્મતાનો થયો પ્રકાશ. ૨૪
અણુ હવો હોય જેમ અવતાર, તેની પ્રકૃતિ રહે તે ઠાર;
જ્યારે પ્રગટ્યું અનુભવ અંગ, ત્યારે ફરીયા સઘળા રંગ. ૨૫
શરદ ઋતુનો હવો પ્રકાશ, ત્યારે નિર્મળ જળ આકાશ;
દષ્ટિતત્ત્વ પ્રગટ્યું જ્યાં જ્ઞાન, ત્યાં ટળ્યું પ્રકૃતિનું માન. ૨૬

દોહરા.

શિ૦—દષ્ટિતત્ત્વ સ્વામી કહો, દષ્ટિતત્ત્વ શું નામ?
દષ્ટિતત્ત્વ પ્રગટયે હોય શું? જેમ બુદ્ધિ બેસે ઠામ. ૨૭

ચોપાઈ.

ગુ૦—દષ્ટિતત્ત્વ કહું તે જાણ, તારી દષ્ટિનણું એંધાણ;
જહાં જહાં વિચરણ જેવી વિધ, સર્વે ચિદ્રૂપ દીસે નિધ. ૨૮
અગમ અગોચર કહે છે વેદ, તે પ્રત્યક્ષ દેખે છે વેદ;
પંડિત કહે પ્રકૃતિને પાર, તે દેખે આ દષ્ટિ બા'ર. ૨૯
ત્રિલોકી રંગભૂમિ સદા, ચિદ્રૂપી નટ નાચે મુદા;
નાના ગુણ કર્મ રૂપ નામ, સચરાચર સ્વે આતમરામ. ૩૦

દોહરા.

કહ્યામાંહીં આવે નહિ, તો હું શું કહું હરિરૂપ;
જેમ છે તેમ એ વસ્તુ છે, આઢ્ય સ્વરૂપી કૂપ. ૩૧
તેં પુછ્યું જે દષ્ટિ તત્ત્વ કહો, તેનો ઉત્તર એહ;
દષ્ટિતત્ત્વ એનું નામ શું? તેનો ટાળું હવે સંદેહ. ૩૨

ચોપાઈ.

દષ્ટિતત્ત્વ તે એનું નામ, જે દેખીજે દષ્ટે ધામ;
દષ્ટે દેખે તેજ અસત્ય, બાકી તે અનુમાને નૃત્ય. ૩૩

બંને ભાતનું કહિયે જ્ઞાન, સાભળ કહું તેનું નિદાન,
એકજ્ઞાન પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ, બીજું તે અનુમાને જાણ ૩૪
તે ઉપર કહું હું દષ્ટાન્ત, ધારેં મનને કરી એકાન્ત,
આયુધ પડયા દેખીને જેમ, મન વિચાર આણીજે તેમ ૩૫
આ છે જુદ્ધ તણા હથિયાર, અહિયા કોઈક હશે નિર્ધાર,
ઉપકરણ દેખી કલ્પે અનુમાન, એનું નામ અનુમાની જ્ઞાન ૩૬
એવુ જ્ઞાન ઘણાને વિષે પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ તે થોડા લખે,
દેખી ઇંગિત આવ્યો વિશ્વાસ, અનુમાન જ્ઞાની કહીયે દાસ ૩૭
પ્રત્યક્ષ પ્રમાણની સુણ કહું વાત, હસ્તામળ દીસે સાક્ષાત,
હસ્તે કકણ હાટક તણું, અવલોકતા ગોભિત ઘણું ૩૮
શેનું હશે એમ ચિત્તે ચડયુ, એટલે સુવર્ણ દષ્ટે પડયુ,
પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ જાણયે એહ, કારજ સંબંધી ન મળે દેહ ૩૯
પ્રત્યક્ષ અનુમાનનો ભેદ કહ્યો, કે'જે સંદેહ સમૂળો ગયો

શિ૦—શિષ્ય કહે ગુરુ મહારાજ! ત્રીજો પ્રશ્ન ચરચો તમો આજ ૪૦

ગુ૦—ગુરુ કે' શિષ્ય ! સાભળ જે ખરૂં, ત્રીજા પ્રશ્નનો ઉત્તર કરૂં.
તે કહ્યુ દષ્ટિ તત્ત્વ પ્રગટે શુ થાય ? હવે કહુ તે ગ્રહેજે મનમાય. ૪૧
જ્યારે પ્રગટયુ અદષ્ટિ તત્ત્વ, શૂન્ય કેરૂં કહિયે એ સત્ત્વ,
પરાત્પર પરબ્રહ્મ ચૈતન્ય જેહ, વસ્તુ નામ ત્યા કહિયે તેહ ૪૨
વસ્તુતા પ્રગટે જે અગ, ત્રણ દ્વૈતનો તેને થાય ભગ,
પ્રાયે વસ્તુનો છે સ્વભાવ, ટળે દ્વૈતને થાએ સાવ ૪૩

દોહરા.

શિ૦—ત્રણ દ્વૈત સ્વામી ! કહ્યા, ત્રણ દ્વૈત શુ નામ ?
અને તે ટળ્યે તે હોય શુ ? તે દેખાડો ઠામ ૪૪

ગુ૦—હું તો આપ કહીશ ખરો, મોટી વાત અગાધ,
મોટાનો અનુભવ મહા, તે નહિ છીલરને સાધ્ય ૪૫

ચોપાઇ

પહેલું તે ભાવાદ્વૈત નામ, બીજું ક્રિયાદ્વૈત છે નામ,
દ્રવ્યાદ્વૈત નામ ત્રીજા તણું, સુણ લક્ષણને વિચારી ભણ ૪૬
એકમેવ અદ્વૈતજ બ્રહ્મ, કાયાભાવે જુજવા કર્મ;
ખરો અધ્યાસ ભિન્ન ભિન્ન થયો, કહ્યા પૂછ્યાનો ઉત્તર રહ્યો ૪૭
ત્રણ દ્વૈતનો કહું વિસ્તાર, ધારીશ તો તે બેસશે ઠાર;
દ્રવ્ય કે'તા તે પંચ મહાભૂત, લોક ચૌદ નાના અદ્ભુત. ૪૮
સચર અચર ચોરાશી લક્ષ, દ્રવ્ય સ્વભાવે જુજની પક્ષ;
મનુષ્ય દેવ પશુ-પક્ષી બહુ, એક કે'તા જાણવા સહુ ૪૯
વિચરણ સમાધિ નહિ એક રીત, એનું નામ તે દ્રવ્યાદ્વૈત;
ભાવાદ્વૈતની સુણ કહું વાત, સમઝી લે જે મર્મે ધાત. ૫૦
ભાવાદ્વૈત જાણ્યે તુ પુત્ર ! જે પિંડ સકળ નો'યે એક સૂત્ર,
પશુ પંખી યક્ષ કિન્નર નાગ, પિંડ સ્વભાવે જુજવા રાગ. ૫૧
હેતુ વિનાના કારણ વેર, સહજ સ્વભાવે જુજવી પેર;
મૂષક માર્જાર વ્યાઘ્ર ગૌનણે, શેળો સર્પ હસ્તી સિંહ હણે. ૫૨
પ્રીત્યાદિકની જાણે પેર, સહજ સ્વભાવ ન કારણ વેર,
માનવ દાનવ તિર્યક જાત, સકળ પિંડે નોહે એક ભાત. ૫૩
ભાવાદ્વૈત એ સમજ એ તાત, ક્રિયાદ્વૈતની કહું હું વાત,
કોઈ જળચર કોઈ થળચર ઠરે, કોઈ પંખી આકાશે ફરે ૫૪
કોઈ ભખે બળતા અગાર, કોઈ દાદ તણો કરે અહાર,
શાખામૃગ શાખાએ રમે, અનળ આકાશે મીન જળ ભમે. ૫૫
તેમ માનવમા ક્રિયા જુજવી, કોઈ કોઈની ન શકે અનુભવી;
પંખી ગત પશુએ નવ થાય, પશુગત દ્રુમે કરી નવ જાય. ૫૬
વૃક્ષ પૃથ્વીથી આકર્ષે તોય, માનવ દેહે તે નવ હોય,
પ્રત્યેકે ક્રિયા છે જુજવી, વત્સ ! વિવેકે જો અનુભવી ૫૭
ત્રણ દ્વૈત દેખાડયા તાત ! વળી ઉપજે તો પૂછે વાત;
ચિત્ત દે જોતા દીસે તેહ, સદા અનુભવથી ભાગે તેહ. ૫૮

દોહરા.

શિ૦—શિષ્ય કહે છે હે પ્રભુ! સંશય મને મહારાજ;
કૃપા કરો તો દાખવું, એ સંશય ટાળો આજ. ૫૯
સ્વામી મેં સાંભળી હતી, કોઈકને મુખે વાત;
જોગ સિદ્ધિ પ્રગટે થકે, અસંભાવ્ય કંઈ ન થાય. ૬૦
તે અન્ય દેહનાં કૃત્ય કરી શકે, તો ગયું ગણી જે દ્વૈત;
તેને કૈવલ્ય પદવી તે, કેવો પ્રભુ! અદ્વૈત. ૬૧

ચોપાઈ.

ગુ૦-કેવલતા પરઠી નવ જાય, પરઠી જે તે સર્વે માંય;
સિદ્ધિ સકળ માયાનું રૂપ, મુરદાનવ મોહ્યા મુનિ ભૂપ. ૬૨
વ્યસન જીવ માયા વશ પડયો, કરે ઉપાય સંકલ્પે ચડયો;
સંકલ્પે ચડિયું મન જેહ, પરપંચો દેખે બહુ તેહ. ૬૩
એક બે વાર કાંઈક તે થાય, ચટક દેખાડી સર્વે જાય;
જેમ વેશ્યા નિર્ધનને તજે, વંઠી તે પુનરપિ નવ ભજે. ૬૪
સિદ્ધિ સાધકનો કરે એમ અન્ત, માટે સંત ન ધારે ચંત;
બીજે પ્રકાર કહું સુણ વીર! મૂળ મરમ સમજે એમ ધીર. ૬૫
એકમેવ અદ્વૈત કહે વેદ, જ્યાં બીજો ત્યાં ભેદાભેદ;
વાસના લિંગ વિના નોંય કૃત્ય, કૃત્યે થાય વાસના સત્ય. ૬૬
સત્ય વાસના જીવ કે'વાય, ભરમે ભ્રમણ કરે ભવમાંય;
તે-માટે મિથ્યા અધ્યાસ, કેવલતામાં સર્વે નાશ. ૬૭

દોહરા.

શિ૦-સ્વામી! હું એમ જાણુતો, જે છે એમજ તે સિદ્ધિ;
કેવલતા જે તમો કહી, એ તો છે મહાનિધિ. ૬૮
સ્વામી! એટલું મેં લહ્યું, જે નામરૂપ પરપંચ;
કાળ કર્મની પ્રેરણા, તે માયા સંચ. ૬૯
જ્યાં રહ્યાં ભાસે સકળ, મિથ્યા રૂપને નામ;
જે સ્થૂળ કાંઈ કહી શકો, તો તે દેખાડે હામ. ૭૦

ચોપાઈ.

ગુ૦—લક્ષાલક્ષ વિવર્જિત જેહ, પક્ષાપક્ષ વિવર્જિત તેહ;
મન વાણી પામે વિશ્રામ, કોણ કેને દેખાડે ઠામ. ૭૧
હું નહિ તુ નહિ ત્યા છે તેહ, જ્ઞાન નહિ જ્ઞાતાને જ્ઞેય;
જ્યા કાઈયે કહ્યું નવ જાય, ૐકારાદિક વર્ણ સમાય. ૭૨
તે ગુરુ શિષ્યને શું કરી કહે, મનવાણીથી અગોચર રહે,
મન કલ્પે તે બીજુ થાય, મને ત્યહા હું કહ્યું ન જાય. ૭૩
માટે શિષ્ય કહું સુણ વાત, સમસ્યાથી તું સમજે ધાત;
એક વસ્તુ બીજું કાંઈ નથી, હું છું એમ કેને કે' કથી ? ૭૪
સામુ ત્યા પ્રતિબિમ્બ નવ મળે, વેત્તા વિણ કોણ કેને કથે ?
પોતે કહે ને કહે હુ સત્ય, શિષ્ય કરી જો એનુ નૃત્ય. ૭૫

દોહરા.

શિ૦—હું ને તમો ક્યાહયે નથી, જેમ છે તેમનું તેમ;
શું થૈ શું દેખી કહુ જે, આ વાતનું તે કેમ ? ૭૬
જેમ છે તેમ એ મહાનિધિ, પરાત્પર પરિબ્રહ્મ,
અણછતો હું તો માનતો, જેમ થયુ હતુ તેમ ૭૭
એમ કહી શિષ્ય લય થતો, પ્રેમે કરે પ્રણામ,
હું હુંને પ્રણમી કહું, નમો નમો નિજ ધામ. ૭૮
મહા અનુભવ મહા પુરુષનો, સાર ગ્રહી કર્યો ગ્રન્થ,
પરમપદ છે તે વિષે, જે ચાલે એ પંથ. ૭૯
સંસાર દીર્ઘ રોગને, ટાળવા હીંડે જેહ;
તેને ઔષધ આ ઘટે, હોય જીવન્મુક્ત વિદેહ. ૮૦
મોહ કળણે કળ્યો કહ લગી, મનની તજવા ધાખ,
તેને હરિ હીંડે કાઢવા, તો તેને એ પાખ. ૮૧
અજ્ઞાન અર્ણવે માનવી, ડુબ્યો ભટકે ભૂર,
હીંડે નિજ ગૃહ પામવા, તો તેને આ સૂર. ૮૨

અન્તર આશય મુગતનો. મુમુક્ષુને ઉપાસ્ય,
મૂરખને કાંઈ એ નહીં, શ્રીફળ વાનર પાસ. ८३
ગુરુ-શિષ્યનામે ગ્રંથએ, જેમા ખંડ છે ચાર;
હરિ ચરણે જેને વાસ કરવો, હોય તે સુણો નરનાર ८४
અન્તરજામીએ જે કહ્યું, તે અખે કીધો વિવેક,
દૂષણ-ભૂષણ હરિ ભણી, એ મી ઉપર વળી એક. ८५

इति श्री गुरुशिष्यसंवादे तत्त्वज्ञाननिरूपणत्तम चतुर्थ खण्ड ॥४॥

(૪)

અનુભવબિંદુ

આ પ્રકરણ મને લાગે છે કે અખાના શ્રવણ, મનન, નિદિધ્યાસનના ફળ રૂપે છે. તેમા છત્રીસ છપ્પામા અખાએ બ્રહ્માત્મ અનુભવ કેવો હોય છે, અને તેની ખુમારી કેવી રહે છે તેનુ વર્ણન કર્યું છે. ચાર છપ્પામા ફલસ્તુતિ છે. અને એકદર ૪૦ છપ્પા છે

" એ છપા છત્રીસ, દીસે છે મર્મની સાનો,
ચાર કહ્યા ફલ સ્તુતિ, લેશ તે બ્રહ્મદશાનો

આ પ્રકરણને "બિંદુ' નામ આપવામા અખાએ ઉપનિષદોના નામનું અનુકરણ કર્યું છે અથર્વવેદના કેટલાક ઉપનિષદોમા અમુક વિષયનું એકીકરણ કરી ગભીર અર્થ ટૂકામા જણાવે છે, તેવા ઉપનિષદોને બિંદુ એટલે કેન્દ્રભાવને પામેલો વિચાર-એવુ નામ આપવામા આવે છે, જેમ કે ધ્યાનબિંદુ, અમૃતબિંદુ, નાદબિંદુ પાછળથી વેદના શાસ્ત્રનું તાત્પર્ય જેમા એકત્ર થયુ છે એવા પ્રકરણને બિંદુનામ આપવામા આવે છે, જેમકે શકરાચાર્યની "દશશ્લોકી" ઉપરની મધુસૂદન સરસ્વતીની ટીકાને "સિદ્ધાન્તબિંદુ" કહે છે અખાએ શ્રવણદ્વારા આ ગ્રંથોના નામ સાભળેલા તે ઉપરથીપોતાના પ્રકરણને ' અનુભવબિંદુ" એવુ નામ આપ્યુ જણાય છે બિંદુ એટલે ટપકુ નહિ, પરતુ ગભીર વિચારનું જ્યા એકીકરણ છે એવો અર્થ સમજવાનું છે.

કુંડલિયા

પરધામ પરમાત્મ હરિ પ્રથમ કરૂ પરણામ,
પરમજ્યોતિ પરબ્રહ્મ સદા, જ્યા નહિ રૂપને નામ.
ત્યાં અણુછતો, થૈ પરણમુ, વર્ણવુ વાકયવિનાસ,
જ્યા મન વાણી પહોચે નહીં, ત્યા શુ કહી રતને દાસ.

નિર્ગુણમાં ગુણ છતા, આરોપી અખે ઓચર્યું,
સત્ય સત્ય પરમાત્મા, ત્યાં નહિ એવી સ્તુતિ કરૂં. ૧

છપ્પય

નિર્ગુણ ગુણપતિ નામ, ધામધર ગુણને આસે;
સ્તુતિ અંબરાતીત, દ્વૈત નિર્લિંગી નરાજે.
ત્યા આરોપ્યા ગુણ ઈશ, શીશ ઢળે જેને ચંમર;
નિકટ રહે અષ્ટ સિદ્ધિ, નિધિ નવને બહુ અંમર,
સુર વિદ્યાધર તે થકે, ચિદ્ શક્તિ મહા સરસ્વતિ;
જમસો જાણી અખો સ્તવે, સર્વાતીત સર્વનો પતિ. ૨
અનુક્રમે કહું એહ, જેહ છે પ્રપંચ પારે;
તત્ત્વમસિ પદ જેહ, તેહ કહું વાણી ઉચારે.
કૈવલ્ય ઇશ્વર જીવ, ભેદ કહ્યું ત્રિવિધ વિચારે;
અંબરવત મન થાય, જાય ગુણ તત્ત્વજ ધારે.
જ્ઞાન ભક્તિ વૈરાગ્ય ધર, બોલે અખો વાણી અમળ;
એ ભાષા બ્રહ્મવિચારવિધિ, સમજે તો નર જળકમળ. ૩
જાણીને જગદીશ, શીશ સદ્ગુરુને નામી;
અવસર છે આ વાર, સાર શ્રીપતી ભજ સ્વામી.
તે જાવું નથી દૂર, ઉર અંતર અવલોકી;
ટાળ અસત અહંકાર, ચાર રથગ રહ્યા ઘેરોકી.
ચરણકમળ ગુરુદેવના, સેવંતા સહ હરિ મળે;
જેમ અર્ક તણા ઉદ્યોગથી, અખા અંધકાર સેજ ટળે. ૪
મહાપદ તેજ મહંત, મંતશયાણા જાણે;
ત્યા લઘુ બુધનો નહિ લાગ, વાક્ય વિચિત્ર વખાણે.
મનસા વાચા કાયા, પાય વણ પંથ વિચરવો;
સગુરો જાણે સંથ, પંચપર અનુભવ ધરવો.
લિંગ ચતુષ્ટય વિણ અખ, ચિદ્યોનિ ચહુ દિશ ભર્યો;
નિરાલંબ નરનાગ સુર, અલગ રહ્યો સત આવર્યો ૫

નહિ તેજ ને તોય, દોય નહિ અવનિ વાએ;
આકાશથી આદ્યું જેહ, નિગમ ત્યાં નેતિ ગાએ.
ત્રિગુણ નહિ તે શૂન્ય, પુન્ય નહિ પાપ ન ધારે;
રક્ત પીત નહિ શ્વેત, શ્યામ નહિ નીલ વિચારે.
ગતિ અવગતિ તે ત્યાં નહીં, તો કહો વિચાર કઈ પેર વદે;
અંબરવત્ તે ઈશને, ઓળખ અખા સદ્‌ગુરુ રદે. ૬

દેશ વિદેશ ન ભાત, જાત નહિ વર્ણ વિચારે;
× દશ ષટ અષ્ટ ને એક, છેક પરપંચની પારે.
ભાનુ ભુવન મધ્ય વાસ, ઉજાસ અંબરથો આપે;
એ જગત્ જાળ જાંજાળ, કાળ માયા શિર ચાપે.
આપ અંબુ અંબુજ વિધ, અલગ રહ્યો જળથી અકળ;
સહેજ વિલાસ શ્રીહરિ તણો, સમઝ અખા વરતે સકળ. ૭

મહાપદનો એ મરમ, ચરણ વિણ ચિદમા દિસે;
અવલોકે બહુ લોક, જેમ મુખ વિના અરીસે;
જેમ દીપકનો એક દેહ, તેહથી થાય અનંતા,
તેમ વસ્તુથી વિશ્વ ઉત્પન્ન, અન્ય નહિ આપ નિરંતા;
ચૌદ લોક લગી વિસ્તર્યું, અંબર આદ્યું એમ લહ્યું;
અખા આપ વિસ્તાર વિધ, જગત્ ભેદ જાણી કહ્યું. ૮

હવે અવનીનો કહું અર્થ. વૃથા રહે અવસર ખોતા;
એહેવે જે સમઝાય, કાય મન સ્થિર કરી શ્રોતા;
ભુન ભુવન વૃક્ષ ધાત,–સાત[1] વાસ્નાદિક રૂપેં;
સ્થાવર જંગમ જાન, ભાત સ્થૂળ સૂક્ષ્મ અનુપેં;
સુર નર નાગ વૈકુંઠ લગેં, દષ્ટે દીસે જે સહુ;
અખા અવની એક તેમ, આત્મા વ્યાપી રહ્યો બહુ. ૯

× ચોવીસ તત્ત્વો, પ્રકૃતિ આદિ ૨૪. અને પચ્ચીસમો પુરુષ.

૧ સાત ધાતુ.

વળી કહું એક દૃષ્ટાન્ત, શાન્તિ મન સુણતા પામે,
પુરૂષે કરીયું શયન, ઘેન જેમ જાગ્રત વામે,
વધ્યો સ્વપ્ન મસાર, પારણે પોઢ્યો રાજે,
હય હસ્તી નહિ પાર, ચાર પ્રિયપુત્ર બિરાજે,
લક્ષ કોટિ રૂપે અખા, જત જેમ એક વિસ્તર્યો,
સર્વાતીત એમ આત્મા, એ પેરે સભરો ભર્યો ૧૦

જેમ વારિધિ કેરૂં વારિ, સકલ દિશામા ચાવે,
પૃથ્વીપર પથરાય, વનરાજી સહુ ફુલે ફાલે;
ઉગરતું રહે અબુ, સર્વ ઢળી આવે ઢાળે,
તે નામ નદીનું ધરાય, ના'ય સહુ મહિમા ભાળે,
ગર્વ ભરી ગાજે અખા, સરૂ તે લહે સરિતા સહી,
જેમ સાગર તેમ શ્રીહરિ વમે, જીવ નદી થઈ હું વહી. ૧૧

જીવ થના જજાળ, કાળ માયા વશ પડિયો,
પિતૃ ઋણ ગ્રહ દેવ, સેવની વણજે જડિયો,
ધન દારા સુત માત, તાત જીવિકા વશ વરને,
અધિક ન્યૂનતા જોઈ, તોય છુટે નહિ મરતે,
અણુ સમઝે અહમેવ વશ, મર્મ ન સમઝે મદમતિ,
પ્રપચમાહી પચ્યો અખા, જેમ સર્પ પરગે વણગે દધિ. ૧૨

અકસ્માત ઉદ્દનાગ કાળ જોગે દેહ કરળી,
તેમ આત્મા ઉદિત, જોનિ મધ્યે આવરણી,
જ્યારે ઉપજે ભાવ, સાવ સ્વતતર થાવા,
પ્રગટે ભક્તિ વિરાગ, મારગ જડે નિજ ઘર જવા
ચરણકમળ ગુરૂદેવને, શરણ જતા ચિદ્ ઉપજે,
સદ્ગુરૂ પરમ શોધતા, અખા પામી લે વર વિજે. ૧૩

સાન સગી કહે સંત, જંત હરિ દેખે જમલો,
ઉજ્જવલતા જેમ થાય, જાય જો કાશગ કમળો,

અહમેવ વર્જિત અંગ, લિંગ લિન થાયે લેખે;
શમી જાય સકળ વિચાર, પાર મન પામે પેખે;
આલોચે અંબર વિષે, લીન થાયે લક્ષે કરી;
જંત જાય નિજ આલયે, અખા જાળ સર્વે પરહરી. ૧૪

જેમ વર્ષા ઋતુ જાય, શરદ ઋતુ રૂડી દીસે;
દામિનિ દોડી પળાય, વાય મન હળવાં હીંસે;
ચહુ દિશ ચમકે ચંદ. દંદ ભૌ મનનો ભાગે;
તેમ ભાગે ભવભ્રાંતિ, કાંતિ જેમ દ્વિતીયા આગે;
વિમળ વપુ હોય વારિ, ચતુરવિંચ દેખી લહે;
ચિદાકાશ ચિન્મય અખા, ધ્યાતા ધ્યેય સમરસ રહે. ૫૧

જેમ દીપક તે વહ્નિ, વહ્નિ દીપક નહિ હોયે;
તેમ સેવક સ્વામી જાણ, વાણી કે'વાની હોયે;
જેમ સુરજને કિરણ, ચરણ સંમુખ જેમ દેહે;
તેમ છે આ વ્યવહાર, પાર જડે જુવે તેહે;
જીવન્મુક્ત કહેવાય અખા, વચન ન લાગે તે સ્થળે;
ગુરુ ગમે આલોચનાં, સહજપણે સરવે ફળે. ૧૬

ક્યાથી ક્યાયે જાય, કાંઈ નહિ કશોજ કે'વા;
વચન તહા ન સમાય, જાય કોણ કેને લે'વા;
ક્યાં છે તે વણ ઠામ, ધામથી દુર કે નેડો,
ક્યા છે ઉંચ કે નીચ, ક્યા છે મધ્યે કે છેડો;
કાંઈ અવકાશ નહિ તે વિના, અધિક ન્યૂન નહિ શું કરૂં,
શ્યાથી શું કાઢું અખા, શ્યામા શુ લાવી ભરૂં. ૧૭

કેને કહું હું સર્ત, તર્ત જો જીવન દેખું;
કેને કહું હું સ્થૂલ, મૂળ જો સૂક્ષ્મ પેખું;
કેને કહું હું મહાભાગ, લાગ નહિ હીણો કે'વા.
કેને કહું હું નીચ, ઉંચ સ્થળ નહિ કોઈ રે'વા;

વેત્તા વિણુ વિજ્ઞાન વિના, કોણુ અખા કેને કહે;
જ્યાં નહિ શબ્દ ઉચ્ચારવિધિ, ચિદાકાશ ચિદ્‌માં લહે. ૧૮

નહિ લેનારો કોય, દોય નહિ દિલમાં ધરવા;
એવું અચરજ એહ, છે નહિ પંથ વિચરવા;
જ્યાં નહિ શબ્દોચ્ચાર, સાર છે ત્યાહાં જાવા;
ઉપાય ઉપાયાંતર નહીં, તદા છે કાઇક સાંવા,
આપ મરતાં એ અખા, સહેજે સહજ સરાહએ;
લેખે લિંગ લાગે થકે, વણુ બોલે શું ગાઇએ. ૧૯

જેમ રુદન રણુમાંય, કરે ત્યાં કો કોણુ વારે,
તેમ જાણુવા કર્મ, ધર્મ સહુ અર્થજ સારે,
તિમિર ભરીને પાત્ર-થકી જન રહ્યો ઉલેચે,
જેમ કુસુમ આકાશ, તાસ લહી ઘરઘર વેચે,
તેમ અધ્યાત્મ જ્ઞાન વિના, કૃત્ય સકળ જાણે અખા;
મંદમતિ માની રહ્યા, કરતા દીસે પખ પખા. ૨૦

કે કરતા દીસે ગાન, તાનને સાધન માને,
કે વર્ણાશ્રમ અભિમાન, વાન અસમજસ ભાને,
કોય સાધે અષ્ટાંગ, સાંગ કાયાકૃત જાણે,
કો કરે પૂર્વજ દેવ, સેવ અધિકતા આણે,
એ સર્વે કાય કલેશ છે, મન મનિતના એ સહી,
અખા તરૂના પાનથી, અગ તાપ ઉપજે નહીં. ૨૧

કે ષડ્‌દર્શનના જ્ઞાન, વાત જિજ્ઞાની અગ્રે,
કે ઈશ્વર થૈ પૂજાય, ગાય જશ નગ્રે નગ્રે,
કોય કવીશ્વર થાય, પાય પૃથ્વીપતિ લાગે,
કોય થાય દાનેશ, ઈશ કર્ણાદિક આગે,
તદા લગી જાણો અખા, ન શમી સઘળી વાસના,
લિંગનો ભંગ થયા વિના, સર્વે મનની ઉપાસના. ૨૨

ભૂત ભવિષ્યની વાત, સંત કોય કૈને આપે;
કો કહાવે ત્રિભુવન નાથ, હાથ ગુણ બીડી ધાપે;
કોઇક સુર તેત્રીશ, ઈશ ને અજ દેખાડે,
કો કરે પ્રૌઢી કાય, અંડટાહજ કાઢે;
તોએ તે જાણો અખા, માયાએ મર્કટ કર્યાં,
વાસના દોરી કંઠમા, કાળ નાટય સાથે ફર્યાં. ૨૩
માટે જન તું જાણ્ય, વાણી લે વિવિધ વિચારી;
તેનોંય કવિનને ગીત, દ્વૈતનું મૂળ મેસારી;
જે કાપે નિજ અંગ, ભગ કરે ચતુર દેહનો;
તે છે ખાડું એહ, છેદ જે જુવે તું તેહનો;
ગુરુ તણી દૃષ્ટે જોના અખા, ઘેન તે સરવે વામીયે;
આજય તણું તે પારખું, તે ખાડ શું ખાતા પામીએ. ૨૪
સર્વે માયા જાણ્ય, આણ્ય મન ગુળગે ઠામે;
આપથી બીજું તેજ, વિન્રન રે'છે નિજ ધામે;
જેમ રાજપુત્રનો ન્યાય, ઉપાય લ્યા તેમજ કરવો;
જ્યેષ્ઠ કનિષ્ઠક ભ્રાત, તાત લગ વાછે મરવો,
તે માટે અભ્યાસ તુ, કરી લે અખા એ વિધે,
દ્વૈત તણો આયાસ છે, તે ટાળે તમ કૈ વિધે. ૨૫
જો દેખે ત્રિભુવન ઇશ, તોય લિંશ વિશ્વા માયા,
જો દેખે સિદ્ધિવત, અંત નહિ અમર કાયા,
જો તું દેખે સ્વર્ગ, વર્ગ જાણે માયાનું
ઉત્તમ મધ્યમ વાત, શાત એ કૃત કાયાનું,
પમર્ડું સર્વ મેંકેલજે, મને માન્યુ મિથ્યા થશે;
અખા એજ આલોચતા, સુરત સહજ તનમા ઠરો. ૨૬
મોટા મંદિર બ્હાર, ચાર દિશ કાચો ઢાળ્યા,
નીલ પીત બહુ રંગ, ઢંગના ભેદો ભાળ્યા;
ઉગ્યો શશિ કા સૂર, દૂરથી અતિશે ઝળકે,
દેખાડે બહુ રૂપ, ધૂપ વિવિધ પેર ચળકે;

અખા ઉપર અવનોન્તા, તહા તેમનુ તેમ છે,
તેમ નિરોખી જાણજે, એક વસ્તુ વડે એમ છે ૨૭
નવ ભુવીશ તું ઘાટ, નાટ સૌ જાણે ખોટુ,
પિંડ તેવું બ્રહ્માંડ, છાડ સૌ નાનુ મોટુ,
સૂક્ષ્મ તેવું સ્થૂળ, સ્થૂળ સૂક્ષ્મ નહિ અંતર,
નારી કુંજર નીર ધીર થૈ જુએ પટંતર,
પૂતળિ જોતા બહુનતા, પૂતળિમા દષ્ટે પડે,
હસતી તેમ વિરાટ અખા, દિસે બહુનના એ વડે ૨૮
એથી આગો ચાલ, ધાન હામ આપજ ખાવા,
છાડ પિંડ બ્રહ્માંડ, સ્થૂળ નથી કો ગાવા,
જીવને ઈશ્વર દોય, કોય નથી એણે ઠામે,
સ્ત્રી કુંજર દષ્ટાન્ત, જંત ઇશ્વરને ધામે,
કૈવલ્યમા કોઈ અખા, બુદ્ધિબળ પહોંચે નહીં
એ સ્થૂળ સૂક્ષ્મ દષ્ટાન્તને, કોઈ ધીનત શકે ગ્રહી. ૨૯
જેમ પર્વતની મોટ, દીસે તેની તે-માટે,
હોય કોશ દશ વીશ તોપે નિમ્ટ એન નાહે,
તે વડે દીસે ભેદ, એક અરમ પરબ્રહ્મ
નહીં મોનવા લાગ, પશુ ભ્રમે નહિ કર્મે,
તું એવુ જાણી રહે અખા નિગ ભગ મહેજે હશે.
અન્ય ઉપાય જંજાળ છે, તે ટાળ્યે મોટું થશે ૩૦
સાધન સર્વ વિચાર, બુદ્ધિથી જોને શોધી,
હું નહિ તુ નહિ તેહ નહીં ધર મૂઢ વિરોધી
ગુરુ યા તારો તુજ, નથી કેય બીજો ભજવા,
બાહ્ય ગુરનને ટાળ્ય, વાક્ય અંતરમા સજવા,
જેમ છે તેમનું તેમ, અખા થયુ ગયુ કાંઈ નથી,
આપે આપ આનદઘન, સ્વસ્વરૂપ જેવુ નથી ૩૧
એ અનુભવ પરમાણુ, જાણી જે રાખે હદે,
સમઝના સમઝય, જાય નિશિ અરકને ઉદે,

એ અનુભવ ભાખ્યો ઇશ, શીશ નમી પૂછ્યું ઉમિયા;
એ અનુભવ કહ્યો વશિષ્ટ, તુષ્ટ થે રઘુપતિ બનિયા;
એ અનુભવ શુકદેવને, જનક વિદેહે ભાખિયો;
એ અનુભવ નારદે અખા, વેદવ્યાસ પ્રતિ દાખિયો. ૩૨
એ અનુભવ કહ્યો હંસ, અજ સનકાદિક મીઠ્યા;
એ અનુભવ કહ્યો કપિલ, દિવ દેવહુનિ ઇચ્છા;
એ અનુભવ કહ્યો વેદ, ભેદ જે ×ચૌદમે કાડે;
એ અનુભવ કહ્યો શુકદેવ, ભેદ જે સુણ્યો બ્રહ્માંડે;
એ અનુભવ પરિપૂર્ણ છે, ઠામ ન ઠાલું હરિ વિના;
સુર અસુર માનવી અખા, એ સમઝ્યા વિણ નિર્ધના. ૩૩
એ અનુભવ કહ્યો કૃષ્ણ, પ્રશ્ન પૂછ્યો જો અર્જુન;
ગીતા અમૃત પાન, જ્ઞાન ગંગાજળ મજ્જન;
એ અનુભવ કહ્યો ભીષ્મ, ધરમ પ્રત્યે પર્વ શાતે;
એ અનુભવ કહ્યો અવધૂત, શિવ સુત પ્રતિ એકાતે;
અખા એજ અનુભવ ખરો, જેણે મહાજન નીપના;
લિંગભંગ થયા વિના, સૌ સાધન કાળની સેવના. ૩૪
એક અજાનું દોજ, ભોજ્ય ધૃત નાવે શનથી;
જેમ ફુલીનો આહાર, ફાર દીસે બહુ વનથી;
જેમ ખદ્રીનો વેપાર, માર શું ઉગરે તેહને;
જેમ આકળની વૃષ્ટિ, અર્થ શું આવે મેંને;
એમ અણલિંગી અનુભવ વિના, સાધન જે સર્વે કર્યા;
આકનું ફળ શોભે અખા, પણ તૂલ થઇ ઉડી ગયા. ૩૫
પારસનો ધનવંત, અંત જેમ ધનનો નાવે,
તેને વસ્તુ નહિ દુષ્પ્રાપ, ખાય પેરે જયમ ભાવે;
જેમ રવિરથ બેમે હોય, તેહ તો સર્વે દેખે;
જેમ પંખી મળે લખ કોટિ, જોડીયા નહિ [1]અનાળજ લેખે;

× શતપથ બ્રાહ્મણના ચૌદમાકાંડમાં.

તેમ મહા અનુભવ આગળ અખા, કૃત્ય સકળ લેખો નહી;
પરબ્રહ્મની ઔદતા, તે રસના શુ શકે કહી. ૩૬
  એજ છપ્પા છત્રીશ, યશ અજનું છે જીવન;
  એજ સુધારસ પાન, દેવઅશીનું પીવન;
  તત્ત્વજ્ઞાન ઉપદેશ, લેશ લહી તેહજ ધારે;
  જે હરિનો અવતાર, સાર ગ્રહી તેહજ તારે,
જેમ ઘટ મધ્યે આકાશરે' તેમ સંસારી મધ્યમા;
એ આરોપી કહે અખો, જો જાણો તો અવધ્યમા. ૩૭
  જાણ્યો નહી કોય જંત, તન શુ કાણુ ગોઈ;
  કેનો કો તાન માત, જનમ જ્યા ન મળે છોરૂ,
  છતે અણછતી વાત, ધાટ આવે તો આવે;
  વાક્ય તણો સુન જેહ, તેહ જીતી રણફાવે;
અખા એ જ અકથ કથા, સમજુ નર સમજી જશે;
મહા અનુભવ આકાશવત, પણ ખેતર સરખો ઉગશે ૩૮
  જે સુણશે નગનાર, સાર વસ્તુ તે સ્હાશે;
  બ્રહ્મ હેમાળો જેહ, દેહ ગળી જળમા જાશે;
  જેમ પવને જાય બરાસ, આડય કીધા વણ ઉડે;
  તેમજ બ્રહ્મ વિચાર, સાર પામે સત ગૂઢે;
જે જાણે તે જાણજો, બુદ્ધિ મને એમ ઓચર્યું,
નિમિત્ત માત્ર અખો કહે, જે જાણે તેણે કર્યું. ૩૯
  આદ્ય અંત ને મધ્ય, બુદ્ધિથી જુઓ વિચારી;
  તે તે કેવલ્ય બ્રહ્મ, શ્રમ ન લે નર ને નારી;
  એ છપ્પા છત્રીશ, દીસે છે મર્મની સાનો;
  ચાર કહ્યા ફળસ્તુતિ, વેશ તે બ્રહ્મદશાનો,
સર્વ મળી ચાળીસ અખા, સમજીને ઉરમા ધરે;
[1]ચિદાનંદ ચિદ્ રૂપ તે, શ્રીહરિ મુખથી ઉચ્ચરે. ૪૦

---

૧ હુમાય પક્ષી

પંચીકરણ ઉપરની ટિપ્પણી.

પૃ. ૮૭ "સર્જંગસૂત્ર રીતે પરિગ્રહ."

પંક્તિ ૬ પરબ્રહ્મ જ્યારે ભૂતમાત્રા અને તેનાં પરિણામોમાં પ્રવેશ પામેલું સમજાય છે ત્યારે તે મણિઓની માળામાં જેમ સૂત્ર પેઠેલું અનુભવાય તેમ "સર્જંગસૂત્ર" જેવું સમજાય છે. આ સર્જંગસૂત્રને સૂત્રાત્મા અથવા હિરણ્યગર્ભ—એવું શાસ્ત્રીય નામ આપવામાં આવે છે.

પૃ. ૮૮ "અનુભવ ન વધે સમજ્યા પખે"

પંક્તિ ૧૭ ઈન્દ્રિયોના વિભાગ અને વ્યાપાર જાણ્યા વિના અપરોક્ષજ્ઞાન ઉદય થતું નથી. સમજણ એટલે પરોક્ષજ્ઞાન અનુભવ એટલે અપરોક્ષજ્ઞાન.

પૃ. ૯૯. "હવે કહું અંતઃકરણનો ભેદ".

પંક્તિ ૧૧ ભેદ=વિભાગ, વિગત.

પૃ. ૮૯ "પ્હેલી ઉત્પત્તિ પાછળ લે."

પંક્તિ ૧૯ પ્રથમ ઉત્પત્તિ અથવા વિકાસક્રમ, પછીથી લય અથવા સંકોચક્રમ. લે=લય.

પૃ. ૯૦ "વાસનાનું કારણ ચૈતન્ય સુચંગ...સમજી રહેતો થાય વિદેહ"

પંક્તિ ૯–૧૦ દેહના ચાર પ્રકાર ઉપર કહ્યા છેઃ-(૧) કૈવલ્યદેહ, (૨) કારણદેહ (દિવ્યચૈતન્યધામ), (૩) વાસના લિંગદેહ, (૪) સ્થૂલદેહ. આ ચારે દેહમા સળંગ મૂલ પરમચૈતન્ય નવા નવા રૂપમા પ્રકટ થાય છે, અને તે રૂપોમા કાર્ય કારણનો નિયમ પ્રવર્તે છે. જો આપણામાં લિંગશરીર પોતાની ગુણકર્મની વાસનાથી રંગાયેલું ન હોય તો સ્થૂલરૂપ કાર્યમાં આપણે આવવું ન પડે; વળી વાસનાથી ભરેલું લિંગશરીર જો અવિદ્યા અથવા અજ્ઞાન બીજ ન હોય તો લિંગ રૂપે

ફુટતું નથી, એટલે કે ચૈતન્યના આભાસવાળું અજ્ઞાનબીજ (તેને "દેહ ચૈતન્ય ધામ" અખો કહે છે) ન હોય તો વાસનાના અંકુરો ઉગે નહિ; છેવટે જો કૈવલ્યદેહમાં વાસ કરી રહેનાર ઇશ્વર ચેતન ન હોય તો પ્રત્યેક પિંડમાં અજ્ઞાનબીજ રહેલું છે તે સ્ફુરણવાળું અથવા આભાસવાળું થાય નહિ આ પ્રમાણે ઉંડામાં ઉંડુ ઇશ્વર ચૈતન્ય, જેને સમજણ સારૂ માત્ર કૈવલ્યદેહવાળું કહીએ છીએ, તે પ્રથમ દેહચૈતન્ય રૂપે અવિદ્યા અથવા અજ્ઞાનના અણુમાં જીવ રૂપે ભાસે છે; તે સવાસન લિંગદેહનો વિકાસ કરે છે; તે લિંગદેહ સ્થૂળદેહના ઘટક અણુઓમાં પ્રવેશ પામી જન્માદિ વિકારોને પ્રકટ કરે છે. આ પ્રમાણે કારણદેહ (દેહચૈતન્યધામ), વાસનાલિંગ એટલે સૂક્ષ્મદેહ, અને સ્થૂળદેહ—આ ત્રણેમાં મૂળ પરમચૈતન્ય એકધારાની પેઠે (સુચંગ) ઉતરી આવે છે ઇશ્વરચૈતન્યની પીઠમાં રહેલું કાર્ય—કારણભાવ વિનાનું શુદ્ધ પરમચૈતન્યને જેઓ અનુભવે તેઓ સદેહ છતાં વિદેહ છે.

દઢ ભાવના વડે, પૂર્વાપર વિચાર કર્યા વિના, ઇન્દ્રિયો અને મન વિષયસંસ્કારને એકદમ પકડે તેવા ચિત્તના વલણને વાસના કહે છે. આ વાસનાઓ કર્મના સંસ્કાર રૂપે હોય, રાગાદિ કલેશના સંસ્કાર રૂપે હોય, અથવા જ્ઞાનના સંસ્કાર રૂપે હોય કર્મસંસ્કારો કર્મેન્દ્રિયોને પ્રેરે છે, કલેશસંસ્કારો ચિત્તનો ક્ષોભ કરી સુખદુઃખ ઉપજાવે છે, અને જ્ઞાનસંસ્કારો સ્મૃતિઓને જન્માવે છે. કર્મ, કલેશ અને જ્ઞાનના સંસ્કારો અથવા વાસનાઓથી રંગાયેલું ચિત્ત સંસારી દશાને ટકાવી રાખે છે. વાસનાયુક્ત લિંગશરીર હોય ત્યાં સુધી જન્મ મરણની પરંપરા અટકતી નથી, જ્યારે "અણુલિંગી" ચિત્ત બને ત્યારે સદેહ હોઇએ તોપણ વિદેહભાવ અનુભવાય છે.

પૃ. ૯૦. "પંદર તત્ત્વોનો દેહ તે સ્થૂલ, નવ તત્ત્વનું વાસનાલિંગ મૂલ."
પંક્તિ ૧૫ પાંચ મહાભૂતના અણુઓ, પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયો, અને કર્મેન્દ્રિયોના અણુઓ મળી પંદર તત્ત્વો વડે સ્થૂલદેહ ઘડાય છે; પંચભૂતની અપંચીકૃત પંચતન-માત્રાઓ, અને મન, બુદ્ધિ, ચિત્ત અને અહંકાર મળી ચાર અંતઃકરણો મળી એકંદર નવ તત્ત્વો વડે વાસનાલિંગ શરીર ઘડાય છે. ચૈતન્યમાત્રા વડે ત્રીજે કારણદેહ ઘડાય છે, અને શુદ્ધ કૈવલ્યરૂપ તે ચોથું શરીર જેમાં નારાયણનો વાસ છે. આ પ્રમાણે સ્થૂલમાં પંદર, લિંગમાં નવ, કારણમાં એક, અને મહાકારણમાં એક મળી એકંદર ૨૬ તત્ત્વોનો વિન્યાસ અખો આ સ્થાને કરે છે.

પૃ. ૯૦ 'વાસના છે તે ચૈતન્ય વડે, તે તે સર્વ કૈવલ્યને ચડે'
પંક્તિ ૨૨ દરેક ઇન્દ્રિયના અધિષ્ઠાતા દેવતા ઇન્દ્રિયોના વ્યાપારને મદદ આપે છે, અને તે વડે ઇન્દ્રિયો સંસ્કારોને વાસનાપુરીમાં લાવે, અને વાસનાપુરીમાં સુતેલો "પુરુષ" તે ભોક્તા થઈ ભોગવે, અને જો તે કૈવલ્યને પોતાના સ્વરૂપે આળખે તો તે ભોક્તાના અભિમાનવાળો ન થાય, અને સંસ્કારનાં ફુલો મૂલ ચૈતન્યને અર્પે. ઉદાહરણ તરીકે ત્વક્ ઇન્દ્રિયનો સ્વામી અધિદેવ વાયુ તે સ્પર્શજ્ઞાનનો ઉદય કરી સ્પર્શના સંસ્કારને અપંચીકૃત પંચભૂત માત્રા પૈકી સ્પર્શતન્માત્રામાં વાસના રૂપે સ્થાપે; આ વાસના પ્રત્યક્ચેતન એટલે જીવને પહોંચાડે, અને તે સર્વ કૈવલ્ય ભાવવાળા શુદ્ધચૈતન્યને પહોંચે. "ચૈતન્ય વડે વાસના છે"–એટલે કે પુરુષના–પ્રત્યક્ચેતનના–જીવના પ્રયોજનને અર્થે એટલે ભોગ અર્થે સ્પર્શવાસના છે એમ સમજવું. જો ભોગવાસના જીવનની છૂટી જાય તો આ સંસ્કાર ઈશ્વરાર્પણ થાય અને તેથી તે કૈવલ્યને ચઢે"–એમ કહેવાય. કર્તૃત્વાભિમાન

વિનાના કર્મો ભોક્તૃત્વ અભિમાન પ્રકટ કરી શકતા નથી, અને ઈશ્વરાર્પણ થાય છે.

પૃ. ૯૧ "તુરીયાને મળે ત્યારે જીવ ટળે, કૈવલ્યમાહી તે ત્યા ભળે."

પંક્તિ ૯ જાગ્રત, સ્વપ્ન, અને સુષુપ્તિ અવસ્થાવાળુ આપણું રૂપ છે આ ભાવ જ્યા સુધી કાયમ રહે ત્યા સુધી જીવત્વ ટકે છે; પરંતુ આ ત્રણે અવસ્થાથી પર ચોથી ભૂમિકામા સાક્ષી પદે સ્ફુરતું ચૈતન્ય તે હુ છુ એવુ ભાન ઉદય થાય ત્યારે જીવત્વ ટળે છે, અને કૈવલ્યપદમા વાસ થાય છે.

પૃ. ૯૧ ત્રણ અવસ્થાનો સુધો જોગ..............................

પંક્તિ ૧૦-૧૨ .... ભમરગુરુ તુર્યા ભોગવે.

આપણી જાગ્રત, સ્વપ્ન, સુષુપ્તિ, અને તુરીય અવસ્થાઓની વિશેષ અભિવ્યક્તિ અનુક્રમે-(૧) નેત્રમા, (૨) કંઠના પૃષ્ઠ ભાગમા (૩) હૃદયમા અને (૪) ભ્રૂમધ્યમા થાય છે. આ પિંડના સ્થાનોમા અભિમાન વિશેષસ્ફુટ તે તે દશાનું થાય છે. યોગમાર્ગે ધારણા કરનારને આ વિશેષ ચૈતન્યની અભિવ્યક્તિ થતી સમજાય છે. સામાન્ય રીતે સર્વ પ્રાણીઓને જાગ્રત, સ્વપ્ન, સુષુપ્તિ અવસ્થા અનુભવમા આવે છે. પણ જ્યાસુધી જાગ્રતમા જાગ્રત, જાગ્રતમા સ્વપ્ન, અને જાગ્રતમા સુષુપ્તિ-એવી ત્રણ પેટા અવસ્થાઓ લૌકિક જાગરણમા અનુભવાતી નથી, ત્યાસુધી તુરીય અવસ્થાની કલ્પના સરખી પણ ઉઠી શકતી નથી. આ કારણથી તે તે અવસ્થાના ધારણાના સ્થાનો નક્કી કરવામા આવ્યા છે, અને તેમાં વેદાંત શાસ્ત્રે યોગ શાસ્ત્રના સિદ્ધાંતનો સ્વીકાર કર્યો છે.

પૃ. ૯૨ "ગતે જાય કે અવગતિએ જાય......"

પંક્તિ ૪-૫ વાસનાના સ્વરૂપની સમજણ સારૂ જુઓ પૃ. ૯૦ પંક્તિ ૯-૧૦. ઉપરની નોટ. વાસના એટલે કર્મ, ક્લેશ, અને

જ્ઞાનના સંસ્કારો જે આશ્રયમા અથવા આત્મમા રહે છે તેને લિંગ કહે છે. આ લિંગનો બહિર્મુખ પ્રદેશ સ્થૂલદેહ પ્રતિ વળતો છે, અને અંતર્મુખ અથવા મૂલ પ્રદેશ કૈવલ્ય તરફ ઢળતો છે જ્યારે વાસનાયુક્ત લિંગ બહિર્મુખવેગવાળુ થાય ત્યારે જન્મમરણ થાય, જ્યારે તે અંતર્મુખ વેગવાળુ થઈ કૈવલ્ય પદમા શમે ત્યારે મોક્ષ થાય જેમ બરાસની ડાબલી ઉઘાડીએ એટલે બરાસ ઉડી જાય, તેમ મૂલ ચૈતન્ય લિંગાત્માની પીડામા રહેતુ ઉઘડે ત્યારે વાસના ઉડી જાય, એટલે ભવજનક જન્મમરણ ન પ્રકટાવે.

પૃ. ૮૨ "ભરણું નીગ તે ઝરી નીસરે પાછળ ઉમેરો કોણજ કરે."

પંક્તિ ૧૧ વાસનાને લય થયા પછી મુક્ત પુરુષનો દેહ છવનો વ્યાપાર કરતો રહે છે, પણ તે વ્યાપાર ખપી જવા અર્થે હોય છે, નવી આવૃત્તિના એટલે નવા દેહના પ્રકટીકરણ કરાવવા અર્થે હોતા નથી ઉદાહરણ તરીકે જેમ કાચા ઘડામા ભરી રાખેલું પાણી ઝરી બહાર નીકળી જાય અને અંદર કોઈ નવા પાણીનો ઉમેરો કરે નહિ તો પુન પાણી તે ઘડામાથી મળતુ નથી, તેમ વર્તમાન દેહનો નિર્વાહ કરનારી વાસના સરી જાય અને લિંગ શરીરમા નવી વાસનાઓ ભરાવા પામે નહિ તો પુનર્ભવને અવકાશ રહેતો નથી

પૃ ૮૨ "ઐશ્વિરયેન ઉપજે કદાચ, તદા ન પ્હોચે વૈખરી વાચ"

પંક્તિ ૧૩ મુક્ત પુરુષનો દેહવ્યાપાર વાસનાલય પછી ચાલે છે, અને તેની પ્રવૃત્તિમા કેટલાક ઈશ્વરના ચિન્હ એટલે ઐશ્વરી શક્તિ પ્રસગે ઝળકે છે આ ઐશ્વરી ચિન્હ શી રીતે પ્રકટે છે તેનુ વર્ણન વૈખરી વાણીથી થઈ શકતુ નથી.

પૃ ૮૨ "પરાપશ્યતી મધ્યમા વૈખરી, એમા લિંગની શકિત ખરી

પંક્તિ ૧૫-૧૮ બહાર આવે ઘોષ વેરાય, ઉત્તમ મધ્યમ શબ્દ ચાલ્યા જાય"

બ્રહ્મચૈતન્ય અર્થ રૂપે અને શબ્દરૂપે વ્યક્ત થાય છે. તેમા શબ્દબ્રહ્મ વાચક બને છે, અને અર્થબ્રહ્મ વાચ્ય બને છે. શબ્દબ્રહ્મ પ્રાણીમાત્રમા બીજ રૂપે વિદ્યમાન હોય છે અને બ્રહ્મચૈતન્યને બહાર કાઢવા અથવા વિસ્તારવા મથે છે. આ શબ્દબ્રહ્મના વાચક બળને વાક્ અથવા વાણી નામ આપવામા આવે છે. સામાન્ય રીતે વાણી અથવા શબ્દને આપણે કેવળ ધ્વનિ અથવા નાદ રૂપે સમજીએ છીએ. પરંતુ ધ્વનિ અથવા નાદ જ્યા સુધી વાચક એટલે કોઇ પણ અર્થનો બોધક થાય નહિ ત્યા સુધી તે કેવળ અવાજ ગણાય છે. જ્યારે બોધક થાય ત્યારે તે ધ્વનિ વાચકશબ્દનું રૂપ પકડે છે. આ વાચકશબ્દની ચાર અવસ્થાઓ હોય છે. (૧) પરાવાણી જેમા શબ્દ (વાચક) અને અર્થ (વાચ્ય) સંયુક્ત દશામા હોય છે. આ વાણી એક ચણાના દાણા જેવી કહીએ તો ચાલે. જેમ ચણાના દાણામા બે દળ છતા એક છોડમા બંને ગુપ્ત રહે છે, તેમ પરાવાણીમા વાચકઅંશ અને વાચ્યઅંશ સંયુક્ત દશામા હોય છે. આપણા ઘણા ખરા આ પરાવાણીમા ગુપ્ત રહે છે, અને તેથી તે વાણી ભાનવાળી દશાના ઉંબરાથી ઉંડી હોય છે. (૨) આ વાણી જ્યારે બુદ્ધિના મથનથી ક્ષોભ પામે છે ત્યારે જેમ બીજ ભૂમિમાથી ઊગી નીકળે અને બે અંકુર કાઢે તેમ શબ્દ અને અર્થ એવા બે દળમા પ્રકટ થાય છે. એટલે જીવ વાચકશબ્દ અને વાચ્ય અર્થને બુદ્ધિમા સમજી શકે છે. આ વાણીને પશ્યંતીવાણી કહે છે જેમા શબ્દ સાથે અર્થનુ સ્ફુરણ થાય છે (૩) આ વાણી આગળ વધી પ્રાણના વેગ વડે મુખના વાણીના સ્થાનને અંદરથી ક્ષોભ આપે છે, અને અર્થમય વિચારને જીવ અંદરથી ઉચ્ચરિત શબ્દના રૂપ વડે સમજે છે. આ વાણીને મધ્યમા વાણી

કહે છે. (૪) ત્યાર પછી મધ્યમાવાણી અંતઃસંજલ્પનું રૂપ બદલી બહારના માણસ સમજી શકે તેવી વર્ણ, પદ, અને વાક્યના રૂપમાં કંઠાદિ સ્થાનો સાથે અથડાઈ વૈખરી રૂપે બહાર આવે છે. આ વૈખરીવાણીમાં ઘોષ એટલે નાદ વેરાય છે અથવા ખરે છે.

આ પ્રાણ વડે પ્રકટ થતી વૈખરી વાણી મન સાથે ઉદય પામતી મધ્યમા વાણી અને બુદ્ધિ સાથે સ્ફુરતી પશ્યંતી વાણી, અને શબ્દાર્થના સંમિશ્રણરૂપા પરાવાણી જ્યાંસુધી લિંગશરીર હોય ત્યાંસુધી જીવ સાથે જોડાયેલી હોય છે. આ ચાર પ્રકારની વાણીના વેગ પાંચ તન્માત્રાના દ્રવ્યમાં અને ચાર અંતઃકરણમાં વહે છે, અને તેથી લિંગની તે ખરી શક્તિ છે. જીવના કારણ શરીર સાથે પશ્યંતી, વાસનાલિંગ (સૂક્ષ્મ) સાથે મધ્યમા અને સ્થૂલ શરીર સાથે વૈખરી જોડાયેલી રહે છે. મહાકારણ શરીર સાથે જોડાયેલી પરાવાણીની પારથી એટલે શુદ્ધબ્રહ્મચૈતન્યના જ્યોતિર્મય વેગ વડે કારણ લિંગ પોસાય છે, અને તેના પોષણથી વિચારના તરંગો ઉછળે છે. આ વિચારના તરંગોનું વહન કરનાર નાદ અથવા ઘોષ છે. તે અકારાદિ વર્ણનું રૂપ પકડી પદરૂપે અથવા વાક્ય રૂપે વૈખરી વાણીમા પ્રકટે છે, અને તે દ્વારા આપણે અન્યને આપણા ભાવો જણાવી શકીએ છીએ. આ વૈખરી વાણી અનેક પ્રકારના પદો અને વાક્યોને રચે છે. આ શબ્દબ્રહ્મનો વિસ્તાર નાનાજીવથી તે ઠેઠ વૈકુંઠવાસી વિષ્ણુ-પર્યંત એકજ નિયમ વડે થાય છે. ટુંકામા ઇશ્વરથી માંડી ક્ષુદ્ર માટી જેવા પદાર્થનો બોધ વાણીદ્વારા થાય છે.

પૃ. ૯૨ "અનામય કહાવે કૈવલ્ય ધામ, તે અવ્યાકૃત માયાનો વિશ્રામ.
પંક્તિ ૨૩ ૨૪ અવ્યાકૃત વિષે કૈવલ્યનું ભાન, તેજ ધરો ઇશ્વરનું માન."

પરાવાણીની પારનો પ્રદેશ તે અવાચ્ય. તેમાં શુદ્ધ અથવા

કેવલ બ્રહ્મ ચૈતન્યનું ધામ છે. તે વિકાર નહિ પામેલી (અવ્યાકૃત) માયા જેમા નામ, રૂપ, અને કર્મ ગુપ્ત બીજરૂપે રહેલા હોય છે તે ચૈતન્યના આભાસને પકડી રાખે છે. શુદ્ધ બ્રહ્મચૈતન્ય માયામા વિશ્રામ પામી તેને વ્યાકૃતાકાર કરવા મથે છે, અને તેજ અવ્યાકૃતને વ્યાકૃત કરનાર ચેતન તે ઈશ્વર કહેવાય છે શુદ્ધ બ્રહ્મ અથવા પરબ્રહ્મ વાણીથી પર છે, ત્યારે સગુણ બ્રહ્મ અથવા અપરબ્રહ્મ વાણી વડે વ્યક્તિ થાય છે.

પૃ. ૯૩ બ્રહ્માંડના લિંગ શરીરના અધ્યક્ષ ચેતનને સૂત્રાત્મા કહે છે;
પંક્તિ-૧૪-૨૦ અને તે મહાસત્ત્વ અથવા મુખ્ય જીવ કહેવાય છે.

પરમેશ્વરની કાયા પાંચપ્રાણ, દશઇન્દ્રિય, અને મન તથા બુદ્ધિ મળી સત્તર તત્ત્વની ઘડાયેલી હોય છે. આ દ્રવ્યો અપંચીકૃત અવસ્થાના હોવાથી સર્વ સ્થૂલ પદાર્થોમા તેના વ્યાપારો ચાલી શકે છે.

જીવની કાયામા ૪૯ તત્ત્વો પ્રવેશ પામે છે; અને તે તત્ત્વો પંચીકૃત અવસ્થા વડે મિશ્ર ભૂમિકાના હોય છે.

૫ મહાભૂતના અણુઓ, ૧૦ પ્રાણો, ૫ કર્મેન્દ્રિયો, ૫ જ્ઞાનેન્દ્રિયો, ૫ શબ્દાદિ તન્માત્રાઓ, ૪ મન, બુદ્ધિ, ચિત્ત અને અહંકાર એ ચાર અંતઃકરણો, ૧ સર્વને પોતામા ગર્ભરૂપે રાખનારી ઈશ્વરની માયા શક્તિ, અને ૧૪ ઇન્દ્રિયો—દસ જ્ઞાન અને કર્મની, અને ચાર અંતઃકરણ મળી ચૌદ ઇન્દ્રિયગણના અધ્યક્ષ દેવો—મળી ૪૯ તત્ત્વો જીવના પિંડમા ગણાવ્યા છે.

પૃ. ૯૩ પંક્તિ ૨૧–૨૨ } પ્રાણ, અપાન, વ્યાન, ઉદાન, અને
પૃ. ૯૪ પંક્તિ ૧—૪ } સમાન—એ પાંચ મુખ્ય પ્રાણો છે.

નાગ, કૂર્મ, કૃકર, દેવદત્ત, અને ધનંજય એ પાંચ ગૌણ પ્રાણો છે.

પ્રાણાદિ મુખ્ય પ્રાણોના સ્થાનો હૃદય(૧), ગુદ(૨), સર્વશરીર(૩), કંઠ(૪), અને નાભિ(૫) એ પ્રમાણે અનુક્રમે છે. નાગાદિ ગૌણ પ્રાણો દેહની અમુક ચેષ્ટા પ્રસંગે પ્રકટ થાય છે. ઉદ્ગાર વખતે નાગની કળા જાગે છે, અને તે પ્રાણ પૃષ્ઠવંશના છેડામા રહેલી ગુપ્ત કુંડલિની શક્તિને વળગી રહેલો હોય છે; કૂર્મ નામનો પ્રાણ આંખોને ઉઘાડવાનો વ્યાપાર કરે છે. અખો તેનું સ્થાન મૂલાધાર એટલે પૃથ્વીના ચક્રમા ગણે

છે; કૃકર પ્રાણને અખો "કુકર્ટ" કહે છે, અને તેનો વ્યાપાર ક્ષુધાને ઉત્પન્ન કરવાનો છે. આ ક્ષુધાનો વેગ સમગ્ર શરીરના અણુઓમા ફેલાય છે તેથી અખો તેને સકળ સાધામા ગણે છે. દેવદત્તપ્રાણ બગાસું ખાવાના વ્યાપારમા પ્રકટ થાય છે, અને સમગ્ર ત્વચામા તેની વ્યાપ્તિ ગણવામા આવે છે. ધનંજય પ્રાણ સમગ્ર શરીરમા વ્યાપી રહેલો હોય છે, અને મરણ પછી પણ તેની સ્થિતિ દેહમા કેટલોક સમય રહે છે. ધનંજયની ઉપયોગિતા દોડવા વિગેરેમા જણાય છે.

પૃ ૯૪ પંક્તિ ૧૩ ઊંઠ = સાડાત્રણ

પૃ. ૯૪ પંક્તિ ૧૬ "તુર્યાનુસ્યૂત સહુને જોગવે."

તુરીય અવસ્થા ખરી રીતે જાગ્રત્, સ્વપ્ન અને સુષુપ્તિ-એ ત્રણેમા, તથા તે ત્રણના નેત્ર, કંઠ અને હૃદય—એ ત્રણ અભિવ્યક્તિના સ્થાનોમા પેરેલી અથવા ગુંથાયેલી (અનુસ્યૂત) હોય છે.

પૃ ૯૫ "જીવેશ્વર કહેવા નવ રહ્યો,
પંક્તિ ૬-૭ જ્યારે અપચીકરણને પારે ગયો"

ઉપર કહી ગયા પ્રમાણે જીવની કાયા પંચીકૃત તત્ત્વોની છે અને ઈશ્વરની કાયા અપંચીકૃત તત્ત્વોની છે એ બન્ને ભાવો વિલાય છે, ત્યારે "અપંચીકરણ"ની પારે ચૈતન્ય પહોચ્યુ કહેવાય. જ્યારે જીવ ઇશ્વરપદમા સાયુજ્ય પામે ત્યારે પચીકરણની પારે ગયો કહેવાય, જ્યારે ઈશ્વર પદમાથી સાક્ષીપદમા કૈવલ્યભાવે રહે ત્યારે અપચીકરણને પારે ગયો કહેવાય

પૃ. ૯૫ "તે ૐકાર અવ્યાકૃત ઑંકાર"...........
પંક્તિ ૧૩ જુઓ અખેગીતા કડવુ ૭.

પૃ. ૯૫ પંક્તિ ૧૯ "ચૌદ લોક એકે વૈરાટ,તેમા ચાર ખાણના ઘાટ."

સાત પાતાલ, તથા ભૂ, ભુવર્, સ્વર્, મહર્, જન, તપ

અને સત્ય એ સાત લોક મળી ચૌદ લોકમા વિરાટ્ પુરુષ વસે છે. તેના શરીરમા જરાયુજ, સ્વેદજ, અડજ અને ઉદ્‌ભિજ્જ એવી જીવના દેહોની ઉત્પત્તિની ચાર ખાણો છે

પૃ ૯૬ "સ્થૂલને જોતા નાવે પાર, અનાર ફેતરે લાધે સાર"

પક્તિ ૩ વિરાટ્ રૂપી મોટા ઊમરડા જેવા વૃક્ષને જોયે તો પાર આવે એમ નથી, પરતુ જેમ અનેનાસના ફળ ઉતારી લઈ સ્વાદ લઇએ, તેમ આ વિરાટ્‌ના વ્યાપક શરીરમા ચૈતન્યની ચેષ્ટા સમજી લઈએ તો આ બ્રહ્માડને લગતુ જ્ઞાન મેળવવાની મહેનત સફળ થઇ ગણાય "અનાર"ને બ લે "અતર" પાઠ મળે છે તે વધારે ઉચિત લાગે છે

પૃ ૯૬ "ત્રિપુટી રહિત તે હેજ અવાચ્ય,

પક્તિ ૧૧ તત્ત્વમસિ પદ સાધ્યુ સાચ

જ્ઞાતા, જ્ઞાન, અને જ્ઞેય—એ ત્રિપુટીથી પર વાણીથી વર્ણવી શકાય નહિ તેવુ જીવન્મુક્તનુ પદ છે તેવા જીવન્મુક્ત પુરુષેજ તત્ (તે) એટલે ઇશ્વરપદ, અને ત્વમ્ (તુ) એટલે જીવપદ એ બેનો અભેદ જે અસિ (છુ) ક્રિયાપદથી જણાવવામા આવે છે, તેનો અનુભવ કર્યો કહેવાય

પૃ ૯૬ "મદાપદ માહે કલ્પ્યુ તું દ્વૈત, તે સમજ્યાથી થયુ અદ્વૈત,

પક્તિ ૧૩ ૧૪ અહબ્રહ્મ છે શબ્દજ વિના, એમ સમજે વેત્તા આપના"

શુદ્ધ બ્રહ્મવસ્તુમા અધ્યારોપ વડે જે વિશ્વનુ દ્વૈત પ્રકટ થયુ હતુ, તે સત્ય સમજણ વડે—એટલે અપવાદ વડે—દૂર થવાથી અદ્વૈતપદ પ્રકટ થાય છે આ અદ્વૈતપદનો અનુભવ વાણીમા 'હુ બ્રહ્મ છુ' એમ આપણે માત્ર બોલી દેખાડીએ છીએ, પરતુ ખરી રીતે અનુભવી પુરુષ આવા શબ્દનો પ્રયોગ કર્યા વિના મૌનપણે અનુભવ કરી શકે છે આપના એટલે પોતાના સ્વરૂપના વેત્તા એટલે જાણનારા શબ્દનો આશ્રય લીધા વિના બ્રહ્મદ્વૈત અનુભવે છે —

ગુરુ-શિષ્ય-સંવાદ-ટિપ્પણી.

પૃ. ૯૭ "મન તુર્યાતીત કહેરાય"

પંક્તિ ૧૮ આપણુ મન સામાન્યરીતે જાગ્રત, સ્વપ્ન, અને સુષુપ્તિમા જ આવ કરે છે, અને તેમા આત્મપદની છાયા ઉતરે છે. આ ત્રણ અવસ્થાના મનને "સમના" સ્થિતિ કહે છે આ ત્રણ અવસ્થાથી પર પદને તુરીય એટલે ચોથી અવસ્થા કહે છે આ અવસ્થામા આપણા સાક્ષીસ્વરૂપનું ભાન રહે છે આ સ્થિતિના મનને સમની અને ઉન્મની વચલી અવસ્થાવાળું ગણવામા આવે છે. આ ચોથા પદથી પણ ચઢીઆતું પદ તે "તુરીયાતીત" કહેવાય છે, અને તે પદનું મન તુરીયાતીત થયું ગણાય છે. આ પદમા જીવચેતન અને ઇશ્વરચેતનનો ભેદ સર્વ શે અળપાય છે, અને તેમા મન કેવળ ઉન્મની ભાવવાળુ હોય છે, એટલેકે તે ભેદભાવના કોઈપણ પ્રકારના સકલ્પ-વિકલ્પ વિનાનું થઈ જાય છે

પૃ. ૯૮

પંક્તિ ૨ "અર્કસ્થાની કહિએ વસ્ત"=ચલવસ્તુ સૂર્યને સ્થાને સમજવી.

પૃ ૯૮. "તત્ત્વ ઉધરી અળગા કરે, શેષભાગ ચેતન ઉગરે"

પંક્તિ ૧૫ પાચ તત્ત્વને ધ્યાનમા કરવામા આવે તો તેમા પડેલો પુરુષ-ચેતનનો અંશ આદશાકીની રીતે શેષ રહે, અને તે પોતાનું શુદ્ધ સ્વરૂપ છે એમ સમજાય

પૃ ૯૯ "ભૂત કરતોન જાણે જે કોય, સ્વય આત્મા ભણીએ સોય"

પંક્તિ ૮ આ જગત્ પચભૂતના તરગો છે એવુ જે કોઈ સમજી જાણે, તે પોતાના આત્માના નિરાળા સ્વરૂપને સમજી શકે જ્યાસુધી ભૂતના વિકારોથી આત્માનો વિવેક ન થાય ત્યા સુધી અનાત્માને આત્મા માનવ નું થાય, તેવો વિવેક ઉપડયા પછી અનાત્મા તે ભૂતવિલાસ, અને આત્મા તે આપણુ શુદ્ધ રૂપ એવી સમજણ ઉપડે.

પૃ. ૯૯ "ઉપર ભૂતળને બિલ સર્ગ, પંચભૂતનો જાણ્યે વર્ગ."
પંક્તિ ૧૦ આકાશ, પૃથ્વી અને પાતાળ—એ ત્રણ લોકમા જણાતી સૃષ્ટિ તે પંચભૂતના વિશિષ્ટ કાર્યો (વર્ગ) જાણવા. બિલ=પોકળ, ગુહા, પાતાળ.

પૃ. ૯૯ "અવિગતથી નભ ઉપન્યુ સાર."
પંક્તિ ૧૫ અવિગત=અવ્યક્ત, અવ્યાકૃત. જે દ્રવ્યમા નામરૂપનું પૃથક્કરણ થયુ છે તેને વ્યાકૃત કહે છે. અવ્યાકૃતનું બીજું નામ અવ્યક્ત અથવા મૂલ પ્રકૃતિ, એટલે ત્રિગુણના સામ્યવાળું કારણદ્રવ્ય. અખો તેવા દ્રવ્યને "અવિગત" કહે છે. તે અવ્યાકૃતનું અપભ્રંશમાથી ઉત્પન્ન થયેલુ રૂપ છે.

પૃ. ૯૯ "પ્રત્યક્ષ જળ દીસે છે ધરા, એકમા ચાર વર્તે છે પરા."
પંક્તિ ૨૪ પંચીકૃત સ્થૂલ પૃથ્વીઆદિમા પોતપોતાના મુખ્ય ધર્મ ઉપરાત બાકીના ચાર તત્ત્વોના ગૌણધર્મો અનુભવમાં આવે છે. પૃથ્વીના પડમા જ્યા બખોલ પડે ત્યા આકાશનો અંશ સમજવો; જ્યા પૃથ્વીનો કંપ થાય ત્યા વાયુનુ પરિણામ સમજવુ; જ્યા પૃથ્વીની ખાણમા હીરાવિગેરે રત્નો જણાય ત્યા તેજનું પરિણામ સમજવુ; પૃથ્વીના ગોળા ઉપર પોણાભાગમા પાણીનુ આવરણ તો ઉઘાડુ એટલે પ્રત્યક્ષ છે—એ રીતે પૃથ્વીમા બાકીના ચાર તત્ત્વોના ધર્મો સમજવા.

પૃ. ૯૯ "અંબુમા જે જામણશક્તિ, તે અવનીની જાણે વ્યક્તિ"
પંક્તિ ૨૬–૨૮ જળમા જે બરફના રૂપમા જામવાની—કઠણ થવાની—શક્તિ છે તે પૃથ્વીની શક્તિનું પ્રકટીકરણ (વ્યક્તિ) સમજવુ; તે બરફને ઓગળવાનો (જળપણ) ધર્મ અદરથી જાગે છે તે તેજ એટલે અગ્નિની શક્તિ (પ્રાય=મુખ્યત્વે કરીને) સમજવી; તરંગો (વીચી) અથવા મોજાં ઉત્પન્ન થાય છે તે વાયુની વૃદ્ધિ સમજવી.

જળપણ=જળવાપણું, સજળવાપણ.

પૃ ૧૦ 'તત્ત્વજ્ઞાનું કારણ એહ, ચલણવલણ દીસે છે દેહ"
પંક્તિ ૧૫ અહીંથી ગુરુનું ઉત્તર શરૂ થાય છે ઉપરના દોહરામા શિષ્યને પ્રશ્ન એવો છે કે ચૌદલોકમા હું તો ભૂતના વિકારોને જ જોઉં છુ, અને પરમાત્મારૂપ વસ્તુ તો જણાતી નથી ગુરુ ચોપ ઈમા ઉત્તર આપે છે કે જે ભૂતના અશો દેહના રૂપમા પનટાયેલા સમજાય છે, તેમા ચલણવલણ—એટલે જ્ઞાન અને ક્રિયાના સ્ફુરણો જણાય છે તે તત્ત્વને એટલે ચૈતન્યવસ્તુને પ્રભાવ છે, માટે હું સર્વત્ર વસ્તુવિન્યાસ કહું છુ

પૃ ૧૦૧ 'તત્ત્વસાગરે બુદ્બુદ્પિંડ, સચરાચર દીસે બ્રહ્માડ"
પંકિત ૨૩ બ્રહ્મચૈતન્ય તે તત્ત્વને સાગર, તેમા પરપોટા જેવા પિંડો અથવા દેહો, આ સઘળા બ્રહ્માડમા સ્થાવર જગમ સર્વ પદાર્થોમા બ્રહ્મતત્ત્વ અતર્ગત પેઠેલું જણાય છે

પૃ ૧૦૨ 'મહત્તત્ત્વ સૌ શૂન્યેથી હોય, પ્રકૃતિ શૂન્યે કલ્પિત સોય"
પંકિત ૪ મહત એટલે બુદ્ધિતત્ત્વ, જેને આકાશનું કારણ ઉપરની પંકિતમા કહ્યુ છે, તે સર્વાંશે શૂન્ય એટલે અવ્યક્તમાથી પ્રકટ થાય છે, અને તે "પ્રકૃતિશૂન્ય' અવ્યકત પ્રકૃતિ દ્રવ્યમા ચૈતન્યના કલ્પના અથવા સ્ફુરણના બળથી પ્રકટ થયેલુ સોહાય છે એટલે શોભે છે તાત્પર્ય કે મૂલ પ્રકૃતિ-શૂન્યમા કલ્પક બનવડે એટલે સ્ફુરણવડે મધ્યકેંદ્ર મહત અથવા બુદ્ધિનું વ્યકત રૂપ ઉભુ થાય છે.

પૃ ૧૦૨ "અણલિંગી નવ દીસે આપ, ત્યા કેમ લાગે પુણ્યને પાપ'
પંકિત ૨૩ જ્યા સુધી લિંગ શરીર હોય ત્યા સુધી પુણ્ય પાપ લાગે, પરતુ જ્યારે લિંગ શરીરથી પર (અણલિંગી) સ્વરૂપ સમજાય ત્યારે પોતાનો પૃથક્ભાવ એટલે સ્વભાવ જણાતો બધ થાય છે એટલે પુણ્ય પાપને અવકાશ રહેતો નથી ટુકામા સલિંગી હોઇએ ત્યાસુધી ભેદભાવ અને પાપપુણ્ય.

"અણુલિંગી" થયા પછી ભેદભાવનો નાશ, અને પાપપુ-ણ્યનો સ્પર્શ નહિ—એ તાત્પર્ય છે.

પૃ. ૧૦૨ "તત્ત્વદર્શીને નથી શરીર."

પંક્તિ ૨૫ પોતાને બ્રહ્મરૂપે એટલે તત્ત્વરૂપે ઓળખનારને ખરી રીતે શરીર વળગેલુ નથી. દેહ હુ છું એવો દેહાધ્યાસ હોય ત્યારે દેહ અને દેહી, જ્યારે હું બ્રહ્મ છું એવો અનુભવ જાગે ત્યારે દેહ–દેહીભાવ રહેતો નથી.

પૃ. ૧૦૩ "કહું અવનિને અવનિ મા જાણ"

પંક્તિ ૫ પૃથ્વી વિગેરે સાચા પદાર્થો છે એવુ મંતવ્ય તે અવળી બુદ્ધિનું પરિણામ છે બ્રહ્મવસ્તુ પૃથિવ્યાદિરૂપે પોતે સ્વયં વિકાર પામ્યા વિના ભાસે છે. જેમ એક ચિત્ર સ્વયં વિકૃત થયા વિના દૃષ્ટિકોણ બદલવાથી ત્રણ રૂપ વાળું જણાય છે, તેમ અવિદ્યાથી હણાયેલી બુદ્ધિવડે બ્રહ્મચૈતન્ય પૃથિ-વ્યાદિ માનવામા આવે છે.

પૃ. ૧૦૩ "વકરી દષ્ટે દીસે ભૂત, વસ્તુ વિચારે છે અદ્ભુત"

અવિદ્યાવાળી અવળી (વકરી) દૃષ્ટિએ પંચભૂત જણાય; વિદ્યાવાળી સવળી દૃષ્ટિએ બ્રહ્મવસ્તુ અદ્ભુત અનુભવાય.

પૃ. ૧૦૩ "પ્રપચ નામ તેણે પડયુ, જે લઘુતાઘવ છે તાત"

પં. ૧૯-૨૧ ... ...

આ સંસારને "પ્રપચ" એવું નામ એવા કારણથી પાડવામા આવ્યુ છે કે તે નામમા ટુંકા અક્ષરની ચતુરાઇ જણાય. પર (પ્ર) એટલે પરબ્રહ્મ અથવા–હરિ, અને પચ એટલે પાચભૂત, સાચા હરિ અને ખોટું પંચભૂતનુ જગત્–એ બે બેના યોગથી "પ્રપચ" એટલે જૂઠું એવો શબ્દ ઉભો થયો છે વંધ્યા સ્ત્રી ખરી અને સુત ખોટો–એ બેના યોગ વડે "વંધ્યાસુત" એ મિથ્યા, તેમ બ્રહ્મ ખરૂ અને પંચભૂત ખોટું તે બેના યોગથી પ્રપંચ એટલે વિશ્વ તે મિથ્યા પદાર્થ.

પૃ. ૧૦૪ "જીવેશ્વર કહાવે સંસાર, વિદ્યા અવિદ્યા ચાલી હાર."
બ્રહ્મચૈતન્યના જીવ અને ઈશ્વર એવા બે રૂપ ઉપર સંસાર ઘડાયો છે, અને તે ચૈતન્યનો જીવભાવ અવિદ્યા ઉપર, અને ઈશ્વરભાવ વિદ્યા ઉપર બંધાયેલો છે—એ પ્રમાણે ભેદની પરંપરા અથવા હાર ચાલે છે.

પૃ. ૧૦૪ "કલ્પના માત્રજ કહિએ અજા, ચારે ખાણે તેની પ્રજા"
પંક્તિ ૯ જીવ અને ઈશ્વરની-સેવક અને સેવ્યની-ભાવના થઈ છે તે માયા વડે થઈ છે. આ માયાનું બીજું નામ અજા છે એટલે કે-નહિ જન્મેલી અનાદિ બ્રહ્મશક્તિ. અજાનો બીજો અર્થ બકરી થાય છે, અને તે રંગબેરંગી બકરાંઓને જન્મ આપે છે. આ શ્લેષ ઉપર વિચાર બાંધી અખો કહે છે કે જીવેશ્વરની અને સેવક સેવ્યની ભાવના આ અજાએ ઉભી કરી છે, અને તે વડે ઉદ્ભિજ્જ, અંડજ, સ્વેદજ; અને જરાયુજ—એ ચાર ખાણમાં આ અજાની પ્રજા એટલે જીવરૂપી બચ્ચાં પાકે છે. આ ભાવનાનું બીજ શ્વેતાશ્વતર ઉપનિષદ્ અધ્યાય ૪, મંત્ર ૫માં છે.

પૃ. ૧૦૪ "જ્યારે અનુભવ ઊગ્યો કિરણી, ત્યારે કરશણને ટળી ભરણી"
પંક્તિ ૨૩ જ્યારે અનુભવરૂપી સૂર્ય (કિરણી) તપે, ત્યારે જેમ ભરણી નક્ષત્ર તાપથી છોડને-કરશણને-ફળ્યું એમ સમજાય છે તેમ સાધકનો પ્રયત્ન સફલ થયો સમજવો.

પૃ. ૧૦૫ "વાચારંભણ સાચું થયું, જ્યાં આપાપું વિસરી ગયું."
પંક્તિ ૫ કારણ વસ્તુ સાચી, અને કાર્ય તે વાણીએ સમજાવને અર્થે ઉભો કરેલો પદાર્થ (વાચારંભણ=વાણી વડે આરંભાયેલો પદાર્થ) મૃત્તિકા સાચું કારણ, પરા કોડીયુ વિગેરે મૃત્તિકાના વિકારો તે માત્ર "વાચારંભણ" વડાં કાર્યો. ખરી રીતે ઘડો, કોડીયું-વિગેરેમાં મૃત્તિકા વિના નવું તત્ત્વ બીલકુલ નથી, પરંતુ નામ અને રૂપ વડે ભિન્ન પદાર્થો

છે એમ સમજવામા આવે છે. જો કારણનું જ્ઞાન ઉપસ્થિત રહે, તો ઘડો, કોડીયુ-એ વાચારભણવાળા કાર્યો પલટાઈ જાય, અને કાર્યો તે કારણરૂપ હોવાથી સાચા સમજાય અને તેમનુ આપોપુ' એટલે ભિન્નરૂપ વિસરી જવાય આ પ્રક્રિયા છાન્દોગ્ય ઉપનિષદ્દના છઠ્ઠા અધ્યાયમાથી લીધી છે.

પૃ ૧૦૫ ......"મન જેમ ઘાટ ઘડે ચક્રીવ."

પક્તિ ૧૩ ચક્રી+ઇવ=કુ'ભારની પેઠે મન અનેક ઘાટ ઘડે છે. ચક્ર એટલે પૈડુ જેની પાસે છે તે ચક્રી એટલે કુ'ભાર.

પૃ. ૧૦૫ "ગગનાકાર થાય જો જન, તો સર્વમા મુખ્ય માનનુ' મન"

પ'ક્તિ ૨૮ જો મનુષ્ય ચિદાકાશ રૂપે પોતાને સમજે તો તે ચિદાકાશમા પદાર્થોને ઉભા કરનાર મનનેજ સર્વમા મુખ્ય પદાર્થ માની શકે. સર્વ સર્જન કરનાર મન રૂપ ઉપાધિ છે. તે જો અમન થાય તો સંસાર શમે.

પૃ ૧૦૬ જ્યારે મન વિચિત્ર મૂકી રહે, ત્યારે અમન એવી સજ્ઞા વરે.

પક્તિ ૧૨ જ્યારે મન વાસનાના રગના વૈચિત્ર્યને ત્યજી શેષ રહે, ત્યારે તે મનને અમન એવુ' નામ પ્રાપ્ત થાય નિર્વાસન મન સંસારને દર્શાવતુ નથી, સવાસન મન સંસારને દર્શાવે છે.

પૃ ૧૦૭ "આપ મુક્ત નહિને નહિ બંધ, જેમરે દ્વૈતાદ્વૈત કબધ"

પક્તિ ૧ વાસનાવાળુ લિંગ શરીર જેનુ શમી ગયુ છે, તેવા અનુભવી પુરુષને મુક્ત કહેવો કે બદ્ધ કહેવો ? દ્વૈત ભાવ વડે બધ અને અદ્વૈત ભાવ વડે મોક્ષ. આ અનુભવી જીવ વ્યવહાર તો કરે છે તેથી જાણે દ્વૈતવાળો છે, તેને અદરથી અન્ય પદાર્થ સ્ફુરતો નથી તેથી જાણે અદ્વૈતભાવ વાળો છે કદાચ કોઈ વીરનો માથા વિનાનો દેહ (કબધ) જેમ યુદ્ધના આવેશથી જીવતો દેખાય તેમ દ્વૈત અને અદ્વૈત જેવો મિશ્ર દેખાવ ઉભો થાય છે.

પૃ. ૧૦૭ "તજ્જ્ઞ સ્ફટિકની પેઠે સદા લિંગ વિના ગે લાગે દાઘ."
પંક્તિ ૫ તત્ એટલે બ્રહ્મસ્વરૂપ તેનો જાણનાર તે "તજ્જ્ઞ." તેવો પુરુષ સ્ફટિકમણિ જેવો રહે છે. તેવા મણિ પાસે લાલ રંગનું અથવા બીજા રંગનું ફુલ મૂકીએ તો તે મણિ તેવા રંગનો દેખાય છે. પણ ફુલ લઇ લઇએ તો તે પોતાના શુદ્ધ શ્વેતવર્ણવાળો જણાય છે. તેમ લિંગ શરીરનો સંબંધ છૂટે તો ચૈતન્ય રૂપી સ્ફટિકને શો ડાઘ અથવા લાછન લાગે કંઇજ લાગે નહિ.

પૃ. ૧૦૮ "વ્યોમવિષે સંભવે નહિ માન, કારણ બ્રહ્મને એમ નિદાન"
પંક્તિ ૬ કેટલાક કારણો ખરી રીતે ઉપાદાન કારણ હોતા નથી, તેમ છતા અધિષ્ઠાન અથવા આધાર કારણ હોય છે. જેમ આકાશમા ધૂળકટ થાય, ધુમાડાના ગોટ ઉડે, વાદળો થાય, તેમા આકાશ કંઇ ધુળ, ધુમાડા. અને વાદળાનુ ઉપાદાન કારણ નથી, છતા આકાશને આધારકારણના માનવામા આવે છે, તેમ બ્રહ્મ વસ્તુ આ વિશ્વનું ઉપાદાન કારણ નથી, છતા તે અધિષ્ઠાન કારણ (નિદાન) ગણાય છે.

પૃ ૧૦૮ "ભોગભાવના જ્યારે ગળે, ત્યારે દ્વૈત આફણિએ પળે."
પંક્તિ ૨૦ વિષય ભોગ ભોગવવાની વાસના જ્યારે ઉતરી ટળે, ત્યારે દ્વૈતભાવ એની મેળે અળગાઇ જાય છે.

પૃ. ૧૦૮ "પતિત પુરજન કર્મજ કરે"
પંક્તિ ૨૨ પુરંજન=જીવ, જુઓ 'અખેગીતા"ના કડવા ૬, તથા ૩૦ ઉપર નોટ. પૃ ૬૫; ૮૩.

પૃ ૧૦૮ "વળી વળી જે કરે ઉપાય, જેણે જીવ જાડેરો થાય"
પંક્તિ ૨૫ કર્મ, ઉપાસના વિગેરે ઉપાયો જીવ સેવે છે, તેના વડે જીવત્વ ગાઢ (જાડું) થતું જાય છે.

પૃ. ૧૦૯ "અણચવ્યું આપ વિચારતા, નામટળે પુરંજન"
પંક્તિ ૧૦ પોતાનું સ્વાભાવિક સ્વરૂપ વિચારતા જીવપદ ટળે છે.

અચર્વ્યું=ચવાયા વિનાનું, સ્વાભાવિક, અચ્યુત. આપ=સ્વરૂપ; પોતાપણું.

પૃ. ૧૦૯ "સોહં લગી જે છે અધ્યાસ, જેવો ખપુષ્પનો વાસ."

પંક્તિ ૧૩ હું (अहं) તે (સ.) છું–એવો અદ્વૈતાનુભવ જાગતા સુધી મિથ્યાત્વનું રૂપ (અધ્યાસ) ચાલુ રહે છે. આ મિથ્યા જગત્ કહેવા માત્ર છે, જેમ આકાશ પુષ્પનો ગંધ કહેવા માત્ર છે તેમ.

પૃ. ૧૧૦ "...તેને વાક્ય બોલતો ગણો તે ઉપર દૃષ્ટાંતજ સુણો

પંક્તિ ૨–૩ મહાસુભટ ભણ્યા હોય બોમ, હિંકવાનાવ રહે તે વ્યોમ" જેમ કોઇ પૃથ્વી ઉપર મોટા અવાજથી ભણે, અને તેનો પડઘો આકાશમા વ્યાપી રહે, તેમ સ્થિતપ્રજ્ઞનુ બોલવું સમજવુ

પૃ. ૧૧૦ "જગત્ જાણે તે વૈકુંઠ નોંય, ત્હાતો ગુણની કૃત્યજ હોય"

પંક્તિ ૨૨ સ્વરૂપે સ્થિતિ પામવી તેનુ નામ "વૈકુંઠ." લોક જેને વૈકુંઠ શબ્દથી સમજે છે તે આ વૈકુંઠ (**विष्णो परमपदम्**) નથી; લોક પ્રસિદ્ધ વૈકુંઠમા તો ત્રિગુણની વૃત્તિ અથવા પરિણામો હોય છે, આ વૈકુંઠમા તેવું ગુણોનું રૂપ પ્રવર્તતુ નથી.

પૃ. ૧૧૧ "કહું એક સમરસરે' મળી, ઉગ્ર બુદ્ધયે ભિન્ન કાઢે કળી"

પંક્તિ ૫ સ્થૂલ, સૂક્ષ્મ, કારણ અને મહાકારણ–એ ચાર દેહ. તેમા મહાકારણ તે ખરી રીતે કૈવલ્ય પદ છે તેને દેહ શબ્દ બીજા ત્રણ દેહની સરખામણીમા લગાડવામા આવે છે, આ દેહમા સમરસ ભાવે જે બ્રહ્મચૈતન્ય વસેતું છે તે કુશાગ્ર બુદ્ધિવાળા છૂટું પાડી સમજી જાણે છે.

પૃ. ૧૧૨ "પદર તત્ત્વની ભૌતિક કાય, નવતત્ત્વે વાસનાલિંગ થાય

પંક્તિ ૨૧ ચૈતન્ય માત્ર તે ઈશ્વર વપુ, પડવિંશક મહાવિષ્ણુ જપું." જુઓ પંચીકરણની કડી ૩૮ અને તે ઉપરની નોટ વળી ૨૬ તત્ત્વો સારૂ જુઓ "અખેગીતા" ઉપરની નોટ. પૃ. ૭૫–૭૬

પૃ. ૧૧૩ "કૃષ્ણભોગીમા પહેલા ખરા, તત્ત્વદર્શી તે થયા ઉફરા"
પંક્તિ ૨૦ શ્રીકૃષ્ણ ભોગી તરીકે પહેલે નંબરે, તેમ છતાં ઉત્તમ પ્રકારના તત્ત્વદર્શી થાય છે. ઉફરા=ઉપરાંત.

પૃ. ૧૧૩ "લક્ષ એકને વિચરણ અલગ, થાય ધીમંત તે ગ્રહે સંગ"
પંક્તિ ૨૪ શુકયોગી, કૃષ્ણ ભોગી, રામ અને જનક રાજ્યખટપટમાં ગુંચાયેલા, અને વસિષ્ઠ કર્મ કરનાર—આ પાંચે દૃષ્ટાંતોમાં બ્રહ્મનું અનુસંધાન અથવા લક્ષણ એક રીતની અને વિચરણ એટલે પ્રવૃત્તિ જુદા પ્રકારની હતી, આ સમજણ બુદ્ધિમાનને હોય છે, અને તેવા સુજ્ઞ જન બ્રહ્મ સ્વરૂપના સજાંગ એટલે વ્યાપક સૂત્રને જાણે છે.

પૃ. ૧૧૪ "વસ્ત્ર અલંકૃત છે બહુ રંગ, પણ છાયાનું એકજ અંગ."
પંક્તિ ૩ બહુ રંગ વાળું વસ્ત્ર હોય, પણ તેની છાયા તો કાળી એક રંગ વાળીજ હોય છે, તેમ શુકાદિ પાંચે જીવન્મુક્ત પુરુષોની પ્રવૃત્તિનું વૈચિત્ર્ય છતા, સ્વરૂપાનુભવનું લક્ષણ તેઓમા સમાન છાયા જેવુ હોય છે.

પૃ. ૧૧૪ ... "ચાતોગ્રહલો ચોજ',
પંક્તિ ૮ ત્યાતો લક્ષણ સમજવી.

પૃ. ૧૧૬ ... "અનન્યભાવે પામે વિજે."
પંક્તિ ૧૬ વિજે = વિજય.

પૃ ૧૧૬ ... "લેલીન થૈને સમો સમાય."
પંક્તિ ૧૮ લયલીન થઈને સમભાવે દરિયા સમાય છે.

પૃ. ૧૧૯ મદની મયવના = મદની અસરથી થનો ઉન્મદ.
પંક્તિ ૧

પૃ. ૧૧૯ "જેમ છે તેમ એ વસ્તુ છે, આકાશ સ્વરૂપી કૂપ."
પંક્તિ ૨૨ બ્રહ્મવસ્તુ જેવી છે તેવી ને તેવીજ છે; માત્ર આપક પ્રવાહમા કૂવો ગ્રચવાથી એટલે ગર્ભાલ બાંધવાથી બહારના અને અંદરના પાણીમા આક આવી ભેદ પડે છે તેમ જીવોના ભેદ ઉપાધિવડે થય છે.

પૃ. ૧૨૦ "વસ્તુતા પ્રકટે જે અંગ, ત્રણ દ્વૈતનો તેને થાયે ભંગ."
પંક્તિ ૧૯ જેના અંગમાં વસ્તુ સ્વરૂપ જાગે છે, તેને ભાવદ્વૈત ક્રિયા-દ્વૈત; અને દ્રવ્યદ્વૈત શમે છે. આ ભાવ યોગવાસિષ્ઠમાંથી લીધો છે.
પૃ. ૧૨૩ લક્ષાલક્ષ વિવર્જિત જેહ, પક્ષાપક્ષ વિવર્જિત તેહ.
પંક્તિ ૨ લક્ષણાવડે સમજાય તે લક્ષ્ય, લક્ષણાવડે પણ ન સમજાય તે અલક્ષ્ય. ને બંનેથી રહિત વસ્તુ કેવલ અનુભવથી સમજાય છે, તેવો અનુભવ જાગ્યા પછી આ પક્ષ ખરો, અને પેલો પક્ષ ખોટો એવો વિવાદ કરવાનો મોહ છૂટી જાય છે.

અનુભવ બિંદુ ઉપર ટિપ્પણી.

પૃ. ૧૨૭ દશ પંચ અષ્ટ અને એક, છેક પરપંચની પારે.
પંક્તિ ૮
૧૦ + ૬ + ૮ + ૧ = ૨૫ તત્ત્વો તેમાં મૂલપ્રકૃતિ,[૧] મહત્,[૨] અહંકાર,[૩] પાંચ તન્માત્રા,[૪-૮] પાંચભૂતો,[૯-૧૩] પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયો,[૧૪-૧૮] પાંચ કર્મેન્દ્રિયો[૧૯-૨૩] મન[૨૪]-મળી ચોવીસ જડ તત્ત્વો, અને પચીસમો પુરુષ ચેતન. એ પચ્ચીસ તત્ત્વોથી પાર પુરુષોત્તમ અથવા પરબ્રહ્મ છે.
પૃ. ૧૨૭ "ધાત-સાત" = રસ, રૂધિર, માંસ, મેદ, મજ્જા,
પંક્તિ ૨૧ અસ્થિ અને શુક્ર-એ સાત દેહની ઘટક ધાતુઓ છે.
પૃ. ૧૨૯ દોય = બે, દ્વૈત.
પંક્તિ ૨૯
પૃ. ૧૩૦ —"વાન અસમંજસ ભાને.,'
પંક્તિ ૧૬ વર્ણાશ્રમના અભિમાન વાળો મદમત્ત રહે; ભાનમાં અવળો અયોગ્ય વર્તે. અસમંજસ = અયોગ્ય
પૃ. ૧૩૦ —"સાગ કાયાકૃત જાણે"
પંક્તિ ૧૭ હઠયોગના સાધકને દેહશોધનના ૭ કર્મ કરવાના હોય છે.

તેનુ નામ "કાયાકૃત." ધૌતિ, નેતિ, બસ્તી, કપાલભાતિ, વજ્રોળી, ત્રાટક વિગેરે કાયાના શોધક કર્મો ગણાય છે.

પૃ ૧૩૧ "સુર તેત્રીસ."

પંક્તિ ૩ આઠવસુ, અગીઆર રુદ્ર, બાર આદિત્ય, ઇન્દ્ર અને પ્રજાપતિ મળી તેત્રીસ વર્ગ દેવના ગણાય છે.

પૃ ૧૩૧ 'વિશ્વ વિશ્વા માયા"

પંક્તિ ૧૯ વિશ્વ વસાની ચોક્કસ માયા સમજવી.

પૃ ૧૩૨ નારીકુંજર નીર=લુગડાથી ઢાંકેલી પુતળીઓની હાથણી. પંક્તિ ૬

પૃ ૧૩૪ "નેડીઆ નહિ અનળજ લેખે"

પંક્તિ ૨

જુઓ આ અનળ પખી અથવા હુમાયુ પખી સંબંધમા અખાનો છપ્પો —

'જે હુમાયુ પખીને પડે, કોય હેતુવાદ કરશો મા હડે,
અગ્નિકાટ મેલીને પખ, ઉપર ઉડી નાખે નિશંક,
નિજ ઇચ્છાએ બાળે કાય, આતશુદ્ધ ફરી પ્રકટ થાય,
એમ અખા હોય બ્રહ્મવિચાર, ઉત્પત્તિનય જ્યાહું તું સાર." ૫૮૮

પરિશિષ્ટ.

INTRODUCTION.*

Discipline of Vedantic teaching based on Pranava and evolution of Pranava.

The Vedanta Philosophy as propounded by S'ankaracharya in his Prasthāna Traya Bhāshyas, is not a mere speculative system of philosophy as in the west. S'ankaracharya (788–829 A. D.) was not a mere thinker of Adwaitism, but a teacher of practical realisation of the principle of identity between the Individual ego and the Supreme Being. The synthetic unity underlying the ego and God was taught through the mystic proposition "So'ham" which is the natural rhythmic expression of a living being through the normal course of breathing. The proposition, although a natural rhythmic sound, indicating the presence of life, has a mystic interpretation according to the Sanskrit language. The interpretation of the words "So'ham" is: "I am he" that is to say the living personality (Aham–I) is He i. e. God or Supreme Being. The words "So'ham", therefore, convey the sense of *personal* identity of the microcosmic soul with

* મુબાઈ "ગુજરાતી" પ્રેસે પ્રકટ કરેલા શ્રી શંકરાચાર્ય કૃત "પંચીકરણમ્" પુસ્તકમાંથી.

the macrocosmic soul. The synthetic unity revealed by this mystic proposition was further condensed by the elimination of two consonants "Sa" and "Ha" and the remaining sound "Om" is extracted as the fundamental Logos capable of revealing the full majesty of the Absolute or Brahman if properly used in the manner prescribed in the various disciplines of Yoga system. These disciplines of Yoga based on "Om", otherwise called Pranava* (inasmuch as the said word is "new at every step of the realisation") are four:–Mantrayoga, Layayoga, Hathayoga and Rajayoga. In the first method, the disciple is required to take auxiliary help of the principal mantra given to him by his mystic teacher. The mantra evolves from Pranava and disappears in Pranava, and the Pranava becomes the "germ" of revelation of identity of the reciter of mantra and the deity indicated by the mantra. The whole system of mantras'astra is based on a deep study of Pranava and its evolution in alphabets (Varna), words (Padas), and proposition (Vakya) which constitute the body of the mantra. The ceremonial

Four kinds of Yoga: I. Nature of Mantra Yoga.

* See my "Evolution of the Conception of Pranava" for further exposition of the Subject.

See Yogatattvopanishad-19.

or ritualism connected with mantra is called Tantra, and the external symbol indicating or suggesting the principles is called Yantra.

II Nature of Layayoga

The second method of Yoga is designated as Layayoga inasmuch as the human mind performs a mental operation of *involution* after grasping the course of *evolution*. The Pranava is associated with mental activity in a definite line whereby conciousness withdraws itself from external objects or non ego, and centralises itself in the internal principle *viz* Self. To all *external* appearance the adept of Layayoga is in a trance of *unconciousness*, but to an internal seer, he is in a *supra-conscious* state (Turiya), unaffected by sleep, dream or waking

III Nature of Hathayoga.

In the third method called Hathayoga, Pranava is associated with various kinds of breathing exercises, and the goal of realisation is secured through the control of Prana associated with the maximum exercise of Pranava or "Om

IV Nature of Rajayoga.

The Fourth method called Rajayoga involves the association of Pranava with the direct mode of the Absolute Consciousness. The subjective conscious ego establishes a familiar track for a union with the

Absolute Conscious Principle, and the Channel of Communication is neither Logos (Vac), nor mind (manas), nor vital air (Prana), but a flow of consciousness from microcosm (Pinda) to macrocosm (Brahmanda).

S'ankracharya's theoretical and practical teaching of Adwaitism embodied in Bhashyas and Prakaranas respectively

What is the *rationale* underlying the fourfold discipline of Yoga advocated in the Upanishads and systematised by S'ankarcharya in his practical handbooks called Parakaranas? It may be noted that the *doctrinal* side of Vedanta is embodied in the Prasthana Traya Bhashyas (i e Commentaries on Upanishads, Bhāgwadgita and Brahamasutra), but the practical application of Vedanta is taught in *Prakaranas or* concise treatises on specific subjects The most pregnant Prakarana of S'ankaracharya on the disciplinary side of his philosophy of Adwaitism is known as Panchikarana, which, in size consists of only two pages, but in the depth of thought is equal to an encyclopædia of Adwaitic philosophy The Adwaitic teaching is put in the form of Sutras or concise propositions which may be expanded by the teacher according to the capacity of the pupil

Panchikarana is a typical Prakarana.

Adwaitism and Ekantism or Non-dualism and Monism distinguished.

The theory of Vedanta is strictly speaking Adwaitic or Non-dualistic, and not Ekantic or Monistic. There is an important difference between Adwaitism (non-dualism) and Ekantism (monism). The former admits of the *phenomenal* existence of the Universe in the *noumenal* reality of Brahman; while the latter regards Brahman or Absolute as the only principle. The former doctrine involves an empirical reality of the phenomenal world in and through the absolute reality of Brahman; the latter involves an assumption of modes of existence of the Absolute (Brahman). The former is based on Mayavada, and the latter is based on Saktivada. It is out of place here to discuss the relative merits of the alternative theories of Mayavada and S'aktivada both of which find support in the teaching of the Upanishads. Suffice it to say that in the *esoteric* teaching of Vedanta, S'ankaracharya has adopted the Mayavada or the phenomenal *appearance* of the world in and through Brahman which is the noumenal *reality*. The phenomenal appearance of the world is not a mere illusion, but a gradual manifestation of the Divine according to the inherent law. There is a system behind both the appea-

Mayavada and S'aktivada.

rance and disappearance of the Universe, the former involving the duality of the knower and the known, while the latter involving the unity of the knower and the known The former cycle is called Creation by the inherent Will, while the latter is called Cessation by the same Will As the Creation and Cessation of the multiform Universe is not real but *phenomenal, the terms used* in the Vedantic Doctrine are not "Srishti" and "Laya" but "Adhyaropa' or Positing of the world through Nescience and Apavada or Removal of the same through Gnosis. S'ankaracharya wants to emphasize the point by the change of the older terminology of the Sankhyas that there is no extra-cosmic force working in the appearance and disappearance of the world, but that there is an *immanent* principle of will in Brahman which veils itself and unveils itself *The former condition is called Avidya* giving rise to dualism, and the latter condition is called *Vidya* giving rise *to Adwaitism*

Creation by superimposition and cessation by involution of Adhyaropa and Apavada methods with regard to the phenomenal world.

S'ankaracharya in the text of Panchikarana unfolds the practical side of his doctrine Mere knowledge that Brahman alone is real will not help the seeker after truth in securing freedom from *mundane*

Manifestation of Creative will of the Absolute in the form of subject and object.

existence; but the individual ego must endeavour to realise this truth by methodical yoga. The ideal ought to be realised in our life time, and should not be put off till we secure another birth in higher place of existence e. g. Brahmaloka. S'ankaracharya holds out a key in the form of Pranava whereby the whole realm of phenomenality is revealed, and we have a freedom to grasp or comprehend the noumenon (Brahman) remaining as the background of the whole show. Pranava, which, as has been already explained, is a mystic mono-syllable extracted from the proposition "So'ham" सोऽहम् i. e. "I am Brahman," is taken as the basis of this Yoga.

Pranava contains a key to the comprehension of manifestation and disappearance of the phenomenal world

The mono-syllable has three analytic sounds (Aअ, Uउ. Mम्,) which are phonetically combined in the form of "Om". (ओम् or ॐ). This synthetic form of Pranava takes half the time in pronouncing, and is nasal in utterance. It is, therefore, called Ardhamatra partly connected with the lower sounds of Aअ. Uउ. Mम्. and partly connected with the upper sounds of Bija (seed), Bindu (germ), and S'akti (potency of germination). The synthetic sound "Om" called Nada arising out of Ardhamatra, reverberates in the vault (Akasa) of the cerebrum

(sahasrara), and passes into the stages of Bija, Bindu, Sakti and absorbs itself (i. e becomes S'anta) in the final principle called Self (Purusha or Atma) The analysis of Pranava shows that it has seven elements —

Seven divisions of Pranava and four fold division thereof	Evolution order		Involution order
	1 Santa	(Subsiding in Self)	7
	2 Sakti	(Potency of germination)	6
	3 Bindu	(Nucleus of Logos)	5
	4 Bija	(Seedlike sound involving nucleus)	4
	Om	(Synthetic Sound Nada)	
	5 Mम	(Analytic sound of Pranava)	3
	6. Uउ		2
	7 Aअ		1

Seven planes and four planes of existence indicated by the seven and four divisions of Pranava.

The evolution is from up downwards the involution is from down upwards The stages A, U, M, constitute "Om which is the synthetic fourth or Turiya in the process of pronunciation They are actually comprehended by the speaker or mutterer of 'Om The upper stages are apprehended by introspection or contemplation For all practical purposes those upper stages are grouped in the Turiya or Fourth. Corresponding to these seven stages of Pranava we have seven stages of existence called Bhu, Bhuvar, Swar, Mahar, Jana,

Tapa, and Satya. Corresponding to the four stages of "Om" (Bija) viz. Nada, A, U, M, we have four stages of existence: 1 Gross (Sthula-A), 2 Subtle (Sukshma U), 3 Causal (Karana M), and transcendental (Mahakarana "Om"). The mono-syllable "Om" thus represents the four stages or planes of existence, the fourth of which is capable of further sub-divisions of Mahar, Jana, Tapa, and Satya which literally mean:—the Devotional, Creative, Contemplative and Real. The Creative (Jana), Contemplative (Tapas) and Real (Satya), are sub-planes of Brahmaloka; while the Devotional (Mahar) is a sub-plane of Indraloka or the so-called Heaven of Gods.

The fourth plane of existence involving five principles in their simple forms.

The elements constituting the *upper* planes involved in the synthetic "Om" are:-(1) The real Brahman enveloped or conditioned by Nescience; (2) The detached non-ego in an unevolved form called Avyakta, which makes the real Infinite to appear as Finite; (3) the principle of intelligence which being formless is called Mahat or Great womb; (4) the principle of separate existence (Ahankara), which assets itself as "I" or ego in the womb of the Great and posits itself as against "This" or non-ego; and (5) the elements of the objective

or non-egoistic world consisting of the inherent capacity of [apprehending *per se*, sound, touch, colour, taste, and odour These five simple forms of apprehension of the ego (Abhimana) involve threefold emanations form Ahamkara or Principle of Separateness. In their subjective aspeet or apprehending character of Ahankara or Principle of Separateness, they are called Adhyatma or Embodied conditions of Self, in their objective aspect they are designated as Adhibhuta (appertaining to the five objects), and in their con necting aspect they are called Adhidaiva (appertaining to the spiritual or revealing help of the controlling powers of the objective world) These three aspects Adhyatma, Adhibhuta and Adhidaiva of the Vedanta correspond to the threefold divisions of Ahankara into Taijasa (illuminating), Bhutadi (originator of Bhutas or five elements) and Vaikarika (Cosmic evolution controlling the first two) of the Sankhya philosophy, and arise out of the preponderance of the stuff of Rajas (activity), Tamas (dulness) and Sattva (luminosity) in the etheric substance of Ahankara The Adhyatma group with the underlying light of the Real Brahman, in consequence

Threefold evolution of the egoistic principle into Adhyatma, Adhibhuta and Adhidaiva

I Nature of Adhyatma group

of the veiling power of consciousness, forgets the, basic identity and posits itself as knower or Subject as against the Adhibhuta group turned into objects.

II *Nature of Adhidaiva group.* The helping factors of Adhidaiva group are regarded as natural forces or as deities according to the belief entertained by the ego of the Adhyatma group. If he has faith in natural evolution, he regards the controlling factors of light etc as organic development; and if he has theological tendency he regards the controlling factors as divine agencies or help-mates.

III. Nature of Adhibhuta group. The Adhibhuta group of five simple objective principles is further operated *on by Adhidaiva group for af*fording further scope of experience to the ego of the Adhyatma group.

Simple forms of Adhibhuta group called Tanmatras and complex forms thereof called Bhutas arising out of the law of five-fold mixture called Panchikarana.

These simple elements of objectivety are split up into the form of minute particles floating as atoms of matter in the fluid of the substance. The etheric substance of the simple five elements (Tanmatras) are now studded over by infinite atoms of each class. These infinite numbers of atoms combine themselves in a definite proportion as under:—

Odour	Taste	Colour	Touch	Sound	
1/2 +	1/8 +	1/8 +	1/8 +	1/8	= 1 Unit of gross Prithvi

A similar five-fold amphimixis leads to the gross atoms of Water, Light, Air, Ether, which along with earth constitute the gross world in a variety of ways The combinations are infinite. But the gross atoms in their essential character remain the same. In the macrocosm these complex molecules constitute the body of Virat, in the microcosm they constitute the body of the living being called *Visva* (i e complete in itself), whether he be a human being or divine being, whether he be a lower animal or a denizen of hell

Further evolution of the causal substances grouped under the previous three heads, and manifestation of 17 principles which constitute the subtle world of experience.

The five etheric simple elements along with five fold Prana or vital energy, the five cognitive senses arising out of the Sattvika portion of the simple elements, the five motor tendencies arising out of the Rajasik portion of the simple elements, the apprehending faculty called mind, and the comprehending faculty called reason or intellect – these seventeen principles constitute the subtle body whether it be for the cosmic soul called Hiranyagarbha or for the individual soul called Taijasa

Deeper than these etheric simple principles, which are more or less of a plastic nature, there is the causal plane, which S'ankaracharya designates as the "unevolved" (Avyakrita) corresponding to the Sankhya's Prikriti or Nature in equilibrium. Each individual organism has this causal monad, which is of an undifferentiated nature, and although it possesses the inherent light of Brahman it is so enveloped with Nescience that it has a tendency to express itself outwardly rather than inwardly. Just as a sparrow looking at a mirror believes its own reflected form as a separate living bird of its own kind, the finite monad owing to the innate ignorance believes itself as a separate being, and regards the objective world and other living beings as *real* independent units The causal plane is, therefore, like an eclipsed orb of the moon or the sun. As long as the shadow of Nescience is not removed by knowledge, the phenomenality persists not only in one life but in a series of lives Unless and until the light of Self Consciousness arises, mere light of consciousness or Reason is unable to remove the illusion of multiplicity of the Universe. The enveloped monad is called *prajna*, while the Cosmic soul, who is devoid of illusion, is called Iswara.

The Nature of the Causal Plane involving a mingling of ego and non-ego through innate Nescience

It may be noted that knowledge has no power to destroy a *real* object, but it has the power to destroy *delusion* or *illusion*. There are certain illusory phenomena which persist in spite of true knowledge e. g mirage, but the physical and psychic effect thereof on the knower and the ignorant is different. A child will run after mirage, but an intelligent person knowing the essential unreality will not act like a child

Power of Gnosis or knowledge is limited to the annihilation of Nescience or illusion and not of what is real.

The knowing ego, and the deluded ego thus differ in their outlook of the objective world, The former has conviction of the unreality of the show, while the latter has firm belief in its reality.

S'ankaracharya then propounds a practical formula for actually experiencing the *disappearance* of the phenomenal world, which on theoretical principles is proved to be dependent on noumenon (Brahman)

Yogic formula for Laya Yoga.

It may be summarized as under:—

Sankaracharya's key for Laya Yoga with the help of Pranava.

Elements of Logos or Pranava.	Contents of Consciousness arising out of the elements of Pranava.		Remarks.
	Microcosmic or Individual.	Macrocosmic or Universal.	
I	II	III	IV
(1) Analytic Pranava. A, अ	1 Gross body with gross senses arising out of mixed elements.	1 Cosmis gross Universe.	Composed of five complex elements.
	2 Waking state of gross enjoyment.	2 Protection of Created beings.	
	3 Ego-called Viswa	3 Ego-called Virat.	
U, उ	1 Subtls body of 17 plastic elements.	1 Cosmic subtle body.	Composed of seventeen simple elements
	2 Dream state of fine enjoyment *through* uncontrolled imagination.	2 Creation of finer phenomena *through* well-controlled creative energy.	
	3 Ego-Taljasa.	3 Ego-Hiranyagarbha.	

M म	1 Causal germ enveloped in Nescience	1 Cosmic nebular body	Composed of germinal substance
	2 Sound sleep state without disturbance of consciousness of an enveloped type	2 Destruction of all multiplicity in and through self-consciousness of a luminous type	
	3 Ego-Prajna	3 Ego-Ishwara	
(i) Om ॐ or Synthetic Pranava	The conditions of the Gross, Subtle, & Causal bodies of the finite ego merge in the corresponding conditions of the cosmic soul.	Supra-conscious state in which the individual ego by the sublation of his individual conditions in the corresponding Universal conditions feels himself in tune with the Infinite.	

The Scheme of Srishtiyoga and Layayoga with the help of Pranava.

The above scheme indicates how, with the help of Pranava and its parts, the internal process of contemplation is established. By a systematic process of contemplation whereby the contents of Consciounes indicated by the analytic and synthetic Pranava are vividly represented, the student in the last stage falls into a supraconscious state called Turiya, whereby instead of enjoying the *unconscious* peace of sound sleep, he enjoys a kind of inexpressible bliss due to his finite conditions merging in the corresponding universal conditions. The greater the affinity of the psychic apparatus of the performer of Layayoga, the higher the character of the æsthetic or spiritual trance.

Primary and Secondary aim of the Yoga through Pranava.

The primary object of this Yoga by means of Pranava is the actual realisation of the basic unity of consciousness underlying the macrocosmic and microcosmic manifestation of Life. The secondary object is to establish a process of fusion of the gross, subtle and causal conditions of the finte ego (Jiva) with the corresponding conditions of tbe infinite ego (Isa). A fruit-tree is grown for the avowed object of securing the best fruits with the minimum

interval between two harvests and not for the purpose of securing flowers or shades, so this Layayoga is sought for the purpose of realisation of the Principle of Identity, and not for the occult *intermediate results. But it requires no* mention that no tree reaches the fruit-bearing stage, without passing through the foliage-bearing and flower-bearing stages, however short lived they may be. No Vedantic student has, therefore, a right to assert that he has experienced the basic identity unless and until he feels a harmony of his finite conditions with those of the Supreme Being. A piece of stone can never be absorbed *in* water, but a *piece of sugar candy can be so absorbed. It follows, therefore, that the* doctrine of Vedanta lays great stress on the Adhikara or ethical and intellectual qualifications of the seeker after the truth.

Pranava is a means *for comprehending* both Saguna and Nirguna Brahman.

For the above reasons Pranava is a means both for the indentification with the Qualified Brahman with its attending occult results produced *in proportion to the affinity of the* conditions of the psychic apparatus of the devotee, as well as for actual *realisation of the un*-qualified or Pure Brahman by the elimination or sublation of finite conditions.

The concise text of Panchikaranam briefly explained above has been fully set forth by the Vartika of 'Sureshwaracharya (825 A. D), who was S'ankaracharya's direct disciple. The Vartika is further commented on by Narayana Saraswati's Abharana (Ornamentation). Anandagiri (1320 A. D.) has written a running commentary on the original text It is anterior to the Abharana of Narayana inas much as the latter alludes to it in his gloss (vide page 35). Anandagiri's commentary is further elucidated by Ramatirtha's Tattva Chandrika. Lastly, the late Swami S'antyananda of Dwarka has written a profound commentary called Adwaitagama Hridaya or Heart of Adwaita Doctrine. A very lucid exposition of Gangadhara, normally unknown to the general public, is included in this compendium. Each commentary has its own merits and demerits. For a begineer Sureshwara's verses are the best means of comprehending the *spirit* of S'ankaracharya's text. The Vivarana of Anandagiri is the best means of understanding the text as it stands. Gangadhara's commentary may be kept for study at the second stage. Santyanand's exposition, which is scholastic in its method, may be studied at the last stage.

Commentaries on Panchikarana included in the volume and the order in which they should be studied.

It appears that the series of commentators except Gangadhara are connected with the S'arada-pitha of Dwaraka and there is a continuity of traditional learning connected with the Panchikarana system and Pranava Vidya involved in it.

Aparokshanubhava Darpana of the Southern School of Vedanta may be studied by advanced students.

For *advanced* students of Vedanta in this very line, the Aparokshanubhava Darpana with Panchikarana published by the Vani Vilasa Press is recommended. It is an exposition of the Panchikarana system by the Southern School of S'ringeri Pitha and is accompanied by a beautiful graph for various stages of contemplation It is more connected with Upasana aspect than with Jnana aspect of the Vedantic doctrine. The author of this treatise is Abhinava Sadasivendra Brahmendra, disciple of Ramchandrendra

Popular exposition of Panchikarana in Vernacular Literature

Finally it may be noted that the exposition of Panchikarana in various vernaculars is good in its own way for *popular* form of Vedanta, but most of the writers in Vernacular except Akho a poet of Gujarat (1615-1675) have missed the traditional link of Panchikarana with Pranava, and consequently the exposition is more on onotological basis than

on epistemological basis. Vedantic teaching lays greater stress on the Theory of knowledge (epistemology) than on the theory of Being (Onotology), and those students, who desire to study Metaphysics from the Onotological standpoint, should first begin with Sankhya, the elementary principles of which, with the exception of the inpendent existence of Nature and plurality of souls, are tacitly admitted by Vedanta.

Conclusion

The Sanskrit literary public is greatly indebted to the owners of the Gujarati Press for the publication of the original text of Panchikarana of S'ankaracharya with half a dozen commentaries thereon in one volume.

"ELYSIUM"
Shahibag, Ahmedabad,
8th January 1930

N. D. Mehta.

पञ्चीकरणम् ।

[1]अथातः परमहंसानां समाधिविधिं व्याख्यास्यामः ।

ॐ सच्छब्दवाच्यमविद्याशबलं ब्रह्म । ब्रह्मणोऽव्यक्तम् । अव्यक्तान्महत् । महतोऽहङ्कारः । अहङ्कारात् पञ्चतन्मात्राणि । पञ्चतन्मात्रेभ्यः पञ्चमहाभूतानि । पञ्चमहाभूतेभ्योऽखिलं जगत् । पञ्चानां भूतानामेकैकं द्विधा विभज्य स्वार्द्धभागं चतुर्धा विभज्येतरेषु योजिते पञ्चीकरणं मायारूपदर्शनं अध्यारोपापवादाभ्यां निष्प्रपञ्चं प्रपञ्च्यते ।

ॐ पञ्चीकृतपञ्चमहाभूतानि तत्कार्यं च सर्वं विराडित्युच्यते । एतत् स्थूलशरीरमात्मनः । इन्द्रियैरर्थोपलब्धिर्जागरितम् । तदुभयाभिमान्यात्मा विश्वः । एतत् त्रयमकारः ।

---

१ 'अथातः परमहंसानां' इत्यारभ्य 'निष्प्रपञ्चं प्रपञ्च्यते' इत्यन्तो ग्रन्थः श्रीमच्छङ्कराचार्यवर्याणां वदनारविन्दादनुद्गतः केनचिदनुक्रान्त्ययदर्शनार्थमत्र प्रक्षिप्त एवायं कुत्रचिन्मुद्रितपुस्तके दृश्यते । वार्तिकाभरणकारेण द्वितीयश्लोकटीकावतरणे च 'अध्यारोपापवादाभ्यामोङ्कारेण प्रत्यग्ब्रह्मभेदप्रतिपत्तिप्रकारं दर्शयितुमधिष्ठानस्य वास्तवं रूपं, अध्यारोप्यप्रपञ्चस्य रूपं च सिद्धवत्कृत्य अध्यारोपमात्रमुदितम् । वार्तिकाचार्यस्तु उक्तानुक्तदुरुक्तचिन्तात्मकत्वात् वार्तिकस्योक्तमुक्तं तदुभयं वक्तुकाम आदौ अध्यारोपापूर्वमवरियतं अधिष्ठानभूतात्मस्वरूपमाहुश्चासीदेकमिति' इत्युक्तवान्, वार्तिककारस्यापि सोऽभिमत एवेति आनन्दगिरिचरणानामपि 'ॐ पञ्चीकृत'-इत्यत एव व्याख्यानारम्भणदर्शनाच्च प्रक्षिप्त एवेति न कस्यचिद्विमतिः । युक्तायुक्तविवेचना च विवेकवतामायत्ते ।

अपञ्चीकृतपञ्चमहाभूतानि पञ्चतन्मात्राणि तत्कार्यं च पञ्च प्राणाः, दशेन्द्रियाणि, मनो बुद्धिश्चेति सप्तदशकं लिङ्गं भौतिकं हिरण्यगर्भ इत्युच्यते । एतत्सूक्ष्मशरीरमात्मनः । करणेषूपसंहृतेषु जागरितसंस्कारजः प्रत्ययः सविषयः स्वप्न इत्युच्यते । तदुभयाभिमान्यात्मा तैजसः । एतत् त्रयमुकारः ।

शरीरद्वयकारणमात्माज्ञानं साभासमव्याकृतमित्युच्यते । एतत्कारणशरीरमात्मनः । तच्च न सत्, नासत्, नापि सदसत्, न भिन्नं, नाभिन्नं, नापि भिन्नाभिन्नं कुतश्चित्, न निरवयवं, न सावयवं, नोभयं, किन्तु केवलब्रह्मात्मैकत्वज्ञानापनोद्यम् । सर्वप्रकारज्ञानोपसंहारे बुद्धेः कारणात्मनाऽवस्थानं सुषुप्तिः । तदुभयाभिमान्यात्मा प्राज्ञः । एतत् त्रयं मकारः ।

अकार उकारे, उकारो मकारे, मकार ॐकारे, ॐकारोऽहम्येव । अहमात्मा साक्षी केवलश्चिन्मात्रस्वरूपः, नाज्ञानं, नापि तत्कार्यं, किन्तु नित्यशुद्धबुद्धमुक्तसत्यस्वभावं परमानन्दाद्वयं प्रत्यग्भूतचैतन्यं ब्रह्मैवाहमस्मीत्यभेदेनावस्थानं समाधिः । "तत्त्वमसि" (छां. ६।८।७) "ब्रह्माहमस्मि" (परमहं० ३) "प्रज्ञानमानन्दं ब्रह्म" (ऐ. बृ. ३।९) "अयमात्मा ब्रह्म" (बृह. २।५।१९।) इत्यादिश्रुतिभ्यः । इति पञ्चीकरणं भवति ॥ ॐ॥

इति श्रीमच्छङ्कराचार्यवर्यविरचितं पञ्चीकरणम् ।

વિષયસૂચી.

अ

श

ष

स

